

Edicija
NAČELA POLITIKE

knjiga 10

Mirjana Vasović
U PREDVORJU POLITIKE
politička socijalizacija u detinjstvu i ranoj adolescenciji

Izdavač
JP „Službeni glasnik”

Za izdavača
Branko Gligorić
direktor i glavni i odgovorni urednik

Izvršni direktor
Vladimir Banjanin

Urednik Edicije
Ilija Vujačić

Recenzenti
dr Snežana Joksimović
prof. dr Milan Podunavac

Urednik
Tatjana Čomić

Dizajn korica
Miloš Majstorović

Slog i prelom
Igor Đorđević

ISBN 978-86-7549-648-9
Copyright © JP „Službeni glasnik”
www.slglasnik.com

Fotokopiranje ili umnožavanje ove knjige zabranjeno je na bilo koji način.
Svako korišćenje knjige u celini ili nekog njenog dela nije dozvoljeno
bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača.

Mirjana Vasović

**U PREDVORJU
POLITIKE**

POLITIČKA SOCIJALIZACIJA
U DETINJSTVU I RANOJ
ADOLESCENCIJI

Beograd, 2007.

SADRŽAJ

Strana

Reč na početku

Klasična istraživanja političke socijalizacije: procvat i zamiranje..... 9

Poglavlje I. UVOD U POLITIČKU SOCIJALIZACIJU 23

Koreni interesovanja za razvoj „političkog čoveka” 23

Problemi određenja pojma i pristupi istraživanju 32

- Političko u socijalnom 32

- Nivoi analize i osnovni teorijski pristupi 38

- Višeznačnost pojma 48

Predložena definicija 52

Problem „kritičnog perioda” u političkom razvoju pojedinca 59

Poglavlje II. POČECI POLITIČKE SOCIJALIZACIJE 67

Rane grupne identifikacije 67

- Socijalna kategorizacija, identitet i politički razvoj 67

- Rasni identitet – koreni predrasudnosti 70

- Etnički identitet – začeci etnocentrizma 75

Razvoj svesti o društvenim nejednakostima 88

- Opažanje društvenih razlika i nejednakosti 88

- Pojam distributivne pravde 96

- Dečje predstave o nejednakosti u nas – studija slučaja 101

Poglavlje III. ODNOS PREMA POLITIČKOM DRUŠTVU 109

Rana lojalnost široj političkoj zajednici 109

- Nacionalni identitet, nacionalizam, patriotizam 109

- Usvajanje pojma „domovina” i rani patriotizam 117

- Kulturne specifičnosti u socijalizaciji ranog patriotizma 122

- Rane preferencije svoje zemlje i stranih zemalja 127

Nastanak predstave o „Neprijatelju” i međunarodnim sukobima	133
• Ishodišta ksenofobičnih sentimentata	133
• Dečje predstave o javnom Neprijatelju	139
• Pojam rata i mira	144
Poglavlje IV. DETE I POLITIČKI SISTEM	157
Personalizacija politike.....	157
Rana partijska identifikacija.....	169
Poglavlje V. LIČNOST I RAZVOJ „PREPOLITIČKIH IDEOLOGIJA”	183
Ličnost u politici	183
• Teorija crta ličnosti	188
• Psihoanalitički pristup	191
• Teorije potreba	195
Poglavlje VI. RAZVOJ POLITIČKOG MIŠLJENJA.....	205
Kognitivni razvoj i političko rezonovanje.....	205
Moralni razvoj i ideološka opredeljenja.....	218
Poglavlje VII. PROCES POLITIČKE SOCIJALIZACIJE	231
Modeli i mehanizmi političkog učenja	231
Značaj rane političke socijalizacije (Problem „transfera”)	242
• Teorijska argumentacija	242
• Empirijska argumentacija	249
Poglavlje VIII. OSNOVNI POSREDNICI U PROCESU RANE POLITIČKE SOCIJALIZACIJE	259
Porodični odnosi	261
Autoritet škole i „kultura učenja”	269
„Školska klima” i uticaj vršnjaka	274
Mehanizmi medijskog uticaja	276

Reč na kraju

Perspektive istraživanja rane političke socijalizacije
u svetlu globalnih političkih promena..... 283

Literatura

Imenski registar

Pojmovni registar.....

REČ NA POČETKU
KLASIČNA ISTRAŽIVANJA POLITIČKE
SOCIJALIZACIJE: PROCVAT I ZAMIRANJE

Interesovanje za istraživanje procesa političke socijalizacije, posebno u toku detinjstva i mladosti, u političkoj nauci naglo je buknilo krajem pedesetih godina dvadesetog veka i isto tako naglo se ugasilo već do kraja sedamdesetih. Odmah po objavljivanju pionirske knjige „Politička socijalizacija” Herberta Hajmana (Hyman, 1959), ova istraživačka oblast stekla je neobično veliku popularnost. Brzina i oduševljenje sa kojim je prihvaćena navela je njenog „osnivača” da već u predgovoru za drugo izdanje knjige (pokazaće se, s pravom) upozori:

„Ponekad se neobična sudbina nekog pojma može sastojati u tome što ima suviše uspešnu karijeru. Pošto postigne naučnu prihvaćenost, on može postati u tolikoj meri dopadljiv i prigodan da počinje nediskriminativno da se primenjuje i stoga njegova oštrica kao intelektualnog oruđa biva otupljena. U neku ruku, to je bila istorija pojma politička socijalizacija” (Hyman, 1969).¹

Šta je, u stvari, uslovalo da jedna istraživačka tema tako uspešno započne svoju naučnu „karijeru” i zašto joj je bilo predodređeno da doživi sudbinu „prerane smrti”?

Naglo pobuđeno zanimanje za političku socijalizaciju poklopilo se sa opštijim nastojanjima zagovornika „bihejvioralne revolucije” u političkoj nauci da se dotadašnja akademska znanja o funkcionisanju političkih sistema i institucija podvrgnu empirijskoj proveru; da se sa iskustvenog stanovišta osvetle i podupru

1 Hyman, H. (1969), *Political socialization* (II ed.), Introduction, str. VII, New York: Free Press (prvo izdanje 1959).

postojeće teorije. Takođe, praktični problemi male političke participacije mladih u okviru institucija sistema sa kojim se američko društvo suočavalo tada (a sa kojim se mnoga druga društva suočavaju i danas) nametali su pitanja o prirodi njihove političke angažovanosti. Kako mladi stižu partijsku identifikaciju, kako podstaći njihovo interesovanje za partijsku politiku, na koji način podići nivo političke obaveštenosti i motivacije za političko (glasачko) učestvovanje, predstavljali su probleme koji se nisu slučajno našli u središtu pažnje istraživača. Njihovo rešavanje zahtevalo je nove modele i strategije istraživanja, mada je bazični interes sistemskih politikologa ostao isti:

„Razumevanje i objašnjenje onih faktora koji doprinose stabilnosti različitih tipova političkih sistema, njihovoj promeni u funkciji vremena, i pravcu njihove promene, ma kakva da je priroda ovih sistema – bilo da su oni demokratski ili diktatorski, moderni ili tradicionalni, industrijski ili agrarni” (Easton i Hess, 1970, str. 39).

U ovom smislu, rana istraživanja političke socijalizacije bila su pod jakim uticajem Parsonsovog modela prema kome socijalni sistemi obezbeđuju svoju stabilnost i preživljavanje intenzivnim procesom socijalizacije kojim nove generacije interiorizuju njegove bazične vrednosti (Hooghe, 2004). U kontekstu potrebe da se prouče uslovi održanja stabilnosti i promena političkih sistema, istraživanje političke socijalizacije bilo je od presudne teorijske važnosti. Svaki politički sistem, obrazlagali su ovu potrebu Easton i Hess, na koji god način da je uspostavljen, neminovno se suočava sa izazovima brojnih unutrašnjih, strukturnih, i spoljašnjih političkih faktora koji mogu ugroziti njegov integritet. Otuda stalna potreba da se obnavlja i mobilise podrška, odnosno uspostavlja konsenzus pripadnika političkog društva u interesu njegovog opstajanja i trajnosti. Postoje mnoge metode koje se u tu svrhu mogu koristiti (prisila, stvarno ili prividno zadovoljavanje potreba i zahteva građana, manipulisanje informacijama i simbolima kako bi se obezbedila pozitivna identifikacija sa sistemom). Ali, nijedan sistem ne može ni da funkcioniše, a kamoli duže da potraje, ako posredstvom međugeneracijskog uticaja – obrazujući mlade – ovu podršku ne obezbedi i za budućnost.

„Bilo intuitivno ili svesno, on mora da preuzme na sebe prenošenje jednog dela svog političkog nasleđa na pripadnike društva koji sazrevaju ili da za njih izgradi novo nasleđe kako bi sistem koji prolazi kroz značajna preobraženja mogao da anticipira buduću podršku” (Easton i Hess, 1970, str. 39).

Nezavisno od toga šta je pobudilo interesovanje za političku socijalizaciju, rana istraživanja ovog procesa predstavljala su korak dalje u pomeranju težišta politikoloških studija institucija na političko ponašanje. U političkoj nauci sve se jasnije utemeljuje svest, već davno odomaćena u socijalnoj psihologiji, da je političko ponašanje *naučeno* ponašanje i da se postepeno stiče. Politika nije, kako je govorio Hajman, „iznenadan događaj u životu odraslih”, sasvim različit od ostalih razvojnih procesa. Pre nego što postane punoletan, zakonski stekne pravo glasa i uđe u formalan svet politike, pojedinac nije sasvim apolitičan. On raspolaže bar nekim predispozicijama za političko ponašanje (informacijama, stavovima, navikama). Stoga istraživači koji žele da otkriju koji uslovi prethode i određuju političko ponašanje odraslih ljudi, moraju da započnu sa traganjem još od perioda adolescencije ili čak detinjstva (up. Niemi i Hepburn, 1995).

Kada su preuzeli socijalizacijski pristup u proučavanju političkog ponašanja, politički naučnici nužno su ušli u domen psihologije. Zato nije čudno što su počeci istraživanja političke socijalizacije obeleženi saradnjom jednog politikologa (David Easton) i jednog psihologa (Robert Hess).² Saradnja političke nauke i psihologije na ovom području pružala je velike mogućnosti, kao što je slučaj sa političkom psihologijom u celini. Ova saradnja omogućavala je politikolozima da, oslanjajući se na već proverene psihološke zakonitosti, posebno one koje su izvedene iz teorije učenja i kognitivno-razvojne teorije, istraže i protumače neka svoja dobro poznata teorijska pitanja i postulate. Na primer, koji procesi učenja pospešuju razvoj „dobrofunkcionišućeg građanina”

2 Nalazi zajedničkih istraživanja objavljeni su prvi put u: Easton, D. i R. D. Hess (1961) "Youth and Political System", u S. M. Lipset i L. Lowenthal (eds.), *Culture and Social Character*, Glencoe, Ill.: Free Press, str. 229–246.

čije je ponašanje primereno datom političkom sistemu i tako u funkciji održanja njegove stabilnosti i opstanka (o čemu su mislili još Platon i Aristotel), ili na koji način se *parohijalna* politička kultura pretvara u *građansku*, odnosno onu na koju se mogu osloniti institucije i praksa demokratskih društava pitanje koje postavljaju Almond i Verba³ itd. (up. Sapiro, V., 2004). Psiholozi su, pak, dobili priliku da testiraju svoje razvojne modele na proučavanju specifičnih obrazaca i procesa političkog učenja; što je još važnije, da povežu ove individualno-razvojne procese sa datim sociokulturnim i političkim kontekstom, što bi im pomoglo da izvedu svoja istraživanja iz dobrovoljne izolovanosti od šireg društva i bolje objasne međuzavisnost ponašanja na individualnom i kolektivnom (makro) nivou.⁴

Osim prirodnog jaza između dve discipline koji proizlazi iz različitog (individualnog, odnosno societalnog) nivoa posmatranja, saradnja političke nauke i psihologije na polju istraživanja političke socijalizacije bila je uslovljena potrebom da se prevaziđe još jedan izvor međudisciplinarnog nerazumevanja. Prema navodima Džudit Tornej:

„Većinu psihologa trebalo je ubediti da je od važnosti sve ono što se dešava *posle 12. godine*, dok su politički naučnici morali da budu ubeđeni da je značajno sve ono što se dešava *pre 18. godine*” (Torney-Purta, 2004).

Odmah po objavljivanju Hajmanovog „manifesta” o političkoj socijalizaciji započeo je istraživački rad na otkrivanju dečjeg razumevanja politike koji je intenzivno sproveden punih dvadeset godina. Međutim, bliska saradnja dveju disciplina nikada nije u potpunosti ostvarena. Mada su imali isti predmet interesovanja, politikološki i psihološki usmereni istraživači kretali su se različitim putanjama na kojima su, često, zbog nedovoljno

3 Almond, G. i Verba, S. (1963), *Civic Culture*.

4 Noviji pristup societalne socijalne psihologije upravo naglašava potrebu za interdisciplinarnim pristupom, kao i mogućnosti „međusobnog oplođavanja” societalnih, razvojnih i teorija ličnosti. Videti: Himmelweit, H. T. i G. Gaskell (eds.) (1990), *Societal Psychology*, Newbury Park, London, New Delhi: Sage Public.

specifikovanih jedinica analize, upadali u zamke individualističkih, odnosno ekoloških pogrešaka.⁵

Klasična istraživanja političke socijalizacije bila su gotovo u celini usmerena na decu – prvo na ranom školskom, a kasnije i na predškolskom uzrastu. Deca su se našla u fokusu istraživačke pažnje ne zato što se smatralo da njihovi stavovi i ponašanje mogu imati nekog značaja u politici, da su ona sama po sebi vredna proučavanja, već zbog toga što je vladalo opšte uverenje da se upravo u ovom dobu života utemeljuju bazična politička opredeljenja odraslog pojedinca (up. Sapiro, 2004). Prva obimnija istraživanja koja su vršili politikološki usmereni autori zaista su otkrila ono što je Hajman nazivao *pretečama* političke opredeljenosti; to se odnosilo uglavnom na stavove dece prema nacionalnim simbolima i vrhovnim političkim autoritetima (kraljica, predsednik), kao i na elemente rane identifikacije sa političkim partijama (Greenstein, 1965; Hess i Torney, 1967; Easton i Dennis, 1969). U korpus ovih prvih saznanja ubrajaju se i psihološka istraživanja o preferencijama sopstvene zemlje i stranih zemalja, kao i o razvoju rasne i etničke (samo)svesti (Jahoda, 1963). Ali, uporedo sa širenjem cele oblasti širila se i svest o nedostacima ove prve generacije istraživanja političke socijalizacije. Tako su, sredinom sedamdesetih, psihološki usmereni autori zacrtali nove pravce u istraživanju političke socijalizacije, u nastojanju da unaprede razumevanje celokupnog procesa – njegovih izvora i posrednika, mehanizama i ishoda. U okviru ovih revizionističkih pokušaja, problematizovan je kako bazičan model socijalizacionog procesa, tako i univerzalnost nalaza klasičnog pristupa. Ovi istraživači istakli su ideju da je za proučavanje procesa kojim se oblikuje političko Ja svakog pojedinca plodonosnije uvrstiti među osnovne istraživačke varijable karakteristike ličnosti, umesto

5 *Individualistička*, odnosno *ekološka* pogreška odnose se na problem mešanja nivoa (jedinica) analize prilikom izvođenja naučnih zaključaka i generalizacija i predstavljaju vid redukcionizma u naučnom zaključivanju. Ekološka pogreška nastaje kada se o pojedincima zaključuje na osnovu podataka koji su dobijeni o grupama, društvima ili nacijama u celini; individualistička pogreška odnosi se na zaključivanje na grupnom nivou na osnovu opservacija individualnog ponašanja. Mada je problem istraživanja isti, ove vrste generalizacija mogu imati sasvim različite ishode.

specifičnih političkih orijentacija; oni su, takođe, bili pristalice primene postulata vladajućih psiholoških teorija na objašnjenje zakonitosti procesa politizacije (pre svega, iz domena teorije socijalnog učenja i dečjeg kognitivnog razvoja); kritikovali su pokušaje uopštavanja nalaza koji su dobijeni na proučavanju relativno homogenih populacija, u određenom istorijskom periodu; proširivali su svoja istraživanja na nove uzrasne grupe, agense i političke kulture, itd. (prema: Schwartz, 1975). Radovi Adelsona i O'Nila (Adelson i O'Neil, 1966, 1971), Renšona (Renshon, 1975), Rosena (Rosenau, 1975), Merelmana (Merelman, 1972), Konela (Connell, 1971) itd., sledili su ovaj pravac.

Uprkos svemu ovome, oblast političke socijalizacije – kako u istraživačkom, tako i teorijskom smislu – počela je postepeno da zamire. Prema evidenciji koju navodi V. Sapiro (2004), broj radova koji je u svojim abstraktima sadržavao odrednicu *politička socijalizacija* stalno se povećavao u periodu između 1958. i 1980. godine, da bi na kraju ovog perioda dostigao kulminaciju.⁶ Mada je sa objavljivanjem radova iz ove oblasti nastavljeno i kasnije, od tada, pa sve do početka devedesetih godina, može se zapaziti promenljiv ali, u svakom slučaju, opadajući trend interesovanja koje su naučnici pokazivali za ovu problematiku.

Objašnjavajući razloge „prerane smrti” tako obećavajućeg polja proučavanja političkog ponašanja, Najemi i Hepbern (Niemi i Hepburn, 1995) dolaze do zaključka da je problem nastao u pokušaju da se osvetle *dugoročne posledice* ranih političkih orijentacija koje su otkrivene.

„Oblast je atrofirala zato što se zasnivala na preuveličanim pretpostavkama, kao i zbog pogrešno protumačenih i pogrešno shvaćenih istraživačkih nalaza (i nedostatka nalaza)” (str. 8).⁷

6 V. Sapiro je dala i jednu od najobimnijih bibliografija i korisnu sistematizaciju radova iz oblasti političke socijalizacije. Videti: Virginia Sapiro, *Political Socialization Bibliography*. <http://www.polisci.wisc.edu/users/sapiro/ps477-935/soc2-bib.htm>

7 Niemi, R. G., Hepburn, M. A. (1995), *The Rebirth of Political Socialization*, str. 8.

Socijalizacijska istraživanja u ovoj oblasti „pala su kao žrtve” dveju ortodoksnih pretpostavki koje su bile „krajnje diskutabilne”: prve koja pretpostavlja da sve ono što je naučeno u detinjstvu ostaje nepromenjeno tokom kasnijeg života, i druge prema kojoj svi sadržaji ranog (čak i najranijeg) učenja ostvaruju značajan upliv na kasniji politički život pojedinca. Prvi od ovih principa, „princip primarnosti”, najčešće se vezivao za ranu partijsku identifikaciju (koja je u političkoj nauci dugo smatrana najstabilnijom predispozicijom političkog ponašanja), ali je nekritički prenesen i na ostale orijentacije. Istraživači su propustili, tvrde Najemi i Hepbern, da – teorijski ili empirijski – naprave razliku između ranih orijentacija koje su stabilne i onih koje su podložne promeni u toku pojedinčevog života. Stoga su potonji politički procesi i događaji u američkom društvu veoma brzo obezvređili neke od otkrića kojima se klasična literatura u oblasti političke socijalizacije posebno dičila. Pokazalo se, na primer, da se čak i tako stabilna politička orijentacija, kao što je partijnost (partijska identifikacija), sistematski menja u zavisnosti od makroekonomskih uslova, odnosno u zavisnosti od nekih drugih specifičnih individualnih političkih stavova (odnos prema predsedničkom kandidatu, prema nekim aktuelnim političkim pitanjima). Slična stvar dogodila se i sa stepenom političkog poverenja (poverenja u političke ustanove) koje je u američkoj politikološkoj literaturi dugo važno kao osnova opšte podrške građana sistemu (*diffuse support*): tokom šezdesetih godina prošlog veka ono je opalo u znatno većoj meri nego što bi se moglo objasniti smenom generacija. Tako se dogodilo da ista ona deca, koja su u osnovnoj školi posedovala krajnje idealizovanu sliku o američkom predsedniku, ospore u svojim studentskim danima ne samo sve političke autoritete već, u dobroj meri, sistem u celini (generacija 1968). Čitava istraživačka oblast hronično je patila od nedostatka pouzdanih panel-studija koje bi mogle da pruže pouzdane dokaze o stvarnom uticaju ranog političkog učenja, ali se i dalje polazilo od pretpostavke da je ono ne samo izuzetno važno već i presudno za formiranje političkih stavova odraslih. Istina, „pretpostavka primarnosti” je već sredinom sedamdesetih izgubila nešto od svoje ortodoksnosti pošto je, sa novim pristupom

istraživanju političke socijalizacije, zamenjena njenom blažom varijantom – „principom strukturacije” (Searing, Schwartz i Lind, 1973). Ovaj princip podrazumevao je da ono što strukturira politička opredeljenja odraslih nisu specifične političke orijentacije već opštije vrednosti i bazična uverenja koja se stiču u detinjstvu (kao što su patriotizam, osećaj „građanstva”, političko poverenje i sl.). Takođe, kako je pomenuto, otkriva se teorijski značaj ličnosti kao posredujuće varijable u objašnjavanju uticaja rane socijalizacije na političko ponašanje (Greenstein, 1969, Renshon, 1975). Ipak, zbog teškoća da se na odgovarajući način prouči proces ranog političkog učenja i utvrdi stepen njegovog uticaja na političko ponašanje odraslih, rastao je istraživački skepticizam i širilo se uverenje da je samu ideju neophodno podrobno preispitati.

Sapiro (2004) navodi dva razloga zbog kojih je sve češće počela da se osporava važnost političke socijalizacije u detinjstvu, što je uticalo i na opadanje interesovanja za istraživanja političke socijalizacije u celini. Prvi razlog je taj što se postavilo pitanje uzrasta u kojem detetove kognitivne sposobnosti omogućavaju učenje na osnovu iskustva koje bi moglo da doprinese oblikovanju kasnijih političkih orijentacija i prakse. Naime, nalazi dečje razvojne psihologije ukazali su na problem odnosa između biološkog sazrevanja i političkog učenja, tj. na kognitivnu nekompetentnost dece koja onemogućava adekvatno razumevanje političkih procesa i procenjivanje složenih političkih problema koji su neophodni za donošenje zrelih političkih izbora i odluka. Studije koje su se oslanjale na Pijažeevu i Kolbergovu teoriju kognitivnog i moralnog razvoja upozorile su na to da deca tek u kasnoj adolescenciji stiču sposobnosti da rezonuju na način odraslih; što znači, da razmišljaju o socijalnom svetu u smislu uzročno-posledičnih odnosa, da dedukuju specifične izbore i opredeljenja iz opštijih principa i poimaju dugoročne implikacije različitih vidova i pravaca svojih aktivnosti (Adelson i O’Neil, 1966). Nalazi razvojnih studija, koji su pokazali da se najveće promene u političkom rezonovanju dešavaju u ovom dobu, uslovili su dodatnu skepsu istraživača koji su već bili dovoljno frustrirani teškoćama proučavanja političkih orijentacija i aktivnosti dece u preadolescentnom dobu. Drugi razlog koji Sapiro navodi odnosi se na

mesto koje politika zauzima u životu deteta, tj. na njenu irelevantnost sa stanovišta dečjeg iskustva. Bez obzira na to da li dete poseduje kognitivne sposobnosti koje mu omogućavaju da razmišlja o politici i reaguje na političke probleme ili ne, stvar je u tome što je ono najčešće sasvim odvojeno od mesta na kojima se o njima raspravlja i odlučuje. I u svojoj porodici deca su, mahom, zaštićena od „ružnog sveta politike”, a na taj način i od mnogih informacija koje se odnose na značajna (posebno, konkurentska) politička gledišta. „Ako su deca odvojena od politike, bukvalno i prenosno 'udaljena od stola' onda kada odrasli raspravljaju o politici, ima malo razloga da se očekuje kako će njihova dečja iskustva moći da budu dovoljna osnova za politički život u odraslom dobu, ili da podstaknu političko angažovanje” (2004, str. 16). Ovi razlozi naveli su većinu istraživača da, malo-pomalo, odustanu od angažovanja dece kao subjekata svojih istraživanja i priklone se uverenju da se zrele političke orijentacije i ponašanje izgrađuju tokom celog života, te da najveći deo ranog političkog učenja ima sasvim ograničenu važnost. Mada su se proučavanja nastavila i tokom osamdesetih godina dvadesetog veka, entuzijazam naučnika u ovoj oblasti očigledno je značajno splasnuo kao, uostalom, i njihova istraživačka inventivnost.

*
* * *

U dvadesetak godina, koliko je trajalo intenzivno interesovanje naučnika za problem političke socijalizacije, razvilo se obimno, međudisciplinarno, istraživačko polje. Politikološki i psihološki usmereni naučnici – prvi sa više, drugi sa nešto manje ambicija – ogledali su se, podjednako (ne)uspešno, u istraživačkim poduhvatima na ovom planu. Cilj ove studije je da prikaže najreprezentativnija otkrića u ovoj oblasti. Istovremeno, trebalo bi da pokaže šta je u dosadašnjim proučavanjima izostavljeno i koji aspekti posmatranja ovog procesa nedostaju. Predstavljanjem osnovnih i najznačajnijih nalaza *klasičnih* istraživanja u oblasti političke socijalizacije, želimo, takođe, kritički da preispitamo njene osnovne pojmovne, teorijske, metodološke i empirijske slabosti.

Ova razmatranja temelje se, najvećim delom, na prikazu dostignuća tradicionalnog pristupa izučavanju političke socijalizacije, koji je karakterističan za rane faze razvoja ove oblasti. Smatrali smo da je stručnoj javnosti – u prvom obuhvatnijem radu sa ovom temom u nas – najvrednije izložiti sistematska saznanja o glavnim teorijskim polazištima, bazičnim pojmovima, osnovnim modelima i metodama proučavanja ovog procesa. Ovaj rani period istraživanja, ma koliko bio opterećen (funkcionalističkim) slabostima, iznedrio je temeljne gradivne elemente nekih budućih, validnijih, teorijskih uopštavanja koje nikako ne možemo da potceniemo. Usmerenost na klasična istraživanja u ovoj oblasti neminovno je vodilo tome da se u središte rasprave postavi pitanje o ulozi i značaju procesa *rane političke socijalizacije*, tj. političkog učenja koje se odvija u detinjstvu i adolescenciji. Naime, pionirski pristup „sistemskih” teoretičara političkoj socijalizaciji bio je u znaku interesovanja za *korene* političkih orijentacija odraslih, „dobrofunkcionišućih” pripadnika datog političkog sistema, koje je moguće pronaći u njihovom *detinjstvu*. „Ako nešto više saznamo o tome kako deca opažaju političke procese”, sažeto je izložila ovu ideju R. Sigel, „to bi verovatno moglo mnogo da pomogne u tumačenju samih tih procesa” (Sigel, 1970, str. 21).

Međutim, ako bismo se oslonili samo na nalaze klasičnog, politikološkog, pristupa proučavanju političke socijalizacije, mnoga pitanja o tome kako i pod kojim uslovima se stiču političke orijentacije i ponašanja ostala bi otvorena. Kada su istraživanja u ovoj oblasti, sedamdesetih godina prošlog veka, bila na vrhuncu, mnogi su osetili potrebu da upozore na nužnost prevrednovanja dotadašnjeg pristupa, nalaza i teorijskih modela, odnosno na neophodnost da se „u svetlu ovih početnih nalaza zacrtaju buduće istraživačke putanje koje više obećavaju” (Schwartz i Schwartz, 1975).⁸ Postalo je jasno da pojedinac ima mnogo dinamičniju ulogu u socijalizaciji, što znači da se pažnja mora pomeriti sa ishoda na procese političkog učenja. U političkoj nauci ovakav uvid doveo je do sistematičnih pokušaja da se iskoriste postulati i nalazi dečje razvojne psihologije, bilo kao hipotetička polazišta ili objašnjenja toka političkog razvoja. Usmerenost

8 Schwartz, D. C. i Schwartz, S. K. (1975), *Introduction*, str. 3.

na period rane političke socijalizacije ujedno znači da se, između različitih aspekata proučavanja, opredeljujemo za proučavanje samog *procesa socijalizacije*, kao onoga što je najsuštastvenije i, ujedno, najmanje istraženo. Naime, kako kaže V. Sapiro, srž problema političke socijalizacije „nije toliko šta su ljudi naučili već kako uče i pod kojim okolnostima”; zato je čak i za one koji se bave analizom političke socijalizacije na societalnom nivou značajno da se upoznaju sa bazičnim psihološkim modelima koji leže u osnovi ovog procesa učenja (Sapiro, 2004, str. 11). Reč je o ispitivanju načina na koji se kod dece razvija sposobnost razumevanja političkog sistema i uticajima koji oblikuju njihova politička interesovanja, stavove i vrednosti.

U ovoj studiji bavimo se osnovnim sadržajima, oblicima i mehanizmima procesa političkog učenja, kao i uslovima pod kojima se ono ostvaruje. Budući da želim da osvetlim neke fundamentalne zakonitosti ovog procesa, moj pristup je, najvećim delom, psihološki, a u okviru socijalne psihologije, individualistički usmeren. To znači da stadijume i mehanizme socijalizacije posmatramo iz perspektive individualnog životnog ciklusa. U središtu pažnje je razvoj *političkog Ja* pojedinca, a ne uticaj koji stечene političke orijentacije imaju na politički sistem, međugrupne odnose i društvo u celini. Ovaj komplementaran deo analize ostavljamo za neka buduća proučavanja.

U ovom radu opsežno su prikazane neke značajne razvojne studije koje su sproveli psihološki usmereni politički naučnici ili sociolozi. Posebno su značajne one koje se odnose na razvoj političkog rasuđivanja i ideološkog mišljenja, a koje se zasnivaju na Pijaževovoj teoriji kognitivnog i Kolbergovoj teoriji moralnog razvoja (npr. Adelson i O’Neil, 1966; Connell, 1971; Merelman, 1971). Ali, pored ovih inovativnih studija koje su predstavljale pomak u klasičnom pristupu proučavanju političke socijalizacije, u ovu studiju uključili smo nalaze i generalizacije još čitavog niza razvojnopsiholoških i socijalnopsiholoških istraživanja za koje smo smatrali da su od suštinske koristi za razumevanje dinamike sticanja politički značajnih psiholoških dispozicija. Veliki deo rada posvećen je istraživanjima razvoja socijalnih identiteta koji su neosporno politički značajni pošto doprinose oblikovanju ne sa-

mo pojedinačevog sopstva, već i njegovih pogleda na svet i društvo u kojem živi (rasnih, etničkih, klasnih, nacionalnih, geopolitičkih). Koristili smo, takođe, nalaze istraživanja o formiranju i menjanju političkih stavova i vrednosti koja su sprovedena u svetu i u nas. Neke značajne studije o odnosu ličnosti i politike, isto tako, pomenute su u okviru rasprave o razvoju tzv. prepolutičkih ideologija, a posebno o korenima političkog ekstremizma (npr. Adorno *et al.*, 1950; Rokeach, 1960; Eysenck, 1954; Maslow, 1982). U okviru ovih studija mogu se prepoznati tri osnovna teorijska polazišta, psihološke provenijencije, koja objašnjavaju proces političkog učenja: teorije socijalnog učenja (S-R teorije i teorije učenja po modelu), kognitivne razvojne teorije i psihoanalitička teorija. Ista teorijska polazišta prepoznamo i u klasičnom pristupu političkih naučnika što odražava paradoksalnu činjenicu da su oni, u nameri da objasne ulogu političke socijalizacije na societalnom (sistemskom) nivou, posegli za modelima individualno-psihološkog funkcionisanja.

Uostalom, većina istraživanja političke socijalizacije, koja pripadaju tzv. prvoj generaciji, bila su po usmerenju pre individualistička nego socijalnopsihološka u pravom smislu te reči. Ona su zanemarila uticaj šireg socijalnog konteksta u kojem se proces političkog učenja odigrava i posmatrala društvo kao statično i homogeno. Stoga se naše razumevanje procesa – i nevoljno – bazira na istraživanjima koja su sprovedena u okviru stabilnih društava i u okrilju američke i zapadnoevropske političke kulture. Fond informacija koje imamo o istraživanjima političke socijalizacije u zemljama bivšeg socijalističkog bloka i istočne Evrope⁹ sasvim

9 Radovi koji su u periodu koji ovaj pregled pokriva objavljeni u ovim zemljama, odnose se najviše na institucionalizovane forme politizacije, tj. na ulogu koju u procesu ideološke indoktrinacije imaju ustanove formalnog obrazovanja i različite ideološke strukture i udruženja (partija, omladinske i dečje organizacije, mediji). Proces i ciljevi političke socijalizacije posmatrani su sa stanovišta zvanične ideologije. Realni politički ishodi porodičnog vaspitanja, formalnog obrazovanja, uticaja vršnjaka i masovnih medija, ideološkog obrazovanja i uticaja direktnih iskustava u okviru prakse (stvarnosti) socijalističkih sistema, osim na nivou impresija i spekulacija, u potpunosti su zanemareni. U ono nekoliko studija koje se direktno bave političkom socijalizacijom, nalazimo nepodudarne rezultate i diskutabilne interpretacije.

je ograničen, a gotovo da ne postoji kada je reč o zemljama Trećeg sveta. Univerzalne zakonitosti i fundamentalna otkrića u ovoj oblasti nužno je, stoga, naknadno preispitati u različitim istorijskim, političkim i kulturnim kontekstima. Izložena saznanja koja se odnose na pripadnike stabilno ustrojenih društvenih i političkih sistema valja, takođe, proveriti u okolnostima (dramatičnih) društvenih i političkih promena.

Najzad, valja napomenuti da politička socijalizacija nije konstituisana kao posebna oblast istraživanja ni u našoj nauci. Ipak, neki budući istraživači ne bi se našli u poziciji da u potpunosti počnu ispočetka. Jedan broj relevantnih istraživanja sprovedi su politikolozi, sociolozi i socijalni psiholozi u vreme socijalističke Jugoslavije, proučavajući neke elemente tadašnje političke kulture kao što su politički stavovi i vrednosne orijentacije mladih. Pošto su ova istraživanja retko bila razvojno usmerena, njihove nalaze mogli smo, u komparativne svrhe, da koristimo sasvim ograničeno. Ali, u radu se pozivamo i na nalaze nekoliko razvojnih studija (uključujući i sopstvene) za koje se može reći da direktno daju doprinos razumevanju specifičnosti procesa političkog učenja u okviru naše, srpske, političke kulture, osobenosti koje će ostaviti svoj pečat i na potonja politička dešavanja na ovim prostorima.

UVOD U POLITIČKU SOCIJALIZACIJU

Koreni interesovanja za razvoj „političkog čoveka“

Uvođenje pojma *politička socijalizacija* u istraživačko polje savremene politikologije u važećoj literaturi, gotovo bez izuzetka, vezuje se za ime Herberta Hajmana. Na taj način stvoren je dojam da je ovaj američki sociolog apsolutni pionir u ovoj oblasti proučavanja političkog ponašanja. Uz svo poštovanje koje dugujemo Hajmanovom velikom doprinosu u ovom pogledu, činjenice govore da on nije ni začetnik interesovanja za procese političkog učenja, niti tvorac samog termina „politička socijalizacija”. Mada se termin odnosi na relativno nov pristup analizi političkog ponašanja, ne predstavlja potpunu novinu za klasičnu političku teoriju. Kao što u nauci često biva, interesovanje za sam fenomen, tj. isticanje značaja njihovog izučavanja, daleko su prethodili stvarnim pokušajima da se on sistematično istraži, pa čak i da se teorijski ili operacionalno definiše. Ideja o „podobnosti ljudi da učestvuju u javnom životu” postaje aktuelna još od vremena kada su stvarani grčki polisi; u doba atinske demokratije ona već poprima oblik konkretnih razmišljanja o tokovima i poželjnim ishodima političkog obrazovanja. U vremenu u kojem se smatralo da je političnost čoveka založena u njegovoj prirodi, i da njegova iskonska društvenost dobija svoj pravi i najviši smisao konstituisanjem političke zajednice (polisa), pitanje „pretvaranja čoveka u građanina” moralo je biti od suštinskog značaja i naći se u samom središtu pažnje mislilaca.

U svojim snovima o preobražaju polisa i stvaranju „pravedne države” Platon je video obrazovanje i vaspitanje mlade generacije kao osnovni metodološki put. Kako „bez valjanog čoveka nema

valjanog društva”, procesi ranog vaspitavanja za njega su od suštinske važnosti; i to, posebno, one vaspitne metode čiji je cilj je pripadnicima različitih staleža usade osobine i predispozicije ponašanja koje najbolje odgovaraju njihovim budućim, različitim, ulogama u ustrojstvu države – polisa. Ovakvu praksu Platon označava izrazima „obrazovanje građanina”, „uvežbavanje građanstva”, ili „lekcije patriotizma”, u kojima se već naslućuje značenje koje ima današnji pojam *politička socijalizacija*. Aristotel – za koga je čovek od prirode političko, „državotvorno”, biće – takođe naglašava vezu između tipova karaktera koje antički građani poseduju i samog ustrojstva države (državnih struktura) i koristi izraz slične konotacije. On „uvežbavanjem karaktera” označava, kako bismo danas rekli, „socijalizaciju” specifičnih političkih vrednosti i ličnih predispozicija („vrlina”) koje su „primerene ustavu”, tj. sistemu.¹⁰ I u većini kasnijih političko-filozofskih rasprava nalazimo, na ovaj ili na onaj način, iskazan bar marginalan interes za neke aspekte političkog obrazovanja, odnosno za povezanost „političkog karaktera” sa političkim ponašanjem i institucijama sistema. Žan Bodin je, tako, povukao paralelu između odnosa dece prema roditeljskom i javnom autoritetu i raspravljao o generacijskim razlikama u političkim stanovištima.¹¹ Poznato je i da je Ruso poučavao svog Emila (istina, prilično kasno, tek u njegovoj dvadeset drugoj godini) osnovnim principima politike – kroz lekcije „političkih maksima” i „načela političkih prava”.¹²

Kako se vidi interesovanje za političko obrazovanje i pokušaji da se o njemu sistematično razmišlja, nisu skorašnjeg porekla; oni sežu daleko u prošlost socijalnih doktrina. U tom smislu, kako zaključuju Dauson i Previt (Dawson i Prewitt, 1969, str. 7), „savremeno proučavanje političkog obrazovanja ne predstavlja odstupanje od intelektualnih tema pokrenutih od strane mnogobrojnih socijalnih teoretičara. Kako ljudi stiču svoje političke

10 Videti: Smailagić, N. (1970), *Historija političkih doktrina I* (1970), str. 26–32.

11 Navedeno prema: Greenstein, F. I. (1968), *Political Socialization*, u Sills, D. L. (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 14, str. 551–555.

12 Navedeno prema: Cook, T. E. (1975), Rousseau: Education and Politics, *Journal of Politics*, 1, str. 108–129.

pogleda, kako se politički režimi učvršćuju obezbeđivanjem prikladnih političkih stanovišta, jesu (danas) problemi koji nastavljuju dugu tradiciju naučničkog traganja...". Ali, pitanje koje, ipak, ostaje otvoreno jeste koliko se, gledajući sa današnjih pozicija, može govoriti o kontinuitetu naučne misli na ovom planu; i, u tom smislu, koliko ima pionirskog u Hajmanovom „pionirskom” delu čije se prvo objavljivanje, 1959. godine, pod naslovom „Politička socijalizacija” smatra početkom savremenog pristupa proučavanju ove oblasti političkog ponašanja.

Iako se čini da je samo nastavljena duga tradicija naučnih traganja, savremeni pristup ovoj temi znatno je drugačiji od klasičnog. Pre svega, može se reći da se on razvija u okviru delimično izmenjene paradigme izučavanja vlasti i politike u savremenoj političkoj nauci, kao i u okviru značajno izmenjenog konteksta savremenog političkog sveta. Tematika političke socijalizacije, po prirodi stvari, aktualizovana je onog trenutka kada je u političkoj nauci došlo do tzv. bihejvioralne revolucije; odnosno, kada istraživači počinju da se interesuju za posledice koje političko ponašanje pojedinca ima na funkcionisanje političkih institucija i političkog sistema u celini. Ovaj novi pravac u istraživanju politike, *analiza političkog ponašanja*, javlja se kao protest protiv preovlađujuće istorijsko-deskriptivne, formalno-zakonske ili normativne orijentacije u proučavanju vlasti i politike. Ovakav protest, početkom dvadesetog veka, podižu, pre svih, psihološko usmereni politikolozi, odnosno oni istraživači koji su pretežno usmereni na proučavanje *procesa*, umesto *ishoda*, u okviru ove tematike. Kritika akademske političke nauke i zagovaranje „bihejvioralnog” pristupa proučavanju politike – dve su osnovne osobenosti ovog protesta. Sistematski pokušaji da se u ovom pravcu utiče na političku nauku karakterisali su stanje u ovoj disciplini sve do ranih pedesetih godina i bili posebno izraženi u radovima Lipmana (Lippman), Trumana (Truman), Merijama (Merriam), Lasvela (Lasswell), Lazarsfelda (Lazarsfeld), Adorna (Adorno) i drugih.¹³ Rezultat toga je da je danas analiza političkog ponašanja

13 Navedeno prema: Eulau, H. (1968), *Political Behavior*, u Sills, D. L. (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 12, 1968, str. 203–212.

opšteprihvaćen, a u mnogim oblastima preovlađujući pristup, u okviru političkih nauka.

Ovakva preorijentacija u pristupu u okviru političkih nauka učinila je (između ostalog) da čitava oblast prethodno apstraktno određenog „vaspitavanja za politiku” postane dostupna empirijskom istraživanju. Osnovne karakteristike ovog istraživačkog pristupa – individualno ponašanje kao jedinica analize, interdisciplinarnost, uvođenje teorijskih postavki podložnih operacionalizaciji i korišćenje metoda i tehnika koje omogućavaju rigorozniju verifikaciju empirijskih nalaza i pouzdanije testiranje hipoteza – bile su u potpunosti primerene problematici *učenja* političkog ponašanja.

Koreni interesovanja za problem političke socijalizacije na području psihologije, daleko su neodređeniji i mahom sporadični. Još od početka ovog veka vršena su istraživanja u oblasti opšte socijalizacije, čiji fokus nije bio neposredno politički (Durkheim, Freud). Neki od ovakvih radova korisni su utoliko što nude šire uvide u proučavanja tokova dečjeg (kognitivnog) razvoja (Piaget, 1921) i što omogućavaju da se politički razvoj sagleda u širem kontekstu opšte socijalizacije. Antropološke studije o nacionalnom karakteru i uslovima njegovog razvoja u okvirima različitih sociokulturnih sistema predstavljaju, takođe, deo ovog intelektualnog nasleđa (Kardiner, 1939; Inkeles i Levinson, 1954). Kada je reč o pedagoškoj literaturi, Najemi (Niemi, 1973) ukazuje na poznatu studiju Merijama (Merriam, *et al.*, 1931) o formalnim aspektima civilnog obrazovanja kao preteču istraživanja političke socijalizacije.¹⁴ Najzad, ovome se može dodati izvestan broj studija dečjih socijalnih stavova relevantnih za političko ponašanje (percepcija društvenih grupa, nacija, klasa i rasa) i samo nekoliko studija koje su se bavile specifičnim političkim stavovima dece, od kojih je većinu Hajman prikazao u svojoj knjizi.

Kontinuirano i sistematsko proučavanje političke socijalizacije (mada, kako vidimo, ona predstavlja dodirno polje interesovanja različitih disciplina – politikologije, sociologije, socijalne

14 Prema: Niemi, R. G. (1973), *Political Socialization*, u Knutson, J. (ed.), *Handbook of Political Psychology*, San Francisco, Washington, London: Jossey Bass, Publ.

psihologije) počelo je u okrilju političkih nauka. Nova bihevioralna orijentacija u političkoj nauci samo je delimično za to zaslužna. Istine radi, treba reći da je sve do sredine pedesetih godina analiza političkog ponašanja uglavnom izjednačavana sa istraživanjima političke ličnosti, političkih stavova, glasačkog ponašanja i političke participacije. Direktan impuls za kasnije kontinuirano proučavanje dala su tri manje-više simultana naučna događaja sa kraja pedesetih godina prošlog veka. Prvi je bio objavljiva-nje Hajmanove knjige koja je predstavljala istovremeno inventar dotadašnjih i program budućih istraživanja u ovoj oblasti. Druga dva značajna događaja predstavljaju dva velika empirijska istraživanja: jedno je obavljeno pod rukovodstvom Istone i Hesa (Easton i Hess) sa Univerziteta u Čikagu („Čikaško istraživanje”) (Chicago study), a drugo, danas poznato kao „Njuhevn studija” (Nuw Haven), sproveo je Grinštajn (Greenstein). Oba istraživanja bila su, u stvari, kvazilongitudinalne studije sprovedene na velikim uzorcima dece ranog školskog uzrasta u SAD-u. U njihovim zaključcima – objavljenim u nekoliko danas već klasičnih radova (Greenstein, 1965; Hess i Torney, 1967; Easton i Dennis, 1969) – prvi put su istaknute provokativne teze o dečjim idealizovanim predstavama političkih autoriteta, odnosno o razvoju rane a stabilne, partijske identifikacije; tj. dvema osnovnim političkim orijentacijama koje predstavljaju preduslov za razvoj vezanosti i odanosti odraslih građana političkom sistemu u kojem žive. Sredinom šezdesetih godina, na Univerzitetu u Mičigenu, SAD, sprovedena je još jedna značajna studija koja je obuhvatila ne samo decu već i adolescente, odnosno njihove „socijalizatore” (roditelje i učitelje), sa ciljem da se dublje pronikne u poreklo („izvore”) ovih ranih političkih orijentacija (Jennings i Niemi, 1974). Odgovori naučnika na izazovne stavove koji su izneti u svim ovim radovima stigli su neočekivano brzo i u izuzetno velikom broju.

Činjenicu da je tematika političke socijalizacije (koja se dugo proučavala sasvim uzgredno u okviru analize političkog sistema) naglo izbila u prvi plan, Dauson i Previt objašnjavaju i nekim „spoljašnjim” razlozima. Oni u tome vide odraz promena u savremenom političkom svetu koje karakteriše širenje demokratije

i masovna participacija građana u politici (Dawson i Previtt, 1969, str. 7). U ovome leži jedan deo istine: „eksplozija demokracije” na makroplanu verovatno je usmerila demokratske režime u pravcu „samosvesne pažnje usmerene na političke mase i njihova stanovišta”; mada ne vidimo razloge zbog kojih tadašnji, ne tako malobrojni, autoritarni režimi ne bi pokazivali istu usrdnost u posezanju za ovom vrstom naučnih saznanja. Pojačan interes za proučavanje političke socijalizacije, u prvoj polovini dvadesetog veka, odraz je izmenjenog društvenog i političkog konteksta u još jednom smislu. To je bilo vreme dramatičnih i brzih političkih promena sa kojima su podjednako bile suočene kako stare, tako i nove nacije. Taj period karakterisalo je rađanje velikog broja potpuno novih nacija na tlu pređašnjih kolonijalnih imperija, kao i nagla promena političkih sistema, režima ili političkih orijentacija partija na vlasti u okviru nekih od starih političkih društava. Ovakve promene političkih i ekonomskih uslova u kojima živi neko političko društvo, koje po pravilu sledi slom starih porodičnih i društvenih obrazaca i sistema vrednosti, nužno aktualizuju problem sposobnosti i spremnosti pripadnika društva da prihvate ili održe (internalizuju) norme novonastalog političkog sistema i tako obezbede njegovo održanje. „Glavni razlog”, piše Južnič, „da je proces političke socijalizacije postao predmet podrobnih izučavanja i posmatranja, jeste, pre svega, spoznaja da je taj proces veoma tesno povezan sa procesom stabilnosti ili promenljivosti političkog sistema. Spoznaja da socijalizacija ili inkulturacija može imati veoma veliki uticaj na kontinuitet ili promenu u nekom političkom sistemu, morala je skrenuti pažnju na te procese. Bez toga skoro da nije moguće bolje razumeti politički sistem” (Južnič, 1973, str. 75). Nekom ironijom istorije, isti ovi razlozi aktualizuju istraživanja političke socijalizacije – koja su jedno vreme bila potpuno zamrla – i na početku ovog veka.

Pojačano interesovanje za političku socijalizaciju tokom pedesetih i šezdesetih godina nije jedina ili najvažnija tekovina savremenog doba. Osnovno odstupanje od „skolastičkih” pristupa proučavanju procesa usvajanja „građanskih vrlina” predstavljaju pokušaji da se izgradi *teorija političke socijalizacije* zasnovana, pre svega, na empirijski proverljivim pretpostavkama. Savremen razvoj

ove istraživačke oblasti, smatraju Dauson i Previt, razlikuje, isto tako, sistematičnost i ozbiljnost sa kojom se pristupa problemu – u čijoj pozadini je ambicija da se prikupljeni podaci iskoriste za izgradnju celovite i empirijski zasnovane teorije u doglednoj budućnosti (1969, str. 7). Razvoj naučne oblasti, međutim, išao je svojim tokom i naglo razbukvalo interesovanje naučnika usahlo je pre nego što je ovaj cilj uopšte počeo da se ostvaruje.

Ne sasvim novo, ali kako vidimo kvalitativno drugačije, interesovanje naučnika za proces političkog učenja, koji se danas naziva političkom socijalizacijom, prati usvajanje potpuno novog termina kojim se on označava. Poreklo samog izraza nije u postojećoj literaturi sa sigurnošću utvrđeno. Najveći broj autora, bar prećutno, pripisuje termin Hajmanu, odnosno njegovu prvobitnu upotrebu smešta, vremenski neodređeno, u rane pedesete godine. Pokušavajući preciznije da odredimo kada je izraz prvi put upotrebljen, prateći trag na koji ukazuju malobrojni pisci, došli smo do Lipsetovog priloga o psihologiji glasanja u Lindzijevo „Priručniku socijalne psihologije” (Lindzey, 1954). Pišući u odeljku „Socijalizacija i adolescencija”, o „usvajanju političkih stavova ili društvenih vrednosti koje se nalaze u njihovoj osnovi u detinjstvu”, odnosno o „načinu na koji različita društva mogu strukturirati političku okolinu adolescenata”, Lipset se sasvim približava onom značenju pojma *politička socijalizacija* u kojem ga je Hajman prvi put upotrebio; međutim, sam termin nije spomenut eksplicitno, već samo u nagoveštaju (kao socijalizacija političkih stavova).¹⁵ Ipak, u vreme kada je objavljena knjiga „Politička socijalizacija”, ovaj izraz nije bio uobičajen; štaviše, nijedno istraživanje čije je nalaze Hajman u knjizi sabrao i komentarisao nije bilo označeno, niti izvedeno, pod ovakvom odrednicom. Iako je sasvim verovatno da Hajman nije (kako se često misli) autor pojma, on je prvi upotrebio ovaj termin i nesumnjivo najviše doprineo njegovoj popularnosti.

Postavlja se pitanje da li novina sadržana u *terminologiji* od-slikava suštinsku promenu u *značenju* koje se pojmu pridaje? Južničeva opaska da se „novina krije pre u novosti izraza nego

15 Videti: Lipset, S. M., *et al.* (1954), *The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior*, u G. Lindzey (ed.), *The Handbook of Social Psychology*, Cambridge, Mass.: Addison-Wesley, vol. 2, str. 1144–1146.

u novosti sadržaja” (1973, str. 77) samo je delimično tačna. Tačna je utoliko što današnji izraz „politička socijalizacija” obuhvata sva ona značenja koja su sadržana u klasičnim odrednicama „uvežbavanja građanstva” ili „vaspitanje za javni život”; ali, on sadrži i više od toga. Nova oblast interesovanja daleko je prevazišla semantičke okvire ovih tradicionalnih pojmova. Terminološka promena odslikava, u stvari, suštinsko pomeranje ugla posmatranja.

Ograničena konotacija klasičnih pojmova u odnosu na savremeni pojam, bez obzira na znatne razlike koje u pogledu definicije političke socijalizacije postoje među autorima, izražena je na više planova. Pre svega, klasični termini označavaju uvek političko obrazovanje „sa predumišljajem”: oni podrazumevaju, kako dobro primećuje Roberta Sigel (Sigel, 1965, str. 3), da su politički stavovi i vrednosti ljudi uvek rezultat osmišljene indoktrinacije, udžbeničkog poučavanja, svesnog i racionalnog odmeravanja političkih alternativa. Pojam političke socijalizacije u savremenom značenju, pak, daleko je širi: on obuhvata kako svesno, ciljno i usmereno prenošenje političkih orijentacija i obrazaca ponašanja, tako i sve druge oblike političkog učenja, drugačije načine oblikovanja političkog Ja pojedinca. Među njima je mnoštvo onih formi učenja koje se odigravaju nenamerno i implicitno, po nekima čak nesvesno. Pojam, takođe, obuhvata neka individualna iskustva koja po prirodi nisu politička, ali značajno utiču na političko ponašanje – razvoj politički relevantnih osobina ličnosti, na primer. U svojim klasičnim oblicima (i značenju) termin, nadalje, podrazumeva da postoji neka određena tačka u životnom ciklusu kada takvo učenje počinje i određen momenat kada se okončava. Savremeno značenje stavlja naglasak na političko učenje kao *kontinuiran* doživotan proces.

Terminološka evolucija, u drugom smislu, odražava pomeranje sa jedne, u suštini, normativne perspektive posmatranja (svojevrsne klasičnim, akademskim, analizama političkih sistema) na perspektivu nepristrasnog posmatrača. Nije više reč o tome kakav pojedinac u političkom pogledu treba da bude, već kakav jeste. Ovaj prelaz, jednostavno, odslikava pomak u političkoj nauci sa gledišta političke filozofije (polazište moralnog filozofa) na pozitivističko gledište (stanovište koje zauzima socijalni naučnik).

Zahvaljujući tome, odnos između procesa socijalizacije i političkog ponašanja, koji je ranije predstavljao samo deo teorijskih razmatranja o političkim sistemima, od pedesetih godina prošlog veka počinje intenzivno empirijski da se istražuje.

Dugujemo još razjašnjenje Hajmanove uloge u istoriji proučavanja političke socijalizacije. Ako Hajman, kako vidimo, nije „otkrio” pojam, a nije ni kumovao izrazu, u čemu se sastoji njegova zasluga i osnovni doprinos ovoj oblasti izučavanja političkog ponašanja? Hajmanovo delo, u gotovo svim radovima, označava se kao prvi pokušaj da se dà pregled i integrišu nalazi dotadašnjih istraživanja, odnosno da se analizira i osvetli značaj političke socijalizacije za objašnjenje političkog ponašanja u celini. Istina je, međutim, da je Hajman uradio manje od prvog, ali, takođe, više od ovog poslednjeg. On je zaista prikupio i zabeležio nalaze velikog broja istraživanja koja su, od početka dvadesetog veka, sprovele politikolozi i socijalni psiholozi pokušavajući da se, sa svesnom namerom, ili bez nje, bave ovim problemom. Njegova knjiga predstavlja vredan pregled dotadašnje literature. Akumulirajući na jednom mestu mnoštvo problemskih i metodoloških rešenja od važnosti za problematiku političke socijalizacije, Hajman je ukazao na ovu oblast kao na posebno, zaokruženo, područje istraživanja, koje je vredno pažnje; kao i na puteve kojima bi neki budući istraživači mogli zakoračiti. Svoju analitičku diskusiju prikupljenih istraživačkih nalaza ovaj autor je organizovao oko nekih ključnih tema iz ove oblasti i na taj način napravio prvi korak ka uvođenju reda u naučno polje kome je organizacija i dan-danas preko potrebna. Ali, ono što čini „više od toga”, što predstavlja merljivi doprinos ovog „inventara”, i što će obeležiti čitav potonji tok istraživanja političke socijalizacije, čine sledeće dve stvari: prvo, Hajmanovo gotovo isključivo oslanjanje na empirijske podatke u dokazivanju svojih teorijskih tvrdnji, i, drugo, njegovo snažno zalaganje za međudisciplinarni pristup istraživanju ovog procesa. Ako je suditi prema ovim karakteristikama, Hajman je autentičan predstavnik bihevioralnog pristupa u političkoj nauci, tj. ubeđeni zagovornik „analize političkog ponašanja”.

Primarni izvor podataka koje je Hajman izložio u svojoj knjizi (kao ilustraciju i potkrepljenje svojih teorijskih zaključaka) bili

su izveštaji anketnih istraživanja, sprovedenih u prethodnom periodu, od dvadesetih godina dvadesetog veka. Jedan broj ovih istraživanja sproveden je pod rukovodstvom samog autora. Empirijski pristup u proučavanju političkog ponašanja u tom dobu već je uveliko stekao pravo građanstva. Međutim, korišćenje empirijskih nalaza u izgradnji teorijskih postulata, posebno u ovoj naučnoj oblasti, predstavljalo je savim nov kvalitet. Čitav budući tok proučavanja političke socijalizacije biće obeležen ubedljivom prevagom empirijskog teoriskog pristupa nad bazičnim. Kao i u slučaju nekih drugih oblasti proučavanja u društvenim naukama, puko teoretisanje bez pokušaja iskustvene verifikacije u jednom trenutku je naglo zamenjeno empirijskom isključivošću, sa malo ili bez ikakvih pokušaja teorijske nadgradnje. Ovakva „neravnoteža snaga” karakteriše i sadašnje stanje u ovoj oblasti.

Problemi određenja pojma i pristupi istraživanju

POLITIČKO U SOCIJALNOM

Popularnost koju je ova oblast proučavanja političkog ponašanja veoma brzo stekla doprinela je znatnom bogatstvu istraživačkih poduhvata i fonda raspoloživih empirijskih podataka. Istovremeno, naglo širenje istraživačkog interesovanja koje nije praćeno odgovarajućim teorijskim osmišljavanjem dobijenih nalaza doprinelo je onome što Grinberg (Greenberg, 1970), još sedamdesetih godina prošlog veka, naziva „pojmovnom i definicijskom konfuzijom”. Ona je i danas očigledna istraživačima koji se prihvate nezahvalnog zadatka da daju pregled i sumiraju sve ono što je na ovom planu do sada postignuto. Mada se prema nekim zajedničkim karakteristikama mnoštvo postojećih definicija pojma političke socijalizacije (o čijim će konkretnim oblicima biti reči na drugom mestu) može svrstati u jedan, sa stanovišta upotrebljivosti, razuman broj kategorija, činjenica je da današnje stanje u ovom pogledu karakteriše njihova izrazita raznolikost – kako u smislu obuhvatnosti, tako i u smislu specifikacije pojma u odnosu na druge, njemu slične. Razmimoilaženja u pogledu toga šta suštinski određuje ovaj pojam, ako je suditi po iznetoj

argumentaciji, podsećaju na raspravu iz poznate priče o slepcima i slonu: ono što se uzima kao bitno, jesu njegove implicitne reference, a ne iskustvena osnova. U stvari, manjkavosti u definisanju pojma proizlaze iz teškoća koje su se isprečile na putu ka stvaranju opšte teorije političkog (socijalnog) ponašanja, na jednoj, i opšte teorije socijalizacije, na drugoj strani. Teškoće sa zasnivanjem opšte teorije političkog ponašanja započinju već sa problemom jasnog omeđavanja sfere političkog u okviru društvenog života; odnosno, vezane su za precizno utvrđivanje odnosa između političkog i opšteg društvenog ponašanja.

„Nijedan termin nije bio učestalije, a sa manje saglasnosti definisan kao što je to slučaj sa *politikom*”, kažu u uvodu svoje knjige o učenju političkog ponašanja Adler i Harrington (Adler i Harrington, 1970).¹⁶ Naučno određenje značenja ovog pojma jeste teren na kome se sukobljavaju različita shvatanja i zamisli zahvaljujući, pre svega, samoj prirodi pojave koju valja definisati. Ova oblast društvenog života ponekad se široko određuje kao „proizvod klasnih antagonizama”, kao izraz „borbe različitih društvenih grupa oko kompetencija upravljanja, regulisanja i usmeravanja društvenih procesa”, ili kao „autoritativna distribucija dobara” koja se sprovodi posredstvom aparata javne vlasti, s ciljem ostvarivanja specifičnih grupnih interesa. Objektivno sagledavanje društvene suštine, smisla i sadržaja političkih procesa i institucija, pored toga, često se sukobljava sa različitim ideološkim predubedenjima. Pa i kada ne bi postojale ideološke razlike u određivanju politike, ostaje činjenica da se granice političkog u društvenom stalno i iznova menjaju, tj. da se pomeraju zavisno od epohe, određenog tipa društva ili karaktera društvenih odnosa. Složenost i mnogostranost političkog fenomena nužno uslovljavaju pluralizam značenja koje se pridaje pojmu politike. Raznovrsnost značenja proizvod je razlika u aspektima, u oblicima ili komponentama političkog koje različiti autori stavljaju u središte svoje definicije.

Mada je u obimnoj politikološkoj literaturi teško naći potpunu i opšteprihvaćenu definiciju politike, preterana je tvrdnja

16 Adler, N., Harrington, C. (eds.) (1970), *The Learning of Political Behavior*, Glenview, Illinois: Scott, Foresman and comp. Introduction, str. 2.

da danas svaki autor ima svoju posebnu, često *ad hoc* datu definiciju što uslovljava da je među svima njima teško pronaći neki zajednički imenitelj. Govoreći o osobenostima političkog delanja, Mihailo Đurić (1972) ukazuje upravo na mogućnost uočavanja jednog zajedničkog jezgra različitih modernih shvatanja politike. To „zajedničko”, na jednom kraju kontinuuma („minimalna definicija politike”), sadržano je u jednom opštem filozofsko-antropološkom i filozofsko-istorijskom tumačenju politike, a na drugom („maksimalna definicija politike”), u pojedinim konkretnim komponentama političkog delanja koje su prisutne u svim, najrazličitijim, tumačenjima.

Minimalna definicija politike, prema Đuriću, polazi od toga da politika odgovara najdubljoj čovekovoju ontološkoj strukturi i da spada u red univerzalnih pojava ljudske istorije. U ovakvom određenju, smatra autor, „u svom najelementarnijem vidu politika obuhvata onaj deo čovekovog delovanja u društvu koji se sastoji u svesnom i slobodnom odlučivanju za jednu od više mogućih alternativa u uslovima stalno promenljivog, uvek drugačijeg i nikada do kraja predvidljivog rasporeda društvenih snaga koje teže suprotnim ciljevima, dakle, u uslovima društvenog razdora, sukoba i borbe” (str. 223). Ključni pojmovi politike u ovom određenju jesu moć, sukob i borba. Minimalna definicija politike ne omogućava jasno razgraničenje političkog od ostalih oblika društvenog delanja. Elementi moći, sukoba i borbe prisutni su u svim oblastima društvenog života, tako da je na ovaj način politika u suštini identifikovana sa celokupnom ljudskom praksom. Potpuna, opšteprihvaćena, maksimalna, definicija politike još uvek je samo nedostižan ideal. Postoje, ipak, izvesne osobenosti koje ovu oblast društvenog ponašanja izdvajaju od svih ostalih. Đurić navodi kao primarne dve takve odlike. Pre svega, to je „javni karakter politike”. Ona je uvek javna stvar, nešto opšte i zajedničko; „političko delanje u pravom smislu reči bilo bi samo ono delanje koje se usredsređuje na društvena pitanja za koja su neposredno zainteresovani svi članovi jednog društva” (str. 224). Kao drugo, i sledstveno ovome, politika je uvek i nužno povezana sa sferom države i državnog života. „O politici može biti reči samo ukoliko je u pitanju delanje koje neposredno ili posredno zadire u oblast države,

to jest, delanje koje utiče ili teži da utiče na raspodelu društvene moći, bilo između različitih država, bilo između različitih društvenih grupa u okviru jedne države” (str. 224).¹⁷

Ukoliko (za razliku od prethodno navedenih, uglavnom socioloških i političko-filozofskih rasprava) posmatramo problem odnosa društvenog i političkog na planu *individualnog ponašanja*, duboko zadiremo u oblast socijalne psihologije. Iz ovog ugla posmatran, problem je formulisan kroz jedno opšte i jednostavno pitanje: da li se odnos između individualnog društvenog i političkog čina može posmatrati kao odnos opšteg i posebnog, ili je političko ponašanje pojedinca *sui generis*? (prema: Wanda von Bayer Katte, 1973). Odmah možemo da zaključimo: među istraživačima ne postoji definitivna saglasnost u pogledu kriterijuma na osnovu kojih je moguće načiniti razliku između političkog i bilo kog drugog socijalnog čina. Nisu primetne samo razlike u shvatanjima između pojedinih autora, već i između empirijskog i teorijskog pristupa problemu, gledano u celini. Gotovo sva empirijska istraživanja, istina prećutno, tretiraju političko ponašanje samo kao poseban oblik socijalnog ponašanja. Opseg mogućih varijabli na taj način enormno se proširuje. Mada se na ovaj način, u metodološkom smislu, izbegava svođenje političkog samo na institucionalizovane oblike ponašanja, ostaje otvoreno značajno pitanje: kojim se implicitnim kriterijumima rukovode istraživači kada pokušavaju nekom određenom obliku socijalnog ponašanja (umesto nekom drugom) da pripisuju karakter *političkog*? Pitanje je, na primer, šta to mogu imati zajedničko tako raznorodni oblici ponašanja kao što su glasanje, odnosno štrajk glađu (koji se inače u politikološkim istraživanjima mogu ravnopravno pojaviti u statusu istraživačke varijable). Ili, šta je to toliko raznorodno između štrajka glađu i gladovanja onih koji su namerni da drže dijete ne bi li omršavili iz estetskih razloga? Neki pokušaji teorijskog odgovora na ovo pitanje postoje. Oni polaze od određivanja političkog ponašanja kao svojevrstne i nezavisne forme. Vanda fon Bajer Kate, sledeći ovu liniju razmišljanja („u odnosu na socijalno ponašanje, opšta teorija političkog ponašanja zahteva jedno

17 Đurić, međutim, ukazuje na pogrešno poistovećivanje državnog sa političkim; vidi str. 224. i dalje istog dela.

nezavisno tumačenje”), ali zaobilazeći definitivno izjašnjavanje, iznosi „samo nešto materijala za diskusiju”, što činimo i mi.

Jedan od mogućih kriterijuma razgraničenja političkog od ma kog drugog socijalnog čina, prema ovom autoru, jeste *subjektivna izjava* aktera da je njegovo ponašanje politički motivisano. Političko ponašanje u ovom slučaju manifestuje se u ravni opšteg socijalnog ponašanja i služi se njegovim elementarnim oblicima; razlika je samo u tome što su motivi drugačiji, tj. što postoji subjektivna svest i izjava aktera (jezička konvencija) koja ga označava kao „političko”. Političko ponašanje se, prema ovom kriterijumu, ne može razlikovati od bilo kog drugog oblika socijalnog ponašanja samo na osnovu sadržaja – „šta se čini i kako se postupá”. Svaki oblik ponašanja može se u krajnjem slučaju označiti kao politički. Razlika je jedino u tome što je jedan čin politički osmišljen, a drugi nije. Poslednji iskaz predstavljao bi tek jednu tautološku zamku da autor dalje ipak ne precizira: politički osmišljena strategija (ponašanje), za razliku od ostalih strategija socijalnog ponašanja, ne cilja stalno na kategorije moći ili bogatstva već na „kompetencije upravljanja (na aktivno 'moći odlučivati’)”. Ovakav kriterijum razlikovanja političkog od društvenog delanja proizlazi iz minimalne definicije politike. Na socijalno-psihološkom planu, takvo određenje političkog ponašanja pretpostavlja da postoji jedan lični politički svet, nezavisan od političkih institucija, kao polje koje usmerava svaki konkretan politički čin. Političko ponašanje se na ovaj način ne svodi samo na ponašanje u okviru institucija političkog sistema, već je politički sistem samo okvir političkog sveta koji postoji u „personalnom sistemu”.

Svođenje političkog u ponašanju na subjektivni momenat svesti (motivaciju), kako autorka uočava, omogućava konfuziju svake vrste. To otvara mnoge probleme teorijske prirode: veoma različiti načini ponašanja mogu imati istovetne političke ciljeve; pojedinac može neki oblik socijalnog ponašanja da shvati kao politički, iako to nije slučaj; kriterijum samoiskaza svodi političko ponašanje samo na oblast racionalnog, svesnog, ponašanja; i tako dalje. Problem proverljivosti subjektivnog iskaza (o nekom obliku ponašanja kao političkom činu) može biti pozivanje na

istorijsku perspektivu: šta se kroz političku istoriju sveta smatralo političkim delovanjem. Pojam političkog se, međutim, u istoriji često (u nekim slučajevima radikalno) menjao u skladu sa normama koje su bile specifične za neko društvo, kulturu ili epohu.¹⁸ Ovaj „kreativni” aspekt politike naglašavaju i drugi autori. Po Đuriću, „politika je osnovno središte jednog stvaralačkog polja ljudske delatnosti u društvenom prostoru sazdanom od mnogostrukih razlika u interesima, potrebama i htenjima među ljudima; stvaralačkog u tom smislu što nema nikakvog unapred utvrđenog pravila o tome kako bi u određenoj situaciji trebalo postupiti” (Đurić, 1972, str. 223).

Problem razgraničenja političkog čina od bilo kog drugog socijalnog postupka koji pojedinac učini postaje daleko jednostavniji ukoliko se pođe od sledećeg kriterijuma: političkim ponašanjem smatraće se samo ono koje se odigrava u sklopu normativno sankcionisanih *uloga* koje se vrše u okviru institucionalizovanog političkog procesa u datom političkom sistemu. Nije političko delovanje to što pojedinac sâm svoje društveno ponašanje tretira kao političko, ili sebe smatra politički motivisanim; on deluje politički tek ukoliko aktivno učestvuje u politici preuzimajući ponašanje u vezi sa ulogama koje su jasno definisane u okviru nekog institucionalizovanog i normativno određenog političkog procesa. Ako pojedinac ne učestvuje u institucionalizovanom političkom procesu (bez obzira na to što može imati jasno deklarisan političke stavove), njegovo ponašanje se, prema ovom kriterijumu, svrstava među nepolitičko ponašanje ili, čak, politički apatično ponašanje.

Preciznost ovakvog kriterijuma zadovoljiće egzaktno nastrojene teoretičare i bihejvioristički usmerene istraživače, ali ona nosi u sebi opasnost velikog sužavanja pojma političkog i zanemarivanja znatnog dela političke realnosti. Ovdje ne samo da se zanemaruje unutrašnji, subjektivni, aspekt političnosti (koji na ovaj način ostaje nedostupan proučavanju), već se i sve uloge koje

18 Fon Bajerova, u ovoj činjenici, u suštini, nalazi opravdanje za korišćenje subjektivnog kriterijuma razgraničavanja političkog od nekog drugog socijalnog čina: promenljiva relijabilnost zajednička je i kriterijumu subjektivnog iskaza i kriterijumu istorijske perspektive posmatranja.

ne odgovaraju normama datog političkog sistema (političke kulture ili epohe) odbacuju i ne tretiraju kao političke; na taj način se sužava mogućnost proučavanja i velikog dela spoljašnjeg, objektivnog, političkog ponašanja.

NIVOI ANALIZE I OSNOVNI TEORIJSKI PRISTUPI

Diskusija o pojmu politike, i o tome šta specifično razlikuje političko u odnosu na ostale oblike društvenog ponašanja, predstavlja ishodište mnogih problema u vezi sa savremenim određenjem pojma *politička socijalizacija*. Drugi izvor problema predstavljaju velike razlike u teorijskim pristupima tumačenju procesa socijalizacije uopšte.

Većina autora koji su ponudili svoje definicije otvoreno ističu da su one, u velikoj meri, odraz izabranog aspekta posmatranja iste pojave, a da je takvih aspekata više. U literaturi se, uglavnom, pravi razlika između dva moguća nivoa proučavanja političke socijalizacije: jednog šireg, „makro”, „sistemskog”, pristupa sa stanovišta „političke kulture” i drugog, užeg, „mikro”, „individualnog” ili pristupa „usmerenog na ljude”.

Prvi od ovih opštih pravaca istraživanja politike uzima politički sistem kao osnovnu jedinicu analize. On je pretežno jednodisciplinarnan – politikološki – i usredsređen na proučavanje faktora koji doprinose stabilnosti i opstajanju političkog sistema. Politički stavovi, vrednosti, uverenja i ponašanja ljudi značajni su u naučnoj analizi političkih sistema utoliko što mogu doprineti objašnjenju uslova njihovog kontinuiranog funkcionisanja. Ono što je ovde od pretežnog interesa jesu kolektivne orijentacije ljudi ka osnovnim elementima svog političkog sistema, njegovim institucijama i predstavnicima. U savremenim razmatranjima koja naglašavaju funkcije održanja sistema, politička socijalizacija posmatra se kao jedan od mehanizama „indukcije u političku kulturu”; to je mehanizam koji omogućava postojano prenošenje njenih osnovnih elemenata sa generacije na generaciju. Veliki deo teorijskih formulacija koje možemo naći u radovima koji reprezentuju ovu vrstu interesovanja, grupisan je oko pojmova izvedenih iz socioloških teorija Roberta Mertona i Talkota Parsonsa,

koji su i sami veliki deo pažnje posvećivali neophodnim preduslovima održanja sistema i opstanka društva.

Individualni pristup istraživanju političkih događaja stavlja naglasak na pojedinca, tačnije, na uslove pod kojima se odigrava određeno političko ponašanje ljudi. Politikološka analiza ovde već duboko zadire u polje psihologije: u centru pažnje je otkrivanje psiholoških dimenzija pojedinčevog „građanstva”. „Politički sistem” je, na ovom nivou analize, određen kao „skup pojedinaca u okviru političkih granica jednog sistema”, a ponašanje ovog skupa reprezentuje kolektivno ponašanje sistema u celini. Na ovaj način posmatrana, politička socijalizacija predstavljala je, pre svega, proces kojim pojedinac stiče svoje političke orijentacije (stavove i praksu ponašanja). Najvažnije orijentacije jesu one koje usmeravaju njegov odnos prema političkom sistemu u kome živi. Ovakav pristup, po rečima Kuka i Skolija (Cook i Scioli, 1972, str. 155), karakteriše „metodološki individualizam”: pojedinac se uzima kao osnovna jedinica analize, a odnos prema političkom sistemu istražuje se samo kao jedan od proizvoda prethodnog individualnog iskustva političkog učenja.

Ove dve generalne istraživačke orijentacije – „individualni”, odnosno „sistemski” nivo – najčešće se, sasvim ispravno, ne posmatraju kao uzajamno isključujuće i suprotstavljene; to su pre komplementarni pristupi proučavanju političke socijalizacije.¹⁹ Uže i šire određenje pojma samo odslikava različite *uloge* koje politička socijalizacija ima, s jedne strane, na nivou društva u celini, a sa druge, na nivou pojedinca. Na širem, društvenom, planu ona predstavlja mehanizam „kulturene transmisije”, u smislu oblikovanja i prenošenja političke kulture jednog društva sa generacije na generaciju, ili na nove pripadnike društva, i povezana je sa nesmetanim funkcionisanjem političkog sistema. Na individualnom planu, ona predstavlja mehanizam formiranja pojedinčevog subjektivnog pogleda na politički svet u kome živi i na

19 Videti npr.: Cook, D., Scioli, R. (1972), *Political Socialization Research in the United States: A Review*, u Nimmo, D., Bojean, C. (eds.), *Political Attitudes & Public Opinion*, New York: Davis McKay Comp, inc., str. 154–174; takođe, Dawson, R. E., Previtt, K. (1969), *Political Socialization*, str. 13–14.

svoju ulogu u njemu. Ukoliko se poslužimo analogijom sa Midovim (G. Mead) „socijalnim Ja”, možemo reći da pojedinac ovim procesom stiče svoje „političko Ja”, odnosno „celovit složaj orijentacija i oblika ponašanja koji mu omogućavaju snalaženje u interakcijama sa drugim ljudima ili društvenim grupama u okviru datog političkog društva” (Dawson i Previtt, 1969, str. 17). Izbor konkretnog pravca ili nivoa naučne analize prilikom proučavanja socijalizacije političkog ponašanja zavisi od preferencija i interesovanja pojedinog istraživača.

Definicija političke socijalizacije, koja pretenduje da bude sveobuhvatna, trebalo bi da istakne obe pomenute uloge ovog procesa. Mada se, isto tako, ne mora smatrati pogrešnim ako neki autor već u datoj definiciji istakne odabrani ugao svog posmatranja. Dilema „nivoa analize” je veštačka. Ona je, jednostavno, izraz neophodnosti interdisciplinarnog pristupa problemu; političke nauke, odnosno socijalna psihologija, mogle bi da pruže svaka svoj doprinos, kao što je još Hajman, uostalom, izneo u svom programu. Ispravnije je postaviti dilemu koja se tiče prevladavajućeg teorijskog pristupa, što se odražava i na postojeće definicije političke socijalizacije.

Proces političke socijalizacije nesumnjivo čini sastavni, umnogome nerazlučiv, deo socijalizacijskog procesa u celini.²⁰ Ipak, on ne može u potpunosti da se izjednači sa opštom socijalizacijom. Politička socijalizacija jeste deo opšteg procesa socijalizacije, ali u velikoj meri i njeno specifično područje; ona predstavlja podtemu socijalizacije, nešto posebno u opštem. Ponekad je teško odrediti granice ovog posebnog dela. Opseg i jasnoća, kao i promenljivost, međusobnih granica često zavise od shvatanja pojma i definicija kojima se priklanjaju pojedini autori. Izgrađivanje teorije političke socijalizacije mora da se osloni na modele i objašnjenja procesa socijalizacije na najopštijem nivou, ali je u isti mah neophodno voditi računa o osobenostima koje proces socijalnog učenja mora imati kada je reč o političkoj sferi. Priroda teme, odnosno značaj i mesto koje politika zauzima u društvu, mogu usloviti da se proces socijalizacije odvija prema drugačijim obrascima i razvojnim fazama nego kada je reč, na primer, o učenju

20 Uporedi: Južnič, S.: *Politička kultura*, 1973, str. 69.

polnih uloga, uspostavljanju kontrole agresivnog ponašanja ili interiorizaciji religijskih sentimenata. Uloga pojedinih činilaca (agensa) socijalizacije, takođe, može biti različita, više ili manje istaknuta i značajna.

Još uvek ne postoji jedna celovita teorija socijalizacije; prema nekim pesimističkim stanovištima, ne mogu se još uvek sagledati ni njeni mogući obrisi. Stoga je opravdano pretpostaviti da je isti slučaj i sa teorijom političke socijalizacije. U ovoj oblasti stvar je komplikovanija što dominantne pristupe proučavanju političkog učenja diktiraju teorijski interesi različitih disciplina među kojima je komunikacija znatno otežana, imajući u vidu razlike u pojmovnim kategorijama i važećim teorijskim modelima. Ono što se danas smatra teorijama političke socijalizacije javlja se u dva osnovna oblika: u vidu političkih i psiholoških generalizacija (Easton i Dennis, 1969; Sears, 1975). Psihološke teorije bave se individualnim dispozicijama političkog ponašanja kao primarnim istraživačkim varijablama (politički stavovi, nivo političkog interesovanja, partijska identifikacija, osećanje političke kompetentnosti i efikasnosti, itd.); političke teorije tretiraju ove dispozicije samo kao usputne stanice na putu ka izučavanju osnovnih kriterijskih varijabli – nekog aspekta političkog sistema (npr. stabilnosti). Politikolozi nalaze opravdanje za izučavanje političke socijalizacije, na primer, u pretpostavci da usvajanje političkih orijentacija u periodu detinjstva može imati izvesnih posledica po politički sistem u celini; psiholozi su, naprotiv, zainteresovani prvenstveno za sam razvojni proces, njegove stadijume i osobenosti. Komunikacijski most koji bi omogućio celovito povezivanje ovako različitih istraživačkih pristupa i teorija srednjeg obima koje su u okviru njih začete, još uvek nije pronađen. Kada je reč o teorijskim uopštavanjima u ovoj oblasti, mogli bismo reći da su se *politikološka* teorija političke socijalizacije i *psihološka* teorija političke socijalizacije razvijale paralelno i gotovo nezavisno. Ovo je tačno, ali ne i potpuno istinito. Iako su psiholozi i psihološki orijentisani naučnici iz drugih disciplina (Hajman, Gorer, Mid, Benedikt, From, Adorno, itd.) prvi ukazali na značaj socijalizacije i dali impuls za njeno istraživanje i u oblasti političkog ponašanja, psihološke teorije političke socijalizacije postepeno su

zaostajale za politikološkim. Psihološki usmereni istraživači političke socijalizacije nasledili su plodove relativno duge tradicije proučavanja razvoja političkih predispozicija; u okviru nje istaknuto mesto ima proučavanje mehanizama socijalnog učenja i formiranja i menjanja socijalnih stavova. Ipak, oni su se, sredinom sedamdesetih godina prošlog veka, tek našli pred zadatkom izgrađivanja jedne opštije teorije političkog razvoja pojedinca, koja bi bila zasnovana na empirijskim osnovama koje su pružali radovi Eriksona, Špica, Kolberga, Pijažea, Maslova, itd.

Političke teorije političke socijalizacije oslanjale su se uglavnom na dva, međusobno povezana, već razrađena, teorijska okvira u političkoj nauci. Prvi od njih bile su *sistemske teorije* političkog ponašanja, sa svoja dva modaliteta: teorijom stabilnosti ili održanja sistema (*system-maintenance theory*) i teorijom persistentnosti sistema (*system-persistence theory*). Postavke ovih teorijskih modela, inače, i same vode poreklo iz nekih drugih naučnih disciplina, izvan društvenih nauka, prevashodno biologije. U okviru tih modela, najopštije rečeno, politička socijalizacija se tumači kao mehanizam koji pospešuje integritet i održanje političkog sistema, odnosno povezuje ih sa njegovim funkcionisanjem.

Identifikacija socijalizacije kao stabilizirajućeg društvenog mehanizma može se povezati sa ranim interesom antropologa za socijalizaciju kao za instrument uspostavljanja kulturalnog kontinuiteta (Benedict, 1934). Ovakva shvatanja socijalizacije usvojili su oni politikolozi koji su bili prvenstveno zainteresovani za strukturalno-funkcionalnu analizu političkog sistema i političke kulture (Almond, 1960; Pye, 1968). Polazeći od hipoteze o stabilnosti sistema, smatrali su da politička socijalizacija, prenošenjem nasleđa date političke kulture, funkcioniše upravo kao mehanizam stabilizacije sistema koji obezbeđuje njegov kontinuitet, relativnu nepromenljivost i trajnost. Ovakva interpretacija ostavlja malo prostora za objašnjenje *promene* sistema. Mogućnost promene političkog sistema ne zanemaruje se u potpunosti, ali se ona posmatra pre kao „otpadak” političke socijalizacije nego kao njen centralni ili očekivani produkt (Almond, 1960; Pye, 1968; Sigel, 1965). Mada Hajman (kao sociolog) ne pripada teoretičarima sistema, u nekim delovima svoje knjige (posebno kada govori

o obnavljanju političkih vrednosti od jedne do druge generacije) i on razmišlja na sličan način (Hyman, 1969, str. 104).

Drugi modalitet ovakvog teorijskog pristupa čini Istonov model političke socijalizacije izveden iz pojmovnih kategorija teorije persistentnosti sistema. Prema postavkama ove teorije, dispozicija koja omogućava političkim sistemima da traju (persist), uprkos unutrašnjim konfliktima i problemima nastalim zbog toga što politički zahtevi pripadnika političkog društva ne mogu biti uvek ispunjeni, jeste tzv. rasprostranjena podrška (*diffuse support*) koju sistem uživa od strane svojih građana. Pod „rasprostranjenom podrškom” Iston podrazumeva jedan nedovoljno specifikovan sentiment podrške, široko rasprostranjen u političkom društvu, koji ima odlike безусловnog poverenja i lojalnosti koju pripadnici sistema investiraju u različite njegove objekte, kao ciljeve po sebi.²¹ U svojim socijalizacijskim istraživanjima, Iston i njegovi saradnici pokušavaju da otkriju korene i uslove razvoja ove безусловne podrške (Easton i Dennis, 1965, 1969; Hess i Easton, 1960).

Druga teorijska oblast u političkoj nauci u okviru koje su vršena istraživanja političke socijalizacije jeste „teorija političke raspodele” (*allocative theory*) u demokratskim sistemima. Primarni interes ovih teorija usmeren je na vrednosti i ponašanja koja su od važnosti za demokratsko građanstvo. One pokušavaju da daju pojmovni okvir za razumevanje načina na koji su vrednosti (vredne stvari) raspodeljene između članova demokratskog društva. Prvenstveno orijentisani na istraživanje političkog ponašanja odraslih, zagovornici ove teorije okreću se proučavanju političke socijalizacije tražeći odgovor na pitanje o uslovima koji pogoduju jačanju ili slabljenju demokratskih normi i prakse kod političkih masa. Grinštajn, na primer, usmerava pažnju na problem razvoja psiholoških (karakternih) predispozicija demokratskog građanstva, autoritarnog i demokratskog karaktera (Greenstein, 1965). Drugi autori se bave usvajanjem političkih stavova koji su značajni za širenje demokratije, razvitkom poverenja građana u demokratsku vlast (Almond i Verba, 1963), ili preduslovima

21 Easton, D., Dennis, J. (1969), *Children in the Political System (Origins of Political Legitimacy)*, New York: McGraw-Hill Comp. str. 63.

njihove aktivne političke participacije (Easton i Denis, 1969; Greenstein, 1965; Hess i Torney, 1967).

Navedeni teorijski okvir u sklopu kojeg su vršena istraživanja političke socijalizacije sugerisao je jedan određen, bazičan, model socijalizacijskog procesa na kojem se zasniva većina ovih istraživanja. Po tom modelu, suština procesa političke socijalizacije jeste u tome što činioци socijalizacije (na primer, porodica) emituju stimulse (često shvaćene kao direktno i jednostavno izražavanje stavova ili informacija) koje onaj koga socijalizuju u većem ili manjem stepenu opaža, i sa više ili manje uspešnosti postepeno uči. Naglasak je stavljen na ulogu agensa, a socijalizacija se posmatra kao jednosmerna interakcija između prenosilaca i pojedinca koji ima ulogu pasivnog „upijača” ponuđenih sadržaja. Uspešnost procesa socijalizacije posmatra se, najčešće, kao funkcija izloženosti agensu (nekim njegovim karakteristikama) i/ili uzrasta u kojem se pojedinac nalazi (tj. njegovog razvojnog nivoa). Generalno, politička socijalizacija se posmatra kao postepen i kontinuiran proces učenja u toku koga nove generacije usvajaju norme i oblike političkog ponašanja koji preovlađuju u datom političkom društvu (Schwartz i Schwartz, 1975, str. 5).

Klasičan politikološki pristup koji je karakterisao prve radove iz ove oblasti istraživanja, bio je ozbiljno kritikovan od većeg broja autora. Najozbiljnije zamerke odnosile su se, upravo, na tendenciju naglašavanja političke stabilnosti i kontinuiteta i nedostatak objašnjenja političkih konflikata i promena; kritike su, u stvari, pogađale samu suštinu ovako shvaćenog procesa socijalizacije. Sredinom sedamdesetih godina prošlog veka, kako je već u uvodnoj reči pomenuto, javljaju se neki novi glasovi koji sugerišu drugačije pristupe i pravce istraživanja, kao i obuhvatnija tumačenja socijalizacijskog procesa. Novije trendove u proučavanju političke socijalizacije karakterisali su pokušaji da se kumulirano znanje iz oblasti psihologije (posebno, nalazi o procesima socijalnog učenja i formiranju stavova) primeni na tumačenje procesa političke socijalizacije. Program „novih pravaca” u istraživanju političke socijalizacije, kako ga sažeto iznose Švarc i Švarc (1975), sadržan je u sledeće tri „tačke odstupanja”: 1) promenjeno shvatanje uloge pojedinca u procesu političke socijalizacije; 2) pomeranje naglasaka

sa agensa i ishoda političke socijalizacije na sam proces i 3) proširivanje istraživačkog polja izvan tradicionalnih uzrasnih grupa i socijalizacijskih agensa (Schwartz i Schwartz, 1975, str. 6–7).

„Novi pravci” u istraživanju političke socijalizacije suprotstavljaju se, pre svega, poimanju pojedinca kao pasivnog objekta koji u procesu socijalizacije (u granicama svojih mogućnosti) „upija” informacije i vrednosti posredovane agensima; takođe i protiv istraživačkog interesa koji se iscrpljuje u merenju podudarnosti ili uklapanja pojedinca u obrasce vrednosnih i bihevioralnih karakteristika koje nude agensi. Smatra se da pojedinac u procesu socijalizacije ima daleko direktniju, dinamičniju i važniju ulogu. On *aktivno* traga za određenim stimulusima i aktivno izbegava druge vrste. Pojedinac, isto tako, *vrednuje* date informacije koje mu prenose agensi i pri tom, u svojoj oceni, može sa njima da se razilazi. Takođe, specifične karakteristike pojedinca (intelektualni kapaciteti, potrebe, motivacija, ranije usvojeni stavovi) značajno utiču na njegove afektivne ili voljne odgovore na socijalne stimuluse i, na taj način, na sam tok socijalizacije. Aktivna uloga onoga koga socijalizujemo ne iscrpljuje se samo kroz njegov odnos prema socijalizacijskim stimulusima kojima je izložen. Akcije i reakcije pojedinca mogu suštinski da utiču na sam agens socijalizacije i na njihov međusoban odnos. Sve ovo govori u prilog tome da se socijalizacijski proces ne može posmatrati kao proces *transakcije već interakcije*: to je proces u kome, „istovremeno, početna aktivnost pojedinca i njegove povratne reakcije na delovanje agensa određuju sadržaj onoga što će se prenositi i opseg i vrstu onoga što će biti usvojeno” (isto, str. 7). Klasičan politikološki pristup posmatra političku socijalizaciju kao *konzervativan proces* u kome se pojedinac javlja u pasivnoj ulozi bezrezervnog „upijača” obrazaca političkih orijentacija koje se prenose; noviji pristup, koji je pretežno psihološki usmeren, shvata socijalizaciju kao proces u toku koga pojedinac (Pijaževim terminima izraženo) „ujedno akomodira i *asimilira* (individualizira i nadgrađuje) generalizovane teme svoje političke kulture”.²²

Isticanje uloge pojedinca neminovno daje prednost objašnjava-
vanju političkog ponašanja psihološkim faktorima. Individualne karakteristike koje su u ranijim istraživanjima najčešće imale

22 Up. Knutson, 1974, str. 8; takođe, Marjanović, 1970, str. 16.

status nezavisnih varijabli bile su uzrast (kao posredan indikator kognitivnog razvoja) i socioekonomski status (kao sumarni indikator ostalih nespecifičnih socijalizacijskih iskustava povezanih sa njim). Sada se, međutim, naglasak stavlja na *ličnost* kao najvažniju individualnu karakteristiku i osnovnu intervenišuću varijablu političkog ponašanja. Stanovište o značajnom uticaju ličnosti na politička uverenja i aktivnost pojedinca davno je utemeljeno u političkoj psihologiji i, kako kaže Dž. Natson, ima već status truizma (Knutson, 1973, str. 38). Klasične studije odnosa između ličnosti i politike (Lasvel, Adorno, Ajzenk) naučno su potkrepile ovu vezu, bilo deduktivnim (primena psihoanalitičkih teorijskih pojmova), bilo induktivnim putem (korelacione analize). Program „novih pravaca” u proučavanju političke socijalizacije ponudio je još jasno objašnjenje specifičnih veza između karakteristika ličnosti i političkog ponašanja (Knutson, 1973, str. 39). U ovakvim pokušajima savremenih psiholoških teorija političke socijalizacije da ustanove karakteristične veze između „ljudi i institucija”, centralno mesto zauzima pojam *bazičnih potreba* koji je izveden iz holističkih teorija ličnosti a, pre svega, teorije A. Maslova (Lane, 1969; Knutson, 1972, 1973, 1974).²³

Političke teorije političke socijalizacije bave se više njenim ishodima nego samim procesima. Psihološki orijentisani istraživači teže upravo da uspostave ravnotežu na ovom planu, odnosno da naglasak pomere na ove druge. Oni polaze od tvrdnje da konačni ishodi ne mogu biti sasvim nezavisni od uslova i načina na koji su nastali. Primenjeno na oblast političkog učenja, to znači verovanje da način i sled usvajanja političkih stavova utiče kako na stabilnost tako i na posledice stavova: na verovatnoću da će se manifestovati i u ponašanju, kao i da će odatle proisteklo ponašanje imati određenu direkciju. Psihološke teorije političke socijalizacije zalažu se, dakle, za jedan *dinamički model procesa socijalizacije*, sa naglaskom pre na *kako* nego na *šta* u okviru procesa političkog učenja. Ipak, brzo je uočeno da je „problem lakše istaći kao važan, nego ga proučavati” (Schwartz i Schwartz,

23 O modelima procesa političke socijalizacije koji se zasnivaju na pojmu bazičnih potreba govorimo detaljnije u petom delu ovog rada, u poglavlju „Ličnost i razvoj prepolitičkih ideologija”.

1975, str. 11). Samo nekoliko značajnijih radova iz ove oblasti karakteriše „orijentacija na proces”. Ovi radovi se uglavnom oslanjaju na principe teorije učenja (Merelman, 1966; Rohter, 1975) ili na kognitivno razvojne teorije (Merelman, 1972; Adelson i O’Neil, 1970). Pred psihološki orijentisanim teoretičarima političke socijalizacije nalazi se još nekoliko relativno razvijenih modela pogodnih za konceptualizaciju ovog procesa, kao što ih nude na primer teorije kognitivnog balansa, teorijski modeli persuzivne komunikacije, i sl., koji nisu dovoljno iskorišćeni.

Treća generalna karakteristika psihološkog pristupa proučavanju političke socijalizacije jeste težnja da se istraživanja prošire na uzrasne grupe izvan tradicionalno izučavanih (uglavnom deca u školskom dobu) i nove potencijalne agense političke socijalizacije. Zagovaranje proširivanja dometa izučavanja političke socijalizacije na celoviti životni ciklus potkrepljuje se više psihološkim nego sociološkim argumentima: psihološke teorije razvoja (kao što je Eriksonova) ukazuju na neophodnost ovakvog pristupa s obzirom na značajne i kritičke promene u ljudskom iskustvu koje prate pojedinčev maturacioni nivo (Schwartz i Schwartz, 1975, str. 14); takođe, i u okviru razvojne psihologije zapaža se ista tendencija da se pažnja prenese sa isključivog bavljenja malom i predškolskom decom na čitav životni ciklus pojedinca (Sears, 1975, str. 139).

U traganju za izvorima „nekonzistentnih političkih stavova i ponašanja” „program” novih trendova izučavanja političke socijalizacije predviđao je proširivanje liste socijalizacijskih agensa koji bi trebalo da budu obuhvaćeni istraživanjem. Pažnja se usmeravala, s jedne strane, na različite izvore socijalizacije (heterogene potkulture u etničkom, rasnom i geografskom smislu), a sa druge, na izučavanje novih vrsta prenosnika sadržaja političke socijalizacije (elementi masovne kulture, kao što je popularna muzika, strip, film, itd.).

Vladajuće teorijske orijentacije u proučavanju političke socijalizacije, kako vidimo, zavisile su, s jedne strane, od naučne discipline na koju se oslanjaju a, sa druge, od shvatanja opšteg socijalizacijskog procesa koje su prihvatile. Dok se među njima mogu naći dosledne razlike u teorijskom pristupu u razradi osnovnih

pretpostavki, u definisanju okvira istraživanja u metodologiji²⁴ i jednom i drugom teorijskom pristupu može se uputiti istovetna zamerka: to je propust da se politička socijalizacija razmatra i proučava u kontekstu šire društveno-ekonomske i istorijske pozadine društva.

VIŠEZNAČNOST POJMA

Može se, uopšteno, reći da se razlike u postojećim definicijama političke socijalizacije zasnivaju, najvećim delom, na razlikama u shvatanju opšteg socijalizacijskog procesa, karakterističnog za izložene teorijske pristupe. Jedan broj autora, u skladu sa tradicionalnim, specifično politikološkim interesom za ovaj fenomen, odnosno u skladu sa „sistemskim”, strukturalno-funkcionalnim pristupom, polazi od onih definicija socijalizacije koje ukazuju na društvenu i političku stabilnost kao na njene karakteristične ishode. To su, mahom, važeće sociološke i antropološke definicije kakve nalazimo, na primer, kod Čajlda (Child, 1954), Le Vina (Le Vine, 1963), Brima (Brim, 1966), itd. Karakterističnu definiciju daje Čajld određujući socijalizaciju kao „proces kojim deca, rođena sa neograničenim mogućnostima za različite oblike ponašanja, usvajaju specifične standarde ponašanja svog sopstvenog društva” (1954, str. 54). Pridajući analogno značenje pojmu političke socijalizacije u prvi plan se ističe njena uloga kao mehanizma održanja kontinuiteta i stabilnosti datog političkog sistema. Tako se politička socijalizacija svodi na socijalizaciju podrške postojećem političkom sistemu, na socijalizaciju za podršku političkog *status quo*.

Različiti eufemizmi zamenjuju pojam stabilnosti i održanja, mada svi ukazuju na isto, bilo da je politička socijalizacija određena kao proces kojim se pojedinac „uvodi u političku kulturu”, ili „usvaja političke norme i ponašanje koje dati sistem prihvata i praktikuje”, ili, pak, uči kako da postane „član političkog društva koji dobro funkcioniše”. Sve ove formulacije odraz su ubeđenja da više ili manje uspešna adaptacija pojedinca postojećim društvenim i političkim obrascima, tj. održanje političkog sistema,

24 Koje su u saglasnosti sa razlikama u koncepciji socijalizacijskog procesa.

treba da bude dominantan elemenat teorijske konstrukcije koja leži u osnovi proučavanja političke socijalizacije.

Definicije koje predstavljaju karakteristične primere ovako shvaćene političke socijalizacije daju, među ostalima, Sigel, Olmond, Pa-je. Čak se i za Hajmana može reći da je blizak ovom stanovištu.²⁵

Definisana u ovom smislu, politička socijalizacija (koja se, katkada, naziva i „politizacija”) pridružuje se brojnim faktorima koji doprinose stabilnosti političkog sistema pošto omogućava da veliki deo njegovog političkog nasleđa bude prenesen na sledeću generaciju. Generacijski kontinuitet i normativnost nalaze se u srži ovakvih definicija. Politička socijalizacija se predstavlja kao jedan normativan i u suštini konzervativan proces. Iz toga proizlaze dve osnovne teškoće i dve suštinske zamerke. Pre svega, ovakva gledišta impliciraju da pojedinac koji usvoji političke orijentacije i ponašanje suprotno vladajućim političkim normama određenog društva, nije politički socijalizovan. Pored toga, postoje teškoće i sa tumačenjem *promena* političkih sistema, pošto ova gledišta polaze od toga da je konzervativnost inherentna procesu političke socijalizacije, a zanemaruju njenu funkciju (i mogućnost) oblikovanja novih političkih stanovišta. Nadalje, teorijski model koji se iskazuje u ovakvim definicijama zasnovan je na već opisanom shvatanju da je politizacija neminovno nameran, ciljan, racionalan i organizovan proces u kome pojedinac ima ulogu pasivnog prijemnika spoljašnjih uticaja. Individualne razlike u sposobnosti i spremnosti za ovakvo učenje i aktivno učešće samog pojedinca pri tom su u potpunosti zanemareni.

U osnovi druge grupe definicija političke socijalizacije koju bismo mogli da izdvojimo na osnovu postojeće literature²⁶ nalazi

25 Hajman ne daje eksplicitnu definiciju političke socijalizacije, ali se iz sledećeg pasusa njegove knjige može naslutiti njeno značenje: „Važno ovakve formulacije (politike kao naučenog ponašanja – prim. aut.) za razumevanje stabilnosti političkog sistema je po sebi očigledna. Ljudi moraju naučiti svoje političko ponašanje rano i dobro i istrajati u njemu. U protivnom, ne samo da ne bi bilo nikakve pravilnosti – već bi postojao čak i kaos.” *Political Socialization*, 1969, str. 17.

26 Potrebno je napomenuti da relativno mali broj autora eksplicitno ističe značenje koje pridaje pojmu; najveći broj istraživača ostavlja da se o značenju zaključuje iz konteksta u kome je pojam upotrebljen.

se šire određenje procesa socijalizacije uopšte, kao i drugačiji teorijski pristup. Socijalizacija se shvata kao proces čiji ishod nije samo pasivno usvajanje kulturnih standarda ponašanja koji su karakteristični za određeno društvo, već i razvoj pojedinca u ličnost koja poseduje specifične karakteristike (videti: Rot, 2003). Definicije ove vrste mogu se uglavnom izdvojiti iz konteksta onih istraživanja političke socijalizacije koja se bave personalnim korelatima političkih orijentacija i ponašanja. To su studije koje se bave uticajem ranih iskustava koja nisu u pravom smislu politička, odnosno vezom između ličnog razvoja i političkog ponašanja pojedinca. U okviru ovakvih odrednica razvijeni su različiti teorijski modeli od kojih neki stavljaju naglasak na mehanizme učenja, usvajanje uloga, kognitivni razvoj, crte ili unutrašnju dinamiku ličnosti. Sve njih povezuje (ako to iskažemo terminima široko prihvaćene Grinštajnovе definicije) to što obuhvataju

„... celokupno političko učenje, formalno i neformalno, namerno i neplanirano, na bilo kom stepenu životnog ciklusa, uključujući ne samo eksplicitno političko učenje već, takođe, i normalno ne-političko učenje koje utiče na političko ponašanje, kao što je učenje politički relevantnih socijalnih stavova i usvajanje politički relevantnih karakteristika ličnosti”.²⁷

Značenje koje se pridaje pojmu političke socijalizacije u ovom smislu, daleko je šire i obuhvata sve načine i uslove formiranja političkih orijentacija i oblika političkog ponašanja: znači, ne samo one procese učenja koji su zajednički svim ili većini članova društva ili određene grupe, nego i onima koji su individualni, čak idiosinkratički po karakteru; ne samo procese koji produkuju normativnost, uniformnost i koji su od direktne važnosti za održanje i trajnost političkog sistema, već i one koji

27 Greenstein, F. I. (1968) Socialization: Political Socialization, u Sills, D. L. (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York: Macmillan & Free Press, str. 551–555.

Grinštajn razlikuje i uže određenje pojma političke socijalizacije: „Uže shvaćeno, politička socijalizacija jeste smišljeno usađivanje političkih informacija, vrednosti i postupaka od strane upućenih agensa formalno obavezanih ovom odgovornošću”. Isto, str. 551.

deluju na individualnom nivou i proizvode različitost, odnosno koji mogu da stvore stavove koji se suprotstavljaju normama datog političkog sistema. Dozvoljavajući postojanje značajnih individualnih razlika među članovima istog političkog društva, u pogledu načina na koji se stiču političke orijentacije i njihovih konačnih oblika, definicije ove vrste prevazilaze jednostranost i usku pragmatičnost onih koje smo prethodno naveli; takođe, daleko su funkcionalnije za objašnjavanje promena koje se dešavaju u okviru političkog života nekog društva, odnosno sistema u celini. Međutim, ovakvo određenje pojma pokreće pitanje mogućnosti da se razgraniče procesi političke i opšte socijalizacije. Ovde se u proces političke socijalizacije uključuje i lični razvoj pojedinca, odnosno proces formiranja socijalnih stavova uopšte, što implicira da su mehanizmi i sadržaji oba procesa u najvećem delu identični. Tako, granice između pojmova postaju sasvim nejasne. Jedini kriterijum razlikovanja ostaje pitanje da li je proces učenja relevantan za usvajanje specifičnih političkih orijentacija i ponašanja, odnosno da li se razlike iskazuju samo na nivou *efekata* socijalizacijskog procesa.

U literaturi se pojam političke socijalizacije, katkada, koristi još na dva načina. Jedan broj autora pridaje ovaj izraz svakom istraživanju koje se bavi analizom političkog ponašanja dece, posebno predškolske. Mada se ovakvo značenje u radovima retko eksplicitno iznosi (u vidu jasne definicije), nije retkost da se pojam, posredno, operacionalizuje u smislu „istraživanja odnosa između ranih (dečjih) orijentacija i potpuno razvijenih (zrelih) političkih procesa”. Najzad, sa sve većim pomeranjem naglaska sa istraživanja ishoda na istraživanje procesa političke socijalizacije, koje je karakteristično za kasnije radove, ponekad se ovim izrazom označavaju sami socijalizacijski procesi u bilo kojem od navedenih značenja; to znači, različite vrste i oblici učenja posredstvom kojih se socijalizacija političkog ponašanja ostvaruje.²⁸

Poslednja dva stanovišta ne mogu ni u kom slučaju imati pretenzija da daju definiciju procesa političke socijalizacije u celini.

28 Prema: Greenstein, F. I. (1970), a Note on the Ambiguity of "Political Socialization": Definitions, Criticism, and Strategies of Inquiry, *The Journal of Politics*, 4, 1970, str. 969–978.

Poistovećivanje političke socijalizacije sa ranom političkom socijalizacijom predstavlja sužavanje problematike u vremenskom smislu (samo na jedan period životnog ciklusa – detinjstvo). Politička socijalizacija je kontinuiran proces koji traje čitavog života. Svođenje pojma samo na *proces* učenja, s druge strane, predstavlja sužavanje u problemskom smislu; procesi socijalnog učenja predstavljaju samo jednu grupu problema u okviru izučavanja ove oblasti, koji najdublje zadiru u oblast psihologije. Ali, preostaju još dve podjednako važne grupe problema: uloga i delovanje *agensa* političke socijalizacije i njeni efekti, odnosno *sadržaji*.

Predložena definicija

U toku dosadašnjeg izlaganja ukazali smo na veći broj slabosti i ograničenja postojećih definicija političke socijalizacije i, istovremeno, na neke komponente određenja pojma čije bi uključivanje doprinelo njegovoj većoj obuhvatnosti i jasnoći. Naravno, ne smatramo da ma koja definicija (već zbog zahteva za sažetost) može iskazati karakteristike procesa u celini. Takođe, svesni smo da „istinitost” definicije velikim delom zavisi od teorijskog polazišta njenog autora, posebno kada je u pitanju pojava koja još nije dovoljno empirijski istražena. Isto tako, priznajemo da uopštenija formulacija nosi prednost veće obuhvatnosti, ali i nedostatke preciznosti u ekspliciranju svog teorijskog stanovišta, a time i manji rizik njenog kritičkog preispitivanja. S ovim izloženim ogradama, nudimo sledeću definiciju političke socijalizacije:

Politička socijalizacija jeste proces socijalnog učenja kojim pojedinci i društvene grupe stiču relativno trajne orijentacije i obrasce ponašanja u vezi sa političkim institucijama, procesima i vrednostima.

Politička socijalizacija je, pre svega...

... proces socijalnog učenja...

U okviru jedne prilično široke definicije političke socijalizacije – koja bi trebalo da uključi ono bazično i sveprisutno, a izostavi sve promenljivo i alternativno (u empirijskom i teorijskom

smislu) – čini nam se nužno uključivanje *socijalnog učenja* kao značajne komponente određenja pojma. Pozivajući se na slično obrazloženje, Iston i Denis u svoju definiciju uključuju jednu ograničenu odrednicu – „razvojni proces” – koja govori samo o tome da u funkciji vremena dolazi do nekih progresivnih promena kod pojedinca koje uslovljavaju karakteristične oblike političkog ponašanja u zreloom dobu (1969, str. 8). Oni smatraju prednošću svoje definicije to što „ne govori ništa o prirodi procesa”, pošto na taj način ostaju otvorene različite mogućnosti njegovog teorijskog tumačenja. Međutim, upravo suprotno nameri autora, ova neodređenost utire put različitim proizvoljnostima. „Razvojni procesi... u toku kojih pojedinac stiče političke orijentacije i obrasce ponašanja...” (isto, str. 7), mogu podrazumevati i razvoj genetskih (znači, biološko-fizioloških) dispozicija političkih ponašanja, što implicira opasnu tezu da politička opredeljenja mogu imati *naslednu osnovu*.²⁹ Stoga je neophodno da se naglasi *socijalno* poreklo političkih orijentacija i ponašanja. Političko ponašanje (kao svako drugo socijalno ponašanje) stiče se uvek u procesu interakcije sa socijalnom sredinom. Ovo naglašavanje ne znači da se proces socijalizacije shvata kao jednosmeran i direktivan („... da je za proces socijalizacije najbitnije to da drugi propisuju detetu šta je to što ono treba da zna i kako treba da se ponaša...”), čega se Iston i Denis plaše (str. 10). Politička socijalizacija odvija se uvek pod neposrednim ili posrednim uticajem sredine u kojoj pojedinac živi, mada uz njegovo vlastito sudelovanje i samoaktivnost. Mehanizam kojim se ovo sticanje postiže jeste učenje u najširem smislu reči.

... *kojim pojedinci i društvene grupe...*

Mada je političku socijalizaciju moguće proučavati sa različitih stanovišta, tema ovog rada i pripadnost disciplini usmeravaju nas ka socijalno-psihološkom pristupu; to se manifestuje i u ponuđenoj definiciji. Naglasak stavljamo na predispozicije

29 Kao što se to desilo sa Ajzenkovom teorijom o povezanosti tipa temperamenta i prijemčivosti pojedinca za prihvatanje određene političke ideologije, ovakva stanovišta veoma lako završavaju u biološkom redukcionizmu, ali i biološkom rasizmu. Videti: Eysenck, H. J. (1954), *The Psychology of Politics*.

političkog ponašanja karakteristične za pojedince, koji su ujedno i pripadnici datog političkog društva, a ne na socijalizacijske ishode koji mogu imati značaja za funkcionisanje političkog sistema. Paralelno sa tim, javlja se potreba da naša definicija ukaže na dvo-kanalni tok ovog procesa, tj. različitost uloga koje politička socijalizacija ima na socijalnom, odnosno na individualnom planu. To je ujedno proces u toku koga pojedinci stiču svoje „političko Ja”, u čemu posreduje njihovo celokupno iskustvo (ono koje je pripadnicima društva zajedničko, ali i ono idiosinkratičko, karakteristično samo za pojedinca); u isti mah, politička socijalizacija predstavlja mehanizam uvođenja pojedinca u političku kulturu karakterističnu za političko društvo u celini ili određene segmente (socijalne grupe).

Pojam „politička kultura” (o kome ovde nećemo detaljnije govoriti) upravo je uveden u političku nauku kao odrednica koja može biti od koristi za tumačenje globalnih političkih procesa posredstvom otkrivanja psiholoških determinanti onoga što nazivamo „građanstvo”. Smatra se da ovaj pojam otvara najveće mogućnosti za premošćavanje jaza između „mikro” i „makro” nivoa analize političkog života. Mada u osnovi predstavlja psihološku varijablu, politička kultura ujedno čini složen i raznovrstan deo društvene stvarnosti (Novosel, 1971). Pod njom se podrazumeva skup *subjektivnih orijentacija* članova jednog političkog društva (ili njegovih podgrupa) u odnosu na bazične elemente svog političkog sistema – političke institucije, vlast, režim i samu političku zajednicu. Ona se odnosi na „političke orijentacije – stavove prema političkom sistemu i njegovim različitim delovima, kao i stavove prema ulozi pojedinca u sistemu” (Almond i Verba, 1963, str. 13). Psihološke orijentacije koje čine osnovni element političke kulture, prema Olmondu i Verbi, trojake su: sazajne, osećajne i vrednosne. Političku kulturu, međutim, ne čine slučajni skupovi preferencija, vrednosti i uverenja, već obrasci koji su zajednički pripadnicima društva, rasprostranjeni i relativno trajni. Politička kultura, smatra Paj (Pye) proizvod je ujedno kolektivne istorije nekog političkog sistema i pojedinačnih „istorija” njegovih pripadnika i na taj način „podjednako je ukorenjena i u sferu javnosti i u lično iskustvo” (1968, str. 84). Kao proizvod

zajedničkog socijalnog i političkog miljea i kolektivne interpretacije političkih procesa, politička kultura doprinosi usklađenosti političkih orijentacija unutar samog pojedinca, kao i konzistentnosti njegovih stavova sa stavovima ostalih članova društva ili grupe. Ovaj dinamičan društveni i psihološki kontekst daje značenje političkim orijentacijama pojedinca, ali u isti mah poprima značenje iz individualnih političkih orijentacija (Rosenbaum, 1975). Mada se sastoji od političkih orijentacija koje su prisutne kod svih pripadnika društva, postoje i orijentacije koje su karakteristične za uže društvene grupe: klasne, regionalne, konfesionalne i etničke grupe mogu imati svaka svoju posebnu političku potkulturu.

Već smo naglasili da pojedini autori definišući pojam političke socijalizacije najčešće odlaze u neku od krajnosti: ili proširuju njegovo značenje na sticanje svih politički relevantnih orijentacija (i onih koje su ekspresivne prirode), čime izjednačavaju proces političke socijalizacije sa socijalizacijom celokupnog društvenog ponašanja i, u krajnjoj liniji, sa socijalizacijom ličnosti u celini; ili ga svode na transmisiju političke kulture jednog političkog društva. Hajman se zalagao za to da pojam obuhvati oba procesa.

„Značenje koje sam ja želeo da dam bilo je uže, tradicionalnije. Želeo sam da termin namenim onim procesima učenja koji su zajednički iskustvu većine članova nekog društva ili pojedinih podgrupa, za razliku od učenja čiji je karakter idiosinkratički...”

Ali, odmah zatim dodaje:

„... Obuhvatan pristup političkom učenju mora da obuhvatiti i jedan i drugi proces, ali njih treba pažljivo razlikovati, kako bi se procenio njihov relativan značaj i različiti politički ishodi” (1969, Predgovor drugom izdanju, str. VII).

... stiču...

Naglašavajući da je socijalno učenje u osnovi političke socijalizacije, ukazali smo na socijalnu interakciju kao na bitan uslov ovog razvojnog procesa. U okviru svojih jednostranih definicijskih interpretacija, mnogi autori, međutim, prikazuju proces

učenja u socijalnoj interakciji kao puko i direktno prenošenje političkih stavova i modela ponašanja s jedne osobe (obično odraslog pojedinca) na drugu (dete ili imigranta u novo političko društvo). Uobičajeno korišćeni termini kao što su „transmisija”, „uvođenje”, „usađivanje”, odnosno „usvajanje”, „prihvatanje”, itd., nose sobom značenja koja nam se čine suviše direktivnim. Ona podrazumevaju delovanje samo određenih oblika političkog učenja (formalno, plansko, sistematsko, racionalno) a, takođe, i pasivan i receptivan odnos „socijalizanta” naspram postojećih gotovih modela političkih stavova i ponašanja. Na taj način politička socijalizacija izjednačava se sa indoktrinacijom. Sigurno je da politička socijalizacija uključuje i proces direktnog poučavanja od strane drugih osoba, kao i usvajanje i preslikavanje ponašanja i stavova drugih osoba, ali ovo ne predstavlja opis prirode procesa u celini. Političke orijentacije i oblici ponašanja mogu takođe biti proizvod sopstvenog „autonomnog” iskustva, „vikarijskog” (zameničkog) iskustva i sl. Zbog svega ovoga izbegavamo uobičajene termine. Termin „sticati” smatramo dovoljno neutralnim i obuhvatnim u značenju da bi mogao da podrazumeva sve oblike političkog učenja (formalnog i neformalnog) i političkih iskustava (idiosinkratičkog i zajedničkog), kao i nepolitičko a politički relevantno učenje (razvoj), kao moguće mehanizme ovog procesa.

... *relativno trajne...*

Karakteristika dosadašnjih pristupa izučavanju i osmišljavanju političke socijalizacije jeste *neistoričnost*; i to u dvostrukom smislu. U okviru analize procesa na individualnom nivou veći broj autora zagovara pretpostavku da su prvobitno i rano stečene predispozicije političkog ponašanja trajne prirode, otporne na uticaje kasnijeg socijalizacijskog iskustva. Opravdanost ove teorijske premise (bar u njenom ortodoksnom obliku) pokušaćemo da osporimo u toku kasnijih izlaganja. Neistoričnost u metodološkom pristupu proučavanju političke socijalizacije kao procesa koji se odvija u okvirima određenog društva – gotovo je generalni trend među istraživačima oba osnovna teorijska polazišta (politikološkom i psihološkom). Ograničavajući svoje posmatranje na pojedinačno društvo ili (u uporednim studijama) na istovrsna

(zapadna industrijska) društva, oni nude opis razvojnog procesa kao univerzalnog i nepromenljivog. Međutim, produkti (sadržaji) političke socijalizacije, kao i njeni tipični stadijumi i konkretni mehanizmi, suštinski se razlikuju od jednog do drugog društva; oni imaju svoje izvore u određenom društveno-istorijskom kontekstu i društveno-ekonomskoj strukturi datog društva. Upotreba odrednice „relativno trajno”, u definiciji koju nudimo, upravo se odnosi na „istoričnost”, kako u okviru životnog ciklusa pojedinca tako i u ovom širem društvenom smislu.

... *orijentacije i obrasce ponašanja...*

Postojeće definicije političke socijalizacije na različite načine opisuju sadržaje koji se u toku procesa političkog učenja stiču. One ističu, na primer, političke norme i ponašanje (Sigel, 1965); ili, sumarno, govore o „političkom Ja” (Dawson i Previtt, 1969); ili, pak, detaljno nabrajaju pojedine elemente kao što su stavovi, uverenja, veštine, znanja, osećanja, dispozicije, vrednosti, itd. Hajman je ishode političke socijalizacije delio na *političku participaciju* (učestvovanje u političkim procesima) i *političke orijentacije* (vrste političkih ciljeva, odnosno političkih stanovišta) (1969, str. 18); pod ovim drugim podrazumevao je pre „šire područje ideologije” nego „specijalizovanu oblast orijentacija kao što je, na primer, partijska pripadnost” (isto, str. 27). Olmond i Verba (1963), Dawson i Previtt (1969), kao i veći broj drugih autora, koriste termin „političke orijentacije”, radije u ovom užem, specifičnijem, smislu.

U interesu sažetosti i, ujedno, veće preglednosti definicije, usvojili smo podelu sadržaja (ishoda) političke socijalizacije na dve grupe: orijentacije i ponašanje. Pri tom, pod „orijentacijama” podrazumevamo ne samo opšte ideološko stanovište već, zajedno sa Istonom i Denisom, „sve percepcije (kognicije i znanja), afekte (osećanja i stavove) i evaluacije (vrednosti i norme) posredstvom kojih pojedinac sebe dovodi u vezu sa socijalnim objektima” (Easton i Dennis, 1969, str. 5). Pod „obrascima ponašanja” ne podrazumevamo samo direktnu, manifestnu, uključenost u politički proces (participaciju u smislu članstva u partiji, glasanja i sl.) već i „latentne” oblike političkog ponašanja, kao

što su interesovanje za politiku, tj. praćenje političkih događaja, medijsko politički značajno ponašanje, i slično.

... u vezi sa političkim institucijama, procesima i vrednostima.

Grinštajn (1968) je razlikovao uže i šire značenje termina politička socijalizacija. Smatrao je da se definicija može odnositi samo na oficijelno politički usmereno obrazovanje, ili se, pak, pod tim može podrazumevati celokupno politički relevantno učenje koje se odvija u toku života pojedinca, bilo da je ono formalno ili neformalno i bilo da uključuje samo konformizam vladajućem sistemu političkih vrednosti ili, takođe, odstupanje i pobunu protiv njega. Mada ih je smatrao formalnim kriterijumima razlikovanja (vrste učenja, stepen sličnosti sa ponuđenim modelom), ova značenja tiču se, ipak, više samog *sadržaja* političke socijalizacije.

Političkim učenjem, naime, može se označiti (kao što većina autora čini) svako učenje koje se bavi procesima i institucijama vladavine na različitim nivoima; to bi predstavljalo sadržaj političke socijalizacije u užem smislu. Jedan broj istraživača, međutim, zauzima šire stanovište, i pominje u svojoj definiciji, takođe, učenje o nekim opštim procesima koji leže u osnovi ovih institucionalizovanih (kao što su autoritet, pokoravanje, lojalnost, vođstvo, uticaj, konflikt i dr.). Polazi se, naime, od stanovišta da su fenomeni povezani sa vladavinom i političkim institucijama samo mali, specijalizovani, deo totalnog političkog iskustva svake osobe (Rosenau, 1975). Prepoznajemo u ovome nedoumice u vezi sa definisanjem politike i političkog ponašanja o kojima je bilo reči.

Naše stanovište, već i zbog opredeljenja za socijalno-psihološki pristup problemu, približava se širem shvatanju procesa političkog učenja. Neki od bazičnih aspekata političkog učenja (i ponašanja) inherentni su pojedinčevoj adaptaciji na socijalni svet koji ga okružuje; učenje o formalnim i specijalizovanim aspektima političkog procesa zasnovano je, delom, upravo na ovom bazičnom učenju.

Uvođenjem komponente političkih *vrednosti*, pored političkih institucija (kao strukturalnih) i procesa (kao oznake funkcionalnih elemenata politike), ukazujemo na nužnost „zahvatanja”

ovog neinstitucionalizovanog aspekta političkog ponašanja u određivanju pojma i istraživanju pojave političke socijalizacije. Pojam vrednosti čini nam se pogodnim kao osnovni predstavnik neinstitucionalizovanog sveta politike, pre svega zbog već poznatih prednosti u objašnjavanju ljudskog ponašanja (ekonomičnost, dinamičnost, produktivnost). Ono što je od posebne važnosti sa aspekta ovog specifičnog polja interesovanja jeste da se vrednosna opredeljenja nalaze, u krajnjoj liniji, u osnovi *izbora*, odnosno *odluka*, koje čine suštinu svakog političkog čina. Ideološki politički sistemi najčešće su i predstavljeni preko sistema vrednosti. Na drugoj strani, pošto su „vrednosti jednovremeno subjektivne kategorije i bezizuzetno prožete onim tendencijama koje karakterišu epohu, društveni sistem, društvena kretanja, šire ili uže društvene grupe...” (Petrović, 1973, str. 13), na ovaj način izbegavamo nekritičko proširivanje dometa političke socijalizacije na socijalizaciju ličnosti u celini, odnosno na one njene komponente koje su idiosinkratičke ili tek „ekspresivne” prirode.

Problem „kritičnog perioda” u političkom razvoju pojedinca

Centralno teorijsko pitanje i okosnicu celog istraživačkog polja političke socijalizacije čini problem određivanja „kritičnog perioda” političkog razvoja, tj. životnog doba pojedinca kada je proces političkog učenja najintenzivniji i u kojem se u ovom pogledu dešavaju najveće promene. Danas prevladuje mišljenje da je politička socijalizacija dugoročan proces koji se odvija tokom celog života. Ipak, najveći broj autora u okviru klasičnog empirijskog proučavanja ovog procesa smatrao je da proučavanje političkog ponašanja sa *razvojnog* stanovišta znači isključivo se baviti samo jednim segmentom životnog ciklusa – a to je detinjstvo. Osnovne istraživačke varijable, ne samo psiholoških nego i većine politikoloških studija političke socijalizacije, predstavljale su političke ili politički značajne *dečje* orijentacije. U osnovi takve jednostranosti leži rašireno (zdravorazumsko) verovanje da koreni političkih stavova i motivi ponašanja odraslih ljudi sežu duboko u period detinjstva. Oblici i sadržaji političkog vaspitanja

značajno su se menjali, zavisno od karaktera političkog društva, vremena posmatranja ili istorijske epohe. Ali, još od antičkih vremena, socijalni analitičari i vlastodršci jednoglasni su u isticanju neophodnosti da se sa političkim obrazovanjem građana počne veoma rano ukoliko se želi, pospešivanjem konformiranja datom sistemu, obezbediti društvena i politička stabilnost. Davnašnje je verovanje da ono što se u ovom pogledu nauči u ranom detinjstvu, ne može tako lako da se promeni kasnije u životu. Tačnije, da će deca koja rano razviju *pozitivna* osećanja prema vlasti, vladajućem poretku, postojećim političkim institucijama i bogomdanim vođama, odrasti kao ljudi čije je poverenje u politički sistem, ma kakav bio, teško poljuljati; barem daleko teže nego ona koja su rano usvojila indiferentna ili neprijateljska osećanja. Sve u svemu, da je rano učenje ishodište političkih stavova odraslih pojedinaca, a njihovo političko ponašanje najvećim delom oblikovano dispozicijama stečenim u detinjstvu. U savremenom dobu ovakvo verovanje naučno je potkrepljeno s jedne strane u okviru psihoanalitičke teorije koja je istakla detinjstvo kao osnovni formativni period u životu jedinke, a sa druge u sklopu iskusvenih proučavanja procesa socijalizacije i akulturacije koje su preduzimali istraživači u okviru različitih naučnih disciplina (antropologije, sociologije, psihologije).

U ranim periodima istraživanja, isključiva usmerenost pažnje na doba detinjstva bila je u toj meri generalno zastupljena da se i cela problematika političke socijalizacije, pa i sam pojam, poistovećivala sa političkom analizom dece, posebno one u preadolescentnom dobu (Greenstein, 1970). Interesovanje za rano političko učenje zasnivalo se na premisi (preuzetoj iz psihologije) da uslovi pod kojima se stiče neki stav utiču na stabilnost tog stava, kao i na obrasce budućih političkih orijentacija pojedinca. Smatralo se, takođe, da bi znanje o načinima na koji deca tumače i reaguju na političke događaje, odnosno kako opažaju političke procese, moglo doprineti da se ovi događaji i procesi bolje razumeju. Zajednička težnja istraživača političke socijalizacije bila je da utvrde postojeće ili moguće veze između nekih karakterističnih obrazaca političkih orijentacija, ili ponašanja, odraslih ljudi i nekih hipotetičkih prethodnih uslova koji bi se mogli naći

u njihovim iskustvima iz detinjstva. Interesovanje za dečje političke orijentacije bilo je instrumentalno. One su se proučavale samo kao korelati političkih stavova odraslih, ili kao varijable koje bi, eventualno, mogle da osvetle proces njihovog razvoja. Ipak, za neke autore koji su usvojili „fundamentalističku” pretpostavku da pojedine od ovih ranih političkih orijentacija mogu ostati kao *trajne* dispozicije, i neizmenjene se preneti u odraslo doba, dečji politički svet bio je i sam po sebi vredan pažnje.

Opšte usvojen zaključak da je rano političko iskustvo (učenje) na neki poseban način povezano sa kasnijim političkim ponašanjem, ne može da prikrije značajne razlike u pogledu tumačenja ove veze, kao ni razmimoilaženja u vezi sa brojem i prirodom ranih političkih orijentacija koje su otkrivene i smatrane značajnim. Dva osnovna, odvojena, ali i međusobno uslovljena, pitanja predstavljala su okosnicu diskusija o značaju ranog političkog učenja:

1) Šta se to uči u toku rane političke socijalizacije i šta se prenosi dalje (problemi sadržaja, razvojnih stadijuma i toka političkog učenja)?

2) Kakav je uticaj ranih iskustava i učenja na političke orijentacije i ponašanje u odraslom dobu? (problem „transfera”).

Ovo su, ujedno, pitanja kojima se ova studija prevashodno bavi. Pitanje sadržaja, stadijuma i sleda ranog političkog učenja odnosi se više na *proces* političke socijalizacije. Pitanje trajnosti i prenošenja („transfera”) ishoda ovog učenja u period zrelosti tiče se problema *uloge* rane političke socijalizacije u formiranju politički zrelog građanina. Jedan od ciljeva ove studije jeste da kritički preispita teorijske pokušaje da se na njih odgovori. Proučavanjem geneze i psihološke prirode bazičnih, politički relevantnih, dispozicija koje vezujemo za rana životna iskustva pokušaćemo da izvučemo zaključak o tome da li su one dovoljne i/ili „kritičke” determinante političkog ponašanja odraslog čoveka.

U prvim istraživanjima političke socijalizacije interesovanje istraživača za politička iskustva maloletnika prvobitno je bilo ograničeno samo na decu u ranom školskom uzrastu i, donekle, u ranoj adolescenciji. Izveštaji većeg broja studija koje su sprovedene

na uzorcima dece ovog uzrasta govore o širokom spektru političkih, ili politički relevantnih, orijentacija koje su stečene u periodu između *sedme i trinaeste* godine (Greenstein, 1965; Hess i Torney, 1967; Easton i Dennis, 1969; Easton i Hess, 1970). Ova empirijska istraživanja potvrdila su da je, u opštim crtama, već do dvanaeste godine formirana smisljena slika političkog sveta. Mada su prvobitni podaci o strukturi ovih ranih predstava o socijalnom i političkom svetu dobijeni posmatranjem dece iz razvijenih industrijskih zemalja i sistema parlamentarne demokratije, kasnija istraživanja u okviru drugih političkih kultura potvrdila su njihovu univerzalnost. Do vremena adolescencije, deca su već stekla rasnu samoidentifikaciju i sposobnost prepoznavanja drugih rasa; čvrsto osećanje etničke i nacionalne pripadnosti; elementarno shvatanje klasne strukture društva (znanje o prednostima pojedinih društvenih položaja i zanimanja i svest o klasi kojoj sama pripadaju); začetke ideoloških pojmova (koji se odnose na strukturu moći i uticaja u društvu); jasno razlikovanje „prijatelja” i „neprijatelja”, kako unutar sistema tako i u međunarodnim odnosima; prepoznavanje domaćih vrhovnih političkih lidera (koje prati idealizovana predstava o njima); i, najзад, manji ili veći stepen identifikacije sa nekom od glavnih političkih stranaka u datom političkom sistemu (čemu prethodi svest o tome da su one, na nivou grubih stereotipija, međusobno različite ili suprotstavljene) (Davies, 1973; Stacey, 1978). Upravo zato što se u ovom uzrasnom rasponu usvajaju tako značajne političke predispozicije, ovaj period je u teoriji političke socijalizacije dugo smatran „kritičnim periodom” političkog učenja, odnosno osnovnim *formativnim periodom* u procesu individualne političke socijalizacije.

Sredinom sedamdesetih, kada su obznanjena nova teorijska i metodološka usmerenja u proučavanju političke socijalizacije, ova starosna granica znatno je pomerena naniže, čak na period između *treće i šeste* godine. Novi pravci u proučavanju političke socijalizacije označili su ulazak psihologije, posebno razvojne psihologije, u ovu naučnu oblast na velika vrata. U pokušaju da unaprede objašnjenja uzroka i posledica fenomena političke socijalizacije, jedan broj istraživača prilagođava i široko primenjuje modele teo-

rije učenja i dečje razvojne psihologije na tumačenje ovog razvojnog procesa. Ukoliko se iz psihologije pozajmi pretpostavka da je rano detinjstvo (i rano učenje) od posebnog značaja u razvoju pojedinca, argumentuju reformisti, nema razloga da se sa proučavanjem dečjeg političkog razvoja počne tek od sedme godine. Nekoliko prvih godina života upravo predstavljaju period kada ljudski organizam doživljava najbrže promene u toku životnog ciklusa i kada se kod deteta razvijaju značajne simboličke veštine (npr. jezik). U tom dobu ono prolazi kroz iskustva veoma različitih socijalnih kontakata (izvan porodice) i tada, upravo kroz prve i bazične interakcije sa okolinom, počinje da se formira osnova njegovog identiteta i ličnosti. U ranom predškolskom periodu deca postaju svesna i niza svojih socijalnih identiteta – pre svega pola i rase, a zatim nekih specifičnijih grupnih pripadnosti, kao što su etnička, nacionalna i konfesionalna pripadnost. U sklopu ovih poslednjih iskustava deca ujedno „doživljavaju osvit prepoznavanja svog političkog sveta” (Schwartz i Schwartz, 1975).

Teza da usvajanje političkih iskustava započinje daleko ranije nego što se nekada mislilo, danas je gotovo opšteprihvaćena. Međutim, još uvek se lome koplja oko pitanja da li prvi kontakt sa direktnim svetom politike dete ostvaruje kao *tabula rasa* u političkom pogledu i da li period detinjstva napušta sa već gotovim, oformljenim, političkim orijentacijama. Šta se, dakle, dešava u toj „crnoj kutiji” rane političke socijalizacije?

Pred onim koji pokušava sistematično da prikaže osnovne nalaze istraživanja o procesu rane političke socijalizacije iskrstavaju teškoće dvojake prirode. Prva od njih odnosi se na klasifikovanje svega onoga što je u dosadašnjoj relativno kratkoj istoriji ove oblasti proučavano i podrazumevano kao sadržaj ranog političkog učenja; druga teškoća jeste nalaženje odgovarajuće tangente koja bi povezala međusobno podudarne nalaze različitih istraživača i bar u grubim crtama omogućila predstavu o osnovnim karakteristikama razvojnog sleda u procesu stvaranja *političkog Ja* pojedinca.

Diskutujući o sadržaju političkog obrazovanja, Grinštajn je napravio osnovnu razliku između politički relevantnih aspekata razvoja ličnosti i specifičnog političkog učenja (što je i izrazio u svojoj

definiciji političke socijalizacije). Dok je pod prvim podrazumevao „sticanje bazičnih dispozicija, uverenja i stavova koji utiču na političko ponašanje”, pod drugom vrstom sadržaja političkog učenja koju izdvaja podrazumeva sledeće: učenje povezano sa ulogom građanina (partijska pripadnost, ideologija, motivisanost za učestvovanje); učenje povezano sa ulogom podanika (nacionalna lojalnost, orijentacija u odnosu na autoritet, poimanje legitimnosti institucija) i učenje povezano sa „regrutacijom” za prihvatanje različitih, specijalizovanih, političkih uloga (birokrate, partijskog funkcionera, delegata itd.) (Greenstein, 1968, str. 552).

Sirsova klasifikacija najčešće istraživanih sadržaja političke socijalizacije izostavlja nepolitički, a politički relevantan, lični razvoj, dok specifično političko učenje deli na ono koje se odnosi na 1) vezanost za politički sistem (institucije, strukture i norme političkog sistema ili režima); 2) stavove povezane sa partijskom pripadnošću (odnos prema partijskim predstavnicima, kandidatima, političkim stanovištima i ideologijama partije) i 3) političku participaciju (Sears, 1969, 1975).

Pošto rana politička socijalizacija predstavlja u izvesnom pogledu jedan specifičan segment ovog socijalizacijskog kontinuuma, određene promene u navedenim klasifikacionim listama onoga što čini njen sadržaj čine nam se neophodnim. Pre svega, razmatranje procesa rane političke socijalizacije bilo bi nepotpuno ukoliko se pažnja ne bi usmerila na određene razvojne promene nepolitičkog karaktera, odnosno određene kognitivne, motivacione i emocionalne predispozicije političkog ponašanja čiji je nastanak usko povezan sa ranim periodom životnog ciklusa pojedinca. S druge strane, proučavanje političke participacije (koja najvećim delom uključuje manifestno ponašanje) u dobu detinjstva, po logici stvari, predstavlja i suviše pretencioznu zamisao.

Imajući ovo u vidu, smatramo da osnovna Grinštajnova podela (na nepolitičko ali politički relevantno učenje i specifično političko učenje) i donekle modifikovana (drugačije sistematizovana) njegova i Sirsova klasifikacija specifičnih sadržaja političkog učenja, čine pogodan okvir u koji se skladno uklapaju osnovni nalazi postojećih istraživanja o toku i sadržajima rane političke socijalizacije. Među sadržajima rane političke socijalizacije možemo

identifikovati tri grupe politički relevantnih orijentacija koje su najčešće bile predmet istraživanja. Prema nekim shvatanjima, upravo one čine *jezgro političkog Ja pojedinca*. Klasifikovali smo ih na sledeći način: 1) osnovni socijalni, „mi–oni”, identiteti (identifikacije sa rasnim, etničkim i klasnim grupama);³⁰ 2) lojalnost široj političkoj zajednici (nacionalna vezanost, patriotizam, odnos prema strancima i stranim zemljama); 3) odnos prema političkom sistemu (predstave političkih autoriteta i rana partijska identifikacija). Ove rano stečene generalne predispozicije „kontrolišu” usvajanje velikog broja specifičnih političkih stavova i orijentacija (tj. motive političkog ponašanja) u kasnijem dobu. Ono što im je svima zajedničko i na osnovu čega se izvodi postavka o njihovoj iznadprosečnoj mogućnosti da predisponiraju političke stavove koji će kasnije biti usvojeni, i političke aktivnosti posredstvom kojih će se oni manifestovati, jesu sledeći kriterijumi: a) stečene su rano u životu; b) u poređenju sa drugim orijentacijama karakteriše ih veća stabilnost i postojanost; c) kako potvrđuju mnoga istraživanja, svaka od njih je čvršće povezana (korelirana) sa mnogim drugim političkim stavovima od nekih drugih predispozicija (prema: Sears, 1969). Ove osnovne grupe politički relevantnih, odnosno specifično političkih, orijentacija prihvatili smo kao naj-reprezentativnije sadržaje ranog političkog učenja.

30 Mada je religijska pripadnost izuzetno politički značajna, i postaje sve značajnija u savremenoj političkoj istoriji, u ovom radu ne bavimo se posebno problemom razvoja konfesionalnog identiteta, što bi, inače, zahтеvalo posebnu studiju.

POČECI POLITIČKE SOCIJALIZACIJE

Rane grupne identifikacije

SOCIJALNA KATEGORIZACIJA, IDENTITET I POLITIČKI RAZVOJ

U okviru rasprave koja se svojevremeno vodila između socijalnih psihologa (a još danas je aktuelna) oko „razlike između 'automatizma' i 'autonomije'” u ljudskom ponašanju,³¹ H. Tajfel, autor knjige „Ljudske grupe i socijalne kategorije” (*Human groups & social categories*) napisao je, između ostalog, sledeće:

„Individualna autonomija kao srž 'političkih procesa', kao i mnogih drugih aspekata socijalnog ponašanja, jeste samo jedan mit. U mnogim društvenim situacijama nas vitlaju tamo-amo moćne društvene sile koje su izvan naše kontrole... Svako društvo koje je diferencirano po osnovu moći, statusa, prestiža, odnosno podeljeno na socijalne grupe (a sva su takva), smešta svakoga od nas u jedan broj *socijalnih* kategorija koje postaju važan deo

31 „Automatizam” je pripisivan biheviorističkoj tradiciji individualističke socijalne psihologije koja je zasnivala svoja saznanja na ispitivanju „reagovanja” subjekata u veštačkoj i rigidnoj situaciji laboratorijskih eksperimenata, izvan socijalnog konteksta; kritikujući ovakav pristup, zagovornici individualne „autonomije” u političkim procesima pripisivali su pojedincu sposobnost samointervencije, tj. iznosili ideju da su socijalno i političko ponašanje „pod uticajem onoga što ljudi misle da jesu ili što bi trebalo da budu”; na taj način, prema mišljenju Tajfela, i sami nisu izbegli prevashodno individualističke tendencije u pristupu izučavanju psiholoških aspekata socijalnih i političkih procesa (videti: Tajfel, 1981, str. 13–16).

našeg samoodređenja. U situacijama koje su povezane sa onim aspektima našeg samoodređenja koje delimo sa drugima, mi ćemo se u velikoj meri ponašati kao i oni...” (Tajfel, 1981, str. 14).

Motivi aktuelnih političkih izbora i ponašanja pripadnika različitih društvenih grupa (rasnih, etničkih, nacionalnih), posebno u situacijama kada postoje oštre političke podele i sukobi u društvu, nisu uvek jasni spoljašnjim posmatračima. Stoga ih oni često kvalifikuju kao „iracionalne porive”. Jedan od razloga ove motivacione „netransparentnosti” leži u tome što politička opredeljenja i pripadništva odraslog čoveka često određuju njegove predstave i iskustva odnosa sa pripadnicima drugih grupa, koji su vezani za rano detinjstvo. Dete stiče rudimentarnu predstavu o složenoj strukturi socijalnog sistema u kome živi davno pre nego što postane svesno formalizovanog sveta politike i konkretnih vidova političke borbe velikih društvenih grupa oko suprotstavljenih interesa. Pri tom, ono usvaja čitav niz kolektivnih sentimentata – afiniteta i resentimana, osećanja vezanosti ili socijalne udaljenosti, lojalnosti ili zazora – u odnosu na društvene grupe koje naseljavaju njegov globalni socijalni prostor. Od najranijeg perioda života, u procesu socijalnog učenja koje ne mora biti manifestno političko, pojedinac koji odrasta u određenom društvu, političkom sistemu ili kulturi, pod uticajem neposredne socijalne okoline, postepeno „konstruiše” svoju socijalnu realnost. Ovaj proces podrazumeva i usvajanje važeće klasifikacije pripadnika društva, napravljene prema subjektivnim kriterijumima razlikovanja koje dele svi ostali njegovi članovi. Već malo dete na taj način stiče svest o tome da je društvo podeljeno na raznovrsne kategorije i grupe ljudi i da ono samo, neizbežno, pripada samo nekima od njih, a da je isključeno iz drugih. Takva *socijalna kategorizacija* – tj. subjektivno i pristrasno svrstavanje sebe i drugih pripadnika društva u određene kategorije – obezbeđuje svakom novom članu društva jedinstven sistem orijentacija koji mu pomaže da ustanovi sopstveno mesto u društvu i odnos prema drugim njegovim pripadnicima (Berger i Luckman, 1967).

Proces razvoja „subjektivne kategorizacije objektivno postojećih socijalnih entiteta” podrazumeva istovremeni razvoj kognitivnih diferencijacija i vrednosnih sudova koji se preuzimaju iz socijal-

nog okruženja (Tajfel, 1981, str. 207, 254). Prihvatajući postojeću socijalnu kategorizaciju, dete nužno prihvata i tumačenja koja u okolini preovlađuju o tome kakvi odnosi vladaju, i kakvi bi trebalo da budu, između osnovnih društvenih grupa. Ono ih međusobno upoređuje, vrednuje i razvrstava po hijerarhijskoj lestvici *statusa, moći i prestiža*. Proces *socijalnog poređenja*, znači, ne sastoji se samo u opažanju grupnih razlika, već i u njihovom sameravanju prema normativno ustanovljenim kriterijumima, na osnovu čega se određuje njihova relativna pozicija u kulturno i istorijski projektovanoj društvenoj hijerarhiji. Ovaj proces podrazumeva da dete i sopstvenu grupu procenjuje u odnosu na sve ostale prema kriterijumima koji su *društveno značajni* u datoj kulturi i istorijskom trenutku (bilo da je to stepen imućnosti, boja kože, poreklo ili sposobnost grupe da postigne ciljeve kojima teži). Koje karakteristike sopstvene grupe će ono smatrati značajnim, takođe zavisi od vrednosnih konotacija koje društvo pridaje opšteprihvaćenim kriterijumima (isto, str. 258). Usvajanje subjektivne predstave o društvenoj strukturi i osobene vrednosne diferencijacije grupa sastavni je deo procesa rane socijalizacije kroz koji prolaze svi članovi društva. Prema Tajfelovoj teoriji grupnih odnosa, važan produkt procesa socijalne kategorizacije i socijalnog poređenja jeste usvajanje osobenog *socijalnog identiteta*, tj. subjektivnog pojma o sebi i sopstvenoj vrednosti. Socijalni identitet koji pojedinac stiče povezan je sa njegovom svešću da pripada određenim socijalnim grupama i *značajju* (u emotivnom i evaluativnom smislu) koji pridaje toj pripadnosti. Socijalni identitet, prema ovoj teoriji, jeste jedan od važnih izvora nečijeg samovrednovanja. Stepenn samopoštovanja biće veći ili manji u zavisnosti od toga sa kojim grupama se pojedinac identifikuje, odnosno od položaja tih grupa u datoj socijalnoj kategorizaciji (strukturi moći, statusa i ugleda). Tako će se dete, u procesu socijalizacije, u većoj ili manjoj meri, identifikovati sa društvenim kategorijama kojima po rođenju pripada, u zavisnosti od toga koliko one doprinose njegovom osećanju samopoštovanja, pozitivnoj slici o sebi. Kako objektivna, tako i psihološka grupna pripadnost pojedinca bitno utiče na odnos prema drugim ljudima i grupama u društvu. Krajnji rezultat procesa vrednosnog razlikovanja grupa u okviru date društvene strukture jeste „ujednačavanje” njihovih

pripadnika „sa stanovišta aktivnosti, namera i sistema uverenja pojedinca” (Tajfel, 1981, str. 254). Naime, pored toga što nauči da su druge grupe različite, i da su više ili manje vredne, svaki novi član društva u procesu socijalizacije usvaja norme sopstvene grupe koje propisuju kako se prema njima valja odnositi.

Mada ne umeju politički da razmišljaju kao odrasli, daca rano pokazuju tendenciju da posmatraju ljude oko sebe i reaguju na njih u skladu sa prihvaćenom socijalnom kategorizacijom i usvojenim socijalnim identitetima. Socijalni identiteti u tom smislu imaju veliku, potencijalnu, političku važnost. Rano usvojeno – što znači, prepolitičko – razvrstavanje pripadnika pojedinih društvenih grupa na „naše” i „njihove”, „bliske” i „tuđine”, „saveznike” i „neprijatelje”, snažno usmerava, pa i determiniše, političke izbore u zreлом dobu.

Istraživanja razvoja različitih grupnih identifikacija, u okviru opisane teorijske paradigme, treba da odgovore na osnovno pitanje: kakav će uticaj imati rano usvojena socijalna kategorizacija i socijalni identitet na one aspekte pojedinčevog ponašanja koji su značajni za odnose između velikih društvenih grupa? Proces razvoja grupnih identifikacija na individualnom nivou istražuju se, znači, u funkciji razumevanja i predviđanja međugrupnih odnosa na makronivou. Zato se oni smatraju suštinski važnim ne samo za razumevanje individualnog političkog ponašanja, već političkih procesa u društvu uopšte. Mada se stiču veoma rano, bazične grupne identifikacije postaju značajne determinante ponašanja u dobu zrelosti. One usmeravaju ponašanje ljudi u svakoj društvenoj situaciji u kojoj je važno razlikovati sopstvenu grupu od neke suparničke, koja ima suprotstavljene interese ili je samo *drugačija* od pripadničke; „u svim društvenim podelama između *naš* i *njih*” (Tajfel, 1981, str. 254, *podvlačenja naša*). U tom smislu, grupne identifikacije pripadaju osnovnim determinantama političkog ponašanja.

RASNI IDENTITET – KORENI PREDRASUDNOSTI

Istraživanja rasnih i etničkih identifikacija i stavova dece motivisana su dvojakim razlozima: po mišljenju mnogih istraživača, na osnovu njih mogu da se predviđaju nacionalni stavovi odraslih

ljudi u datom društvu; pored toga, pošto ove predispozicije ponašanja počinju da se razvijaju veoma rano, smatra se da je moguće zabeležiti psihološke razvojne procese u njihovom izvornom obliku i na taj način, sa više pouzdanosti, utvrditi opšte zakonitosti njihovog nastajanja.³² Rašireno je mišljenje, takođe, da značaj izučavanja rasnih i etničkih stavova dece prevazilazi granice ove istraživačke oblasti i doprinosi saznanju o formiranju stavova i socijalnih identiteta uopšte (videti: Pantić, 1970; Tajfel, 1981). Iako se javljaju u istom životnom dobu, i imaju slične razvojne stadijume, ove dve vrste grupnih identifikacija poseduju neke razvojne specifičnosti zbog kojih se i posebno istražuju. Najznačajnije je pomenuti da u razvoju ove vrste grupnih identifikacija važnu ulogu igraju spoljašnje, fizičke, karakteristike – tj. razlike u fizičkom izgledu pripadnika pojedinih rasa, što nije slučaj sa drugim (etničkim, religijskim) grupnim identifikacijama. Pored toga, proučavanja rasne identifikacije sprovode se, pre svega, u kontekstu rasno podeljenih društava, pošto se smatra da ova vrsta identiteta ima manji značaj za razvoj dece iz rasno homogenih sredina.

Brojna istraživanja rasne i etničke samosvesti u dece, koja se sprovode još od dvadesetih godina prošlog veka, pokazuju da ove vrste grupnih identiteta počinju da se razvijaju već između treće i četvrte godine života. Takođe, višestruko su potvrđeni nalazi da deca još u ovom ranom dobu počinju da izražavaju neke rasne i etničke preferencije. Mada su deca sposobna da opaze fizičke odlike rasa i nešto ranije (oko dve i po godine), ove percepcije nisu praćene i emocionalnim reakcijama. Istraživanja tandemom Horovic (Horowitz i Horowitz, 1938)³³ u američkom društvu, s kraja tridesetih godina prošlog veka, utvrdila su da deca u formiranju ranih preferencija drugih osoba polaze, pre svega, od kriterijuma rase, a tek iza toga slede karakteristike kao što su pol, starost i socioekonomski status. Kao što bi se moglo očekivati, u društvima sa više

32 Meltzer, H. (1939). Navedeno prema: Pantić, D. (1970), *Dečji stavovi prema sopstvenoj i drugim nacijama*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, str. 3.

33 Navedeno prema: Pantić, D. (1970), *Dečji stavovi prema sopstvenoj i drugim nacijama*, str. 11.

rasa ovaj kriterijum međugrupnog razlikovanja pokazao se kao primaran u procesu formiranja identiteta, tj. svest o sebi kao biću određene rase prethodi drugim socijalnim identitetima. Zapaženo je, takođe, da se rasna svest u više-rasnim društvima ranije razvija kod pripadnika manjinskih grupa: pripadnici podređene ili diskriminirane rase (na primer, crna deca u američkom društvu) u proseku postaju ranije „rasno svesna” nego pripadnici rase koja se smatra superiornom ili dominantnom – oko treće godine (Horowitz, 1936). Međutim, nisu zabeležene značajnije razlike u razvojnom sledu između dece različitog pola ili socijalnog položaja.

Sa sazrevanjem, svest o rasama postaje sve određenija. Ovaj proces razvoja, u stvari, prema nekima, prolazi kroz tri osnovna stadijuma: stadijum „rasne svesnosti” (3–4 godine); stadijum „rasne orijentacije”, u smislu usvajanja primitivnih pojmovnih kategorija i afekata (4–8 godina); i stadijum „eksplicitnih rasnih stavova”, koji počinje sa ranim školskim dobom (Harding *et al.*, 1969). U toku ovog razvojnog procesa, prvobitno opažanje fizičkih razlika (rasnih „oznaka”) vremenom biva asocirano sa pozitivnim ili negativnim osećanjima prema pripadnicima drugih rasa. Bela deca još u predškolskom dobu ocenjuju „belo” kao pozitivnije i, štaviše, povezuju belo sa dobrim, a crno sa lošim osobinama ljudi. Nagli porast neprijateljskih osećanja prema pripadnicima drugih rasa zabeležen je kod dece u američkom društvu oko njihove 6-7 godine. Uočeno je da deca pokušavaju da umanje fizičke razlike između pripadnika drugih rasa, a da istovremeno preuveličaju one koje postoje između pripadnika sopstvene i pripadnika drugih grupa. U osnovnoškolskom periodu, sa povećanjem mogućnosti apstrakcije u mišljenju, zapaža se da deca u međusobnom ophođenju i karakterizaciji drugih, sve učestalije koriste rasne oznake umesto ličnih imena (prema: Stacey, 1978).

Serija eksperimentalnih istraživanja koju su preduzeli supružnici Klark (Clark i Clark, 1939) – koje danas smatramo već klasicima u ovoj oblasti – ukazala je na još neke značajne karakteristike razvoja rasnih identiteta i preferencija, posebno kod pripadnika manjinskih grupa. Klark i Klark su ispitivali proces rasnog samoodređenja crne američke dece predškolskog uzrasta i utvrdili da se ona, već oko šeste ili sedme godine, pa i ranije,

suočavaju sa ozbiljnim teškoćama kada je reč o identitetu, identifikaciji sa sopstvenom grupom ili grupnim preferencijama. Metod koji su istraživači koristili u ovim, i u mnogim kasnijim ispitivanjima, sastojao se u tome što su deci pokazivane lutke različitih nijansi bele i crne boje, odnosno slike ljudi različitih rasa, posle čega je sledila serija pitanja, kao na primer: Koja im se lutka (ili osoba sa slike) više dopada? Na koju oni sami najviše liče? Koju bi od njih želeli za prijatelja? Sa kojom bi najviše želeli da se igraju? Koju bi želeli da dovedu kući? U nekim od ovih eksperimenata varirana je boja kože samih subjekata (birana su deca različitih nijansi crne boje kože). Nalazi ovih istraživanja potvrdili su, pre svega, da u procesu rasne samoidentifikacije ovakav – fizički i opažajni – kriterijum grupnog razlikovanja prethodi nekim drugim, socijalno definisanim, kriterijumima. Većina crne dece (što se potvrdilo i kod pripadnika drugih manjinskih grupa)³⁴ već u trećoj godini postaje svesna rasnih „oznaka” (boje kože, oblika očiju, nosa ili drugih fizičkih razlika) i počinju da ih povezuju sa određenim preferencijama. Nalaz koji se čini najupečatljivijim jeste da su deca iz manjinskih grupa učestalo manifestovala preferiranje boje kože ili drugih fizičkih rasnih „oznaka” koje čine karakteristike dominantne rase (u ovom slučaju – bele).³⁵ Štaviše, deca manjina su u testovima ponekad sama sebe pogrešno identifikovala sa većinskom grupom (na primer, izjavljivala da sama „više liče” na belu nego na crnu lutku), što je bilo naročito izraženo kod dece čija je boja kože i inače svetlija (očigledna demonstracija tzv. lažne ili skrivene asimilacije³⁶).

Mnoga potonja istraživanja (Goodman, 1964; Morland, 1966; Jahoda, 1972; Milner, 1975) potvrdila su, takođe, postojanje upadljive tendencije pripadnika manjinskih grupa da pomeraju svoje preferencije ka većinskoj ili „suparničkoj” grupi (tj. da

34 Iste pravilnosti utvrđene su kod dece Maora sa Novog Zelanda (Morland, 1966), dece „obojenih manjina” u Velikoj Britaniji, itd.

35 U nekim skorijim istraživanjima u kojima je bila primenjena ista „lutka-tehnika” pokazalo se da su crna deca, ipak, češće preferirala crnu lutku, što verovatno odslikava pozitivnije evaluacije crne rase u izmenjenim uslovima i potvrđuje zaključke o uticaju socijalnog konteksta (Hraba i Grant, 1970).

36 Videti: Tajfel, H. (1981), „The social psychology of minorities”, *Human Groups and Social Categories*, str. 309–343.

obezvreduju sebe i sopstvenu grupu), u socijalnom kontekstu u kojem postoje drastične socijalne podele između manjina i ostalih, i/ili njihova izražena stigmatizacija. U nekim slučajevima, kako istorijski primeri pokazuju, to može da predstavlja interiorizaciju „spoljašnje” negativne slike o sebi i prihvatanje sopstvene inferiornosti u ekstremnom obliku (tzv. crnački kompleks). Ipak, ovakav obrazac, po mišljenju Tajfela, se „ni u kom slučaju ne vezuje samo za socijalni kontekst u kojima je prepoznavanje pripadnika manjina kao takvih neposredno i nesumnjivo (kao u slučaju boje kože) ili u kojima se izuzetno veliki procenat pripadnika manjine nalazi *de jure* ili *de facto* u getima” – i navodi primer „jevrejske samomržnje” (1981, str. 324).

Svi ovi nalazi ukazuju na „osetljivost dece na kontekst socijalnog uticaja”, na socijalnu klimu u kojoj se odvija rana socijalizacija, a koja je, najvećim delom, uslovljena prirodom odnosa između velikih društvenih grupa u celini. Ovaj kontekst snažno utiče na grupno samoodređenje pojedinačnih pripadnika rasno podeľjenog društva i čak se, ponekad, suprotstavlja „prirodnim” porivima pojedinca da se identifikuje sa sopstvenom grupom. Sociološke analize društvenih razlikovanja u okviru lokalnih zajednica u kojima su ispitivanja sprovedena otkrivaju da fundamentalne grupne različitosti koje su od značaja za socijalni život zajednice idu upravo linijom rasnih podela. Stoga su svi autori saglasni kada zaključuju da deca, zapravo, interiorizuju norme i obrasce svoje lokalne sredine konformirajući se postojećim stavovima. Tačan odnos između rane rasne svesnosti i odgovarajućih stavova odraslih, ipak, ostaje nerazjašnjen. Preovlađuje shvatanje da su rasne orijentacije proizvod socijalizacije u doba detinjstva (odraz roditeljskih stavova) i da se zadržavaju u toku celog života.³⁷

U svakom slučaju, potpuno razumevanje razvoja rasnih stavova (i međugrupnih stavova generalno) zahteva ne samo analizu socijalnopsiholoških procesa, već i sociokulturnih, istorijskopolićkih i situacionih faktora, odnosno njihove složene „međuigre” (videti: Pantić, 1970, str. 11). Rano upozorenje Horovica da su „stavovi prema crncima prvenstveno determinisani ne kontaktima

37 Više o tome: Milner, D. (1981), „Racial prejudice”, u J. C. Turner, H. Giles (eds.), *Intergroup behaviour*, Oxford: Basil Blackwell.

sa crncima, već kontaktima sa preovlađujućim stavovima prema crncima” (Horowitz, 1936) ima, međutim, i daleko opštije važnje u oblasti rane socijalizacije grupnih identiteta.

ETNIČKI IDENTITET – ZAČECI ETNOCENTRIZMA

U svojoj knjizi „Narodni običaji” (*Folkways*) iz 1906, Samer (W. G. Sumner) prvi put definiše i daje opis „univerzalnog sindroma etnocentrizma” koji je ostavio snažan pečat na političku istoriju sveta, ne samo u dvadesetom veku. Po ovom autoru

„Etnocentrizam jeste tehničko ime za takav način posmatranja stvari prema kome je nečija sopstvena grupa središte svega, a sve druge se sameravaju i procenjuju u odnosu na nju... Svaka grupa neguje sopstveni ponos i taštinu, razmeće se sopstvenom superiornošću, veliča sopstvene divote, i gleda na tuđine sa potcenjivanjem. Svaka grupa misli o svojim običajima kao o jedinim ispravnim, a zapažanje da drugi narodi imaju drugačije običaje kod nje pobuđuje prezir. Iz ovih različitosti izvode se pogrđni epiteti... Ono što je za našu sadašnju svrhu najvažnije jeste da etnocentrizam navodi narode da preuveličavaju i osnažuju u sopstvenim običajima sve ono što im je osobeno i što ih čini različitim u odnosu na druge” (Sumner, 1906, str. 12–13, *naš prevod*).

Etnocentrizam je, u većoj ili manjoj meri – zavisno od kulturno-istorijske tradicije, „društvenog karaktera”, prirode međugrupnih odnosa i neposredne društvene situacije – svojstven svim, a posebno etnički heterogenim kulturama i društvima. Razlog leži u njegovoj „funkcionalnosti”, kako sa stanovišta grupe u celini tako i sa stanovišta njenih pojedinačnih članova. Pridavanje većeg značaja sopstvenoj grupi u poređenju sa ostalim grupama jeste, pre svega, u funkciji očuvanja grupe kao osobenog socijalnog entiteta; s druge strane, povlačenje razlika u odnosu na pojedinačne pripadnike drugih grupa koje ima pozitivan predznak može da doprinese povoljnijoj predstavi koju pojedinac stvara o sebi, što znači i povećanju njegovog samopoštovanja (Tajfel, isto, str. 323).

Individualni proces razvoja etničkog identiteta i formiranja etničkih stavova i preferencija reflektuje prethodno opisani, opštiji, socijalnopsihološki proces *grupne diferencijacije* na socijalnom planu, i odvija se *kroz stadijume*. Sticanje sposobnosti diferencijacije etničkih kategorija – na saznajnom nivou – podrazumeva postepeno ovladavanje višim nivoima apstrakcije (posebno mogućnostima poimanja klasa objekata), što je praćeno postepenim usvajanjem afekata i vrednosnih sudova koji se, mehanizmom konformiranja ili identifikacije, prenose iz neposredne socijalne okoline. Za razliku od rasne kategorizacije, diferencijacija etničkih i nacionalnih grupa (tj. njihovo uočavanje kao osobenih socijalnih entiteta i uspostavljanje etničkih preferencija), odvija se najčešće u okolnostima kada ne postoje sasvim jasne perceptivne, fizičke ili ponašajne, „oznake” koje bi mogle da olakšaju njihovo poimanje i međusobno razlikovanje. To je slučaj ne samo kada je reč o nacionalnim grupama sa kojima deca nisu u neposrednom kontaktu (države-nacije) već i o različitim etničkim ili religijskim grupama unutar istog društva i kulture.

Određivanje tačnog značenja pojma *nacije* kojoj pojedinac duguje primarnu lojalnost nailazi na znatne teškoće. Deca (kao uostalom i znatan broj odraslih ljudi) nisu uvek u stanju da izdvoje nedvosmislene kriterijume na osnovu kojih bi neki socijalni entitet (kategoriju ili kolektivitet) definisali kao grupu u etničkom smislu, tj. jasno odredili njene stvarne ili zamišljene etničke granice. U nedostatku boljih, ona u ovu svrhu najčešće koriste *spoljšnje* (opažajne) kriterijume pripadništva istoj etničkoj skupini – kao što su fizička blizina (ljudi koji žive na određenom prostoru) ili fizička sličnost (u ponašanju, običajima, jeziku). Na ovakvim premisama onda grade *unutrašnje* kriterijume etničke pripadnosti: počinju da prave razliku između sebi bliskih i nebliskih grupa, da ih međusobno porede – pripisujući, pri tom, svojoj grupi nesumnjive prednosti; na osnovu toga, zatim, postepeno razvijaju *osećanje zajedništva* sa ostalim članovima grupe i usvajaju međusobno saglasno uverenje da su kao grupa po nečemu *jedinstveni* („mi-osećanje”). Prema mišljenju jednog broja autora, razvojni sled pokazuje univerzalnu pravilnost, koja je i psihosocijalna konstanta, da se ljudi jače emotivno vezuju uz

ono što im je prostorno, vremenski i psihološki bliže. Osećanja straha, nepoverenja, pribojavanja od nepoznatog pri susretu sa strancima, razvijaju se nešto kasnije.³⁸

Postoji velika podudarnost u nalazima istraživanja koji govore u prilog tome da deca počinju da preferiraju sopstvenu etničku grupu u odnosu na druge i pre nego što steknu osnovne pojmove i znanja o njima. U ovom domenu, utvrđeno je, postoji očigledna neusklađenost između razvoja pojmova i evaluacija, pri čemu procenjivanje prethodi razumevanju. Stoga je, opravdano, postaviti pitanje: Da li je seme predrasudnosti i etničke netrpeljivosti odraslih posejano već rano u detinjstvu? Koji razvojni procesi u oblasti kognicija i evaluacija, zakonito, po psihološkoj prirodi stvari, vode etnocentrizmu?

U pojedinim razvojnim istraživanjima otkriveno je da deca još u ranim uzrastima ispoljavaju tendenciju da istaknu upravo etnicitet kao jednu od najvažnijih odredaba svog bića. Tako, Pantić (1970) navodi istraživanje Hartlija (Hartleya) iz 1948, u kome je utvrđeno da su, na pitanje „Šta si ti?“, američka deca mlađeg školskog uzrasta često spontano isticala nacionalnu pripadnost kao primarnu, dok lična obeležja postaju dominantna tek kasnije. Drugaćiji nalazi, dobijeni u nekim drugim sredinama, pa i našoj,³⁹ govore o značajnom, diferenciranom, uticaju socijalnog konteksta i date političke kulture na ranu etničku samosvest. Džahoda

38 Prema shvatanju Olporta (Allport, 1958), početni odnos između „svoje” i „tuđinskih” grupa gradi se na davanju prednosti i privrženosti onome što je poznato i blisko, a tek kasnije se razvija mržnja i neprijateljstvo prema drugima. Ovu razvojnu pravilnost on ilustruje primerom iz istraživanja u kojem su grupi sedmogodišnjaka iz jednog grada u Americi postavili pitanje: da li su bolja deca iz njihovog ili iz susednog grada? Većina je odgovorila da su deca iz njihovog sopstvenog grada bolja. Ali, na pitanje – „zašto?” – najčešći odgovor je bio: „Ja ne poznajem decu iz Newtowna (susednog grada)”. Navedeno prema: Trebješanin, B., *Psihološki sadržaj i činioci patriotizma u savremenim uslovima* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 1995).

39 U Srbiji i bivšoj Jugoslaviji bilo je malo istraživanja koja su se bavila razvojem etničkog identiteta dece; u kontekstu ovog izlaganja, gde god je to opravdano, navešćemo neke od postojećih nalaza koji ili potvrđuju opšte zakonitosti koje su otkrivene u drugim kulturama, ili predstavljaju indicije određenih specifičnosti naše političke kulture.

(Jahoda, 1962) je, na primer, utvrdio da u Velikoj Britaniji, početkom šezdesetih, svega 2–3 posto dece spominje nacionalnost kao primarno samoodređenje. Jedno neobjavljeno istraživanje razvoja nacionalne svesti dece iz bivše Jugoslavije, iz istog perioda, ukazuje na to da je u multietničkim društvima ovaj procenat znatno veći. Ispitujući, pomoću polustrukturiranog intervjua, kada se formira i kroz koje stadijume prolazi nacionalna i etnička svest dece iz urbanih sredina (Beograda, Zagreba i Ljubljane), psiholozi Stojić, Ivić i Kostić (1966, prema: Pantić, 1970)⁴⁰ došli su do podatka da približno jedna petina dece osnovnoškolskog uzrasta navodi etničku pripadnost kao primarnu, a da postoji tendencija povećavanja učestalosti ove vrste odgovora u funkciji uzrasta. Oni su, takođe, ustanovili određene razlike u ovom pogledu između dece iz različitih regiona i etničkih sredina bivše Jugoslavije, koje tek u svetlu kasnijih političkih događaja dobijaju svoj puni smisao. Deca iz Ljubljane, naime, ispoljavala su etničku samosvest u ranijim uzrastima nego zagrebačka i beogradska deca. S druge strane, nacionalni (jugoslovenstvo) i etnički (srpstvo) elementi imali su manju ulogu u autopercpcijama dece iz glavnog grada Srbije nego što je to bio slučaj kod dece iz hrvatske i slovenačke sredine. Kako je ustanovljeno u sličnom istraživanju Pantića (1970), beogradska deca su sebe prevashodno opažala u terminima neutralne kategorije „učenika”,⁴¹ dok je nacionalnost bila na drugom, a pol na trećem mestu. Sve u svemu, u ovoj kulturi, etnička, lokalna i jugoslovenska pripadnost kao elementi samoodređenja isticani su ređe (ispod prosečno) u poređenju sa drugim regionima (ispod 10 posto).

Mnoga istraživanja razvoja etničkog identiteta (koja su sprovedena paralelno sa istraživanjima rasne svesnosti, a čiji su nalazi u velikoj meri podudarni) pokazuju da etnička samosvest i stavovi prema drugim nacijama, takođe počinju rano da se formiraju – između treće i pete godine.⁴² Kako rasna (u višerasnim društvima) tako i etnička samoidentifikacija predstavlja jedan od

40 Pod naslovom *Geneza etničkog identiteta i etničke percepcije kod dece u osnovnoj školi*, Beograd, rukopis, 1966. (navedeno prema: Pantić, 1970).

41 Pri čemu treba uzeti u obzir da su ispitivanja vršena u školi.

42 Pantić u izveštaju o svom istraživanju navodi da su gotovo sva deca u toku razgovora o temi nacionalizma spontano izjavljivala da su za pojedine nacije prvi put čula kada su imala tri ili četiri godine (isto, 1970, str. 139).

prvih značajnih stepenika u razvoju svesti o sebi. Da bi se kod deteta formirali bar rudimentarni etnički i nacionalni stavovi, neophodno je, kako navodi Pantić, da prethodno budu zadovoljena dva osnovna preduslova. Prvo, ono mora da postigne određen stepen razvijenosti kognitivnih funkcija, što znači da mišljenje u konkretnim pojmovima bude zamenjeno bar minimalnom sposobnošću generalizacije koja će omogućiti diferenciranje jednostavnih klasa predmeta. Drugo, dete mora da bude izloženo izvesnom „pritisku” socijalne sredine koja će ga stimulisati na zauzimanje stavova određene direkcije, u skladu sa stavovima većine u grupi (isto, str. 153–154). Stojić, Ivić i Kostić (1966) izdvajaju sledeće etape u formiranju pojma o naciji i rane dečje svesnosti o nacionalnoj pripadnosti: 1) odsustvo svesti (čiji su indikatori odgovori „ne znam” ili navođenje lokalne pripadnosti); 2) deklarativni nivo (puko imenovanje svoje etničke grupe); 3) nivo konkretnih definicija (kada deca ispravno navode svoju etničku pripadnost i uz nju navode i neku konkretnu odredbu: mesto rođenja ili boravka, jezik, poreklo i sl.); 4) nivo apstraktnih definicija (kada se formira jasan pojam nacije, svest o postojanju različitih etničkih grupa, kao i o tome da svako pripada nekoj, samo jednoj, od njih) (prema: Pantić, 1970, str. 19).

Dete veoma rano nauči da *imenuje* sopstvenu nacionalnost; to se obično dešava pre nego što sazna da u društvu postoje i druge etničke grupe, odnosno druge nacije i koje. U samom početku, vrlo maglovita predstava o sopstvenoj naciji najčešće se vezuje za puki odgovarajući termin (*ja* sam Srbin, Mađar, Slovenac) – što odgovara stadijumu koji Pijaže, inače, označava kao „nominalni realizam” (Piaget, 1928).⁴³ Kod dece se, takođe, rano razvijaju elementarne emocije i preferencije koje čine afektivnu komponentu etničkog stava. Upravo oko termina formira se emocionalno jezgro stava koje čini osnovu *ranog etnocentrizma*: to je, po pravilu, nekritički pozitivan odnos i privrženost sopstvenoj etničkoj grupi ili naciji koja ima karakteristike slepe lojalnosti. Rane „mi-preferencije” nastaju jednostavnim asocijativnim pozitivnih emocija sa terminom – imenom nacije – mada nije retka

43 „Prvo što zanima dete u vezi sa zemljom jeste ime” (prema: Tajfel, 1981, str. 128).

pojava da pozitivno osećanje postoji i ako se ne zna tačan naziv sopstvene nacije (Pantić, 1970). Mnoga istraživanja utvrdila su, naime, da deca izražavaju pozitivan stav prema sopstvenoj naciji i preferencije u odnosu na druge, čak i onda kada ne znaju kako se ona zove, ili ne umeju pravilno da je imenuju. Istraživanja pokazuju, štaviše, da se pozitivan autostereotip i preferiranje sopstvene grupe mogu steći „pre bilo kakvog shvatanja pojmovne celine na koju se odnose” (Jahoda, 1962), a mogu se manifestovati čak i ako stavovi prema drugim grupama nisu iskristalisani. Rana sposobnost kognitivnog diferenciranja jednostavnih klasa predmeta (kategorizacije) omogućava, na ovom stadijumu, jedan pojednostavljen, „mi-oni”, pojam etniciteta. Dete o svojoj etničkoj pripadnosti počinje, jednostavno, da misli kao o „mi-grupi” (pod kojom se podrazumeva prvenstveno sopstvena porodica), a zatim je povezuje sa jednim od prvih, najjednostavnijih, stereotipa „dobri” (pošto su za dete roditelji po pravilu takvi). „Oni drugi”, naravno i sledstveno tome, moraju biti „loši”. Čak i ako ne postoji otvoreno usmeravanje roditelja ka etnocentrizmu, deca su veoma osetljiva za suptilne poruke iz neposredne okoline, koje najčešće samo prenose ono što je u svakom društvu jedna od najvažnijih, opšteprihvaćenih, vrednosti. Formiranjem pozitivnog – etnocentričkog – stava prema svojoj naciji završava se prva faza u razvoju nacionalnih stavova. U toku daljeg razvoja, posebno usložnjavanjem funkcija mišljenja (povećanjem sposobnosti generalizacije) i povećavanjem znanja, kako o drugim grupama tako i o stavovima koji prevladavaju u okolini, kod deteta počinju da se oblikuju jasniji pojmovi i diferenciranije preferencije različitih etničkih i nacionalnih grupa. Do uzrasta od sedam-osam godina, već su uveliko formirani uobičajeni etnički stereotipi, pri čemu se, po pravilu, preuzimaju stereotipne etničke „oznake” i preferencije lokalne zajednice, mada su emocije još nestalne i nekonzistentne. Deca su sada već naučila priličan broj reči, fraza i pojmova koji se uobičajeno koriste za opisivanje pripadnika drugih etničkih grupa, a koji mogu često biti pejorativne prirode. Prema istraživanjima iz zapadnih zemalja (Britanije, Novog Zelanda i SAD-a), koje navodi Stejsi (Stacey, 1978), deca već u ovom dobu pokazuju tendenciju ne samo da se identifikuju

sa sopstvenom grupom već i da odbacuju i da se distanciraju od pripadnika drugih etničkih grupa. Ona počinju da uče norme svoje sredine ne samo o tome da li druge treba voleti ili ne, već i kako prema njima treba postupati – da li ih treba diskriminirati ili ne. Može se reći da je etnocentrička, predrasudna i netrpeljiva osoba, u osnovnim crtama, formirana već do osme godine, mada se smatra da rana rasna i etnocentrička netrpeljivost nije jednom zauvek data i nepromenljiva.

Istraživanja koja su sprovedena u okviru naše političke kulture, u osnovnim crtama potvrđuju opšte nalaze u ovoj oblasti proučavanja o postojanju ranog dečjeg etnocentrizma, ali uz neke specifičnosti. Pantićevo istraživanje koje je, na uzorku beogradske dece ranog osnovnoškolskog uzrasta, sprovedeno krajem šezdesetih, pokazalo je da su deca srpske nacionalnosti ispoljavala statistički značajno veće preferencije za svoju nacionalnost u odnosu na druge jugoslovenske nacionalnosti, kao i da postoji jasan redosled preferencija u odnosu na ostale jugoslovenske i strane nacije. Pokazalo se, na primer, da su u vreme ideološke monolitnosti unutar bivše Jugoslavije, srpska deca ispoljavala pozitivniji stav prema Slovencima i Hrvatima, nego prema Crnogorcima i Makedoncima, na osnovu čega se može izvući zaključak da je osnovni kriterijum grupne diferencijacije unutar korpusa jugoslovenskih nacija bila ekonomska i kulturna razvijenost, a ne politička ili ideološka orijentacija. S druge strane, ideološki kriterijum pokazao se kao presudan za diferencijaciju stranih nacija.⁴⁴ Preferiranje ili odbacivanje pojedinih nacionalnosti bilo je povezano sa odgovarajućim, pozitivnim ili negativnim, stereotipijama, koji su bivali sve složeniji (više strukturirani i diferencirani) sa povećanjem starosti ispitanika. Na najstarijim uzrastima (peti i šesti razred) povećavao se, naime, ne samo ukupan broj atributa, već i broj *negativnih* osobina koji se pripisuju pojedinim grupama. Srž najčešćih stereotipa, posebno na najnižim uzrastima, bila je jednostavna dihotomija „dobar–loš”, baš kao što se teorijski moglo

44 Rusi su ubedljivo bili favorizovani, prema Amerikancima i Francuzima deca su mahom zauzimala neutralan stav, dok su prema Nemcima postojali izrazito negativni stavovi. O ovome će biti više reči u narednom odeljku.

očekivati. Međutim, kada je reč o „domaćim” etničkim grupama, čest slučaj je bio da veza između stavova i stereotipija nije išla u očekivanom pravcu: neretko su postojale pozitivne stereotipije (pripisivanje pozitivnih atributa) uprkos izrazito negativnog stava; to ukazuje da su deca osetljiva ne samo na „emocionalni ton” koji njihova okolina ispoljava u odnosu na pojedine nacije, već i na upliv *socijalne poželjnosti* ispoljavanja takve vrste etničkih stavova. Mada su, kako vidimo, preferencije bile jasno izražene već u ranom osnovnoškolskom uzrastu, dečje definicije sopstvene nacije (kao i jugoslovenske pripadnosti) pokazale su se kao veoma površne, obuhvatale su isključivo konkretne pojmove, često sporedne i nevažne odredbe, dok su suštinski elementi bili zanemareni. Deca su vezivala značenje etničke pripadnosti najčešće za to što su „rođena u Srbiji”, ili što „žive u Srbiji”; pozivanje na zajedničku istoriju i poreklo retko je isticano, a odrednice kao što su zajednički jezik, „nacionalni mentalitet”, odnosno nacionalni simboli, u datim odgovorima predstavljale su izuzetnu retkost. Apstraktne definicije nacije bile su izuzetak čak i u šestom razredu, što je autora navelo na zaključak da se „potpunije i apstraktnije shvaćanje nacije i jugoslovenske pripadnosti pojavljuje tek u periodu adolescencije ili kasnije, a neke osobe možda nikada ne dostignu taj nivo razvoja nacionalnih pojmova” (Pantić, isto, str. 140).

Istraživanje odnosa prema etničkoj i nacionalnoj pripadnosti koje je obavljeno dve decenije kasnije, sredinom osamdesetih godina, na školskoj deci iz dva grada Srbije (Beograda i Kragujevca), takođe je dobro ilustrovalo teorijski opisane razvojne stadijume i neke od problema o kojima je raspravljano (Vasović, 1986). Ono je ponovo ukazalo na univerzalnost ranog etnocentrizma – tj. preovlađujućeg pozitivnog odnosa prema sopstvenoj naciji, zasnovanog na subjektivnim merilima i opravdanjima ove nekritičke privrženosti – koji se zadržava sve do adolescencije. U ovom istraživanju zabeleženo je, na primer, da je preko 80 posto dece uzrasta od devet godina i dalje ispoljavalo jako osećanje privrženosti sopstvenoj etničkoj grupi. Pojam nacionalnosti vezuje se najčešće za *zavičajni sentiment* („zato što je to moj rodni kraj”; „tu sam rođen”; „tu živim”; „tu ne mogu da se izgubim”), odnosno pristajanje uz nešto što je poznato, *blisko*, na šta se naviklo

(„mi-grupa”). Samo manji broj ističe centralnije etničke odrednice – kao što su *poreklo* („zato što su to i moja mama i moj tata”; „to su bili i moji preci”), zajednički, *maternji jezik*, tj. mogućnost sporazumevanja („ovde su mi drugovi i drugarice i mi govorimo istim jezikom”; „neki drugi po nacionalnosti pričaju drugačije, brzo ili sporo, pa ih ne razumem, a na Srbe sam navikao”) i karakteristike zavičaja i ljudi koje se uklapaju u stereotip „dobar” („ovde su ljudi dobri i poštteni”). U ovom uzrastu, zanemarljivo mali procenat odgovora odnosio se na nacionalne simbole, mitove ili ideale (na primer, pozivanje na „slavnu istoriju”, kolektivne ciljeve i vrednosti), što će se, inače, pokazati kao značajan stožer etničke samoidentifikacije kod adolescenata. Tek nešto više od desetine devetogodišnjaka bilo je spremno da porekne značaj etničke pripadnosti („meni je to svejedno, kakav sam – takav sam, ali to nije važno”), da usvoji univerzalistički *credo* („svejedno mi je šta sam – jer je čovek čovek bez obzira odakle je”), ili iskáže nacionalnu alijeniranost („mislím da svaki čovek navikne da bude po nacionalnosti ono što je, ali mi ne bi smetalo ni da budem nešto drugo”). Svega oko tri posto uopšte nije znalo ni da imenuje svoju nacionalnost. Ako se kao merilo jačine etničke privrženosti (pa i nacionalne isključivosti) prihvate odgovori na pitanje „Da li bi voleo da budeš nešto drugo?”, dobijamo da trećina devetogodišnjaka u to vreme odbacuje svaku mogućnost da „budu nešto drugo po nacionalnosti”. Zanimljivosti radi, valjalo bi napomenuti da je gotovo isti procenat odraslih građana Srbije, u istraživanjima nacionalne identifikacije koja su sprovedena u jeku građanskog rata u bivšoj Jugoslaviji, početkom devedesetih, izražavao neki stepen nacionalne isključivosti.

Ako je rana socijalizacija zasejala seme etničke predrasudnosti, doba adolescencije je, po svemu sudeći, presudno sa stanovišta prevazilaženja ranog etnocentrizma. Posle jedanaeste godine, naime, dolazi do sve veće struktuiranosti etničkih stavova, paralelno sa usvajanjem daleko složenijeg poimanja etnonacije (sledstveno višim fazama kognitivnog i moralnog razvoja), ali i daljom afektivnom diferencijacijom grupa, pod uticajem preovlađujuće socijalne klime. „Proces kategorizacije obezbeđuje kalup koji daje oblik međugrupnim stavovima, a usvajanje socijalnih vrednosti

i normi obezbeđuje njihov sadržaj” (Tajfel, isto, str. 136). Rani etnocentrizam, velikim delom, diktiran je razvojnim kognitivnim ograničenjima, pre svega, uplivom ranog dečjeg *egocentrizma*. Nesposobnost deteta da usvoji „princip recipročnosti perspektiva”, tj. da shvati i uvaži činjenicu da „oni drugi” mogu posmatrati stvari sa svoje tačke gledišta – koja je drugačija od njihove sopstvene, ali podjednako validna – uslovljava i u međugrupnim odnosima nedovoljno uvažavanje Drugog. Manjak ove sposobnosti (koja je u najranijem detinjstvu toliko apsolutna da dete nije u stanju ni da napravi razliku između subjektivnosti i objekata iz spoljašnje okoline) zapaža se i u predškolskom uzrastu, što uslovljava da većina mlađe dece ima teškoća ne samo da prihvati postojanje istovremenih i jednako vrednih stanovišta pripadnika drugih (etničkih) grupa, već i njih samih kao jednako vrednih. Međutim, u periodu adolescencije – kada razvojno pomeranje ka sociocentrizmu omogućava i etničko „decentriranje” – najznačajniju ulogu u pospešivanju ili potiskivanju ranog etnocentrizma preuzima *socijalnopsihološka klima* u datom društvu, tj. stavovi i preferencije okoline u kontekstu datih međuetničkih odnosa. Deca su, kao što je već rečeno, veoma osetljiva na uticaj socijalne sredine u kojoj žive. Stoga, mada se ne može osporiti važnost unutarpsihičkih i kognitivno-razvojnih faktora u procesu socijalizacije predrasudnosti i međuetničkog neprijateljstva na nivou pojedinca, u društvima i kulturama sa duboko usađenom tradicijom etnocentrizma i predrasudnosti primarni značaj ipak imaju sociokulturni faktori koji zadržavaju svoj krucijalni uticaj u toku celog njegovog života.

U literaturi koja se bavi socijalizacijom etničke predrasudnosti dosta je raspravljano o odnosu između etničkih *preferencija* (afekata i evaluacija) i *znanja* o etničkim grupama. Međusobna povezanost kognitivne i afektivne komponente etničkih stavova nikada nije dovedena u pitanje, ali je kauzalni odnos ostao nejasan. Nalazi nekih značajnih istraživanja u ovoj oblasti predstavljala su dete kao rođenog dogmatu kod koga emocije uvek prethode prikupljanju činjenica. Ono nauči da su nacije „dobre” ili „loše”, počinje da ih „voli” ili „ne voli”, pre nego što stekne elementarna znanja o njima. Prema rečima Horovica (1940): „Na nivou pojedinca redosled je često takav da se prvo formira

predrasuda a tehnike diferencijacije se usavršavaju naknadno” (prema: Tajfel, 1981, str. 220). Prvo se, znači, razvija određena emocija prema nekoj etničkoj grupi ili naciji, čak i u nedostatku bilo kakvih informacija koje bi je opravdale, a zatim tako formiran afektivni stav utiče na selektivan izbor i tumačenje novih činjeničkih znanja. Tako se formira „začarani krug” predrasudnosti. Kod velikog broja vaspitača i nastavnika (odnosno, u skorije vreme, pristalica filozofije „suživota” i pomirenja), međutim, postoji čvrsto ubeđenje da će pružanje deci što većeg broja informacija o drugim nacijama stvoriti čvrstu osnovu za buduću toleranciju, međuetničko razumevanje i nepredrasudnost. U osnovi ovakvog stanovišta leži zdravorazumsko uverenje da su etničke predrasude zasnovane na pojedinim, krajnje nepouzdanim, podacima koje osoba sa predrasudama (u ovom slučaju dete) poseduje. „Stoga, ako dete poveruje u neke 'dobre' stvari o nekoj naciji, ono će imati i pozitivna osećanja prema njoj, a ako veruje u 'loše' stvari o njoj, biće prema njoj predrasudno” (Tajfel, 1981, str. 210). Empirijska ispitivanja odnosa između emocionalne i kognitivne komponente etničkih stavova kod školske dece, koja bi trebalo da omoguće proveru ovakvih, oprečnih, polazišta, dovode do nekonzistentnih zaključaka. Neke studije su ovaj odnos predstavljale u vidu opadajuće linije – što bi značilo da se ispostavilo da deca najmanje znaju o onim nacijama koje najmanje vole. Druge su pretpostavljale U-krivu, koja upućuje na pretpostavku da su deca sklona da formiraju bilo pozitivne ili negativne emocije samo prema nacijama o kojima poseduju dosta informacija, dok su prema onima o kojima malo znaju, najčešće indiferentna (Johnson, Middleton i Tajfel, 1970). Međutim, i dalje se postavlja pitanje – na koje još nema pouzdanog odgovora – u kom pravcu ide kauzalni sled? Da li znanje prethodi preferencijama ili obratno? Da li deca koja vole, recimo, Slovence, Mađare, Hrvate, zasnivaju svoja osećanja na tome što su prikupila više pozitivnih informacija o ovim etničkim grupama, a ona koja ih ne vole, više negativnih? To bi značilo da ista količina znanja može imati različite afektivne posledice. Ili, pak, deca bivaju prvobitno uslovljena na pozitivne, odnosno negativne emocije, a one ih onda jednostavno čine *osetljivim* za informacije o datoj

etničkoj grupi, koje dobijaju od okoline; i to, prvenstveno (prema teorijama konzistentnosti stavova) za informacije koje su usklađene sa ovim ranim afektivnim učenjem, što uslovljava njihovo *selektivno* opažanje i pamćenje. Moguće je i da deca sama aktivno tragaju za informacijama o nacijama koje najviše vole, a nisu zainteresovana za činjenice o onima prema kojima su neutralna ili odbojna. Neki autori, kao Pantić, razrešavaju ovu dilemu tako što iznose pretpostavku da znanje više utiče na intenzitet nego na direkciju etničkog stava (Pantić, 1970). Kognitivni elementi mogu, eventualno, da menjaju samu emocionalnu osnovu stava, ali u mlađim uzrastima, dok su oni još nedovoljno strukturirani i nestabilni, zbog čega se i proces razvoja etničkih stavova može posmatrati kao diskontinuiran. Ipak, ovaj, kao i većina drugih autora, zaključuje da je verovatnije da „emocionalna komponenta *diktira selekciju i tumačenje novih kognitivnih elemenata*”, pošto postoji njena znatna „inertnost” koja proističe iz toga što je ona „ranije formirana, predstavlja dublji sloj, stariju formaciju...” Time se i „... objašnjava činjenica da se neki stavovi koji su formirani u detinjstvu ne menjaju ceo život” (Pantić, 1970, str. 155, *podvlačenja naša*).

Dok je rasprava o odnosu afektivne i kognitivne komponente etničkih stavova zanimljiva i sama po sebi – sa stanovišta opštih zakonitosti njihove intrapsihičke geneze – težište ovakve rasprave je, zapravo, na značaju koji informaciona ili „propagandna okolina” u kojoj se dete socijalizuje ima za formiranje etničkih stavova i predrasuda. Afektivni ton i količina informacija o nekoj etničkoj grupi mogu biti međusobno uslovljeni već na nivou socijalne sredine, agenasa socijalizacije, u materijalima sa kojima dete dolazi u dodir posredstvom škole, roditelja i masovnih medija. Naime, moguće je da se u informacioni prostor u kojem se dete vaspitava emituje više poruka o onim nacijama za koje grupa (ili društvo u celini) očekuje da ih dete bilo snažno prihvata ili snažno odbacuje.

Može se zaključiti da je nesporna činjenica da razvojni, unutarpsihički, procesi diktiraju nivo sposobnosti za razvrstavanje ljudi u posebne etničke kategorije, odnosno za preuzimanje perspektive posmatranja onog Drugog. Ali, socijalna klima odre-

đu je kako *kriterijume* kognitivnog i emocionalnog razlikovanja koji leže u osnovi ove klasifikacije, tako i *dinamiku* ovladavanja sposobnošću decentracije. Mada se ovakva svest razvija postepeno, kroz istovremeni proces kognitivne diferencijacije i usvajanja vrednosnih sudova, „rana intervencija vrednosnih sudova” (koje nameće socijalno okruženje – *prim. moja*), kako kaže Tajfel, „može da spreči razvoj sposobnosti za decentraciju nećijih pogleda na događaje, aktivnosti i namere drugih ljudi, na njihove stavove; drugim rečima, sposobnosti da se shvati da pogled na svet kakav su izgradili pripadnici suparničkih grupa ne mora da bude blizak 'našem' stanovištu, a da se principi na kojima je on zasnovan ipak ne razlikuju od onih koji usmeravaju naše sopstveno stanovište”. Ovakvu nesposobnost da se shvati princip da pravila ostaju nepromenjena mada njihova primena iz različitih perspektiva posmatranja može dati različite rezultate, Tajfel označava kao nesposobnost da se postigne „kognitivna empatija”. Čitav niz različitih, specifičnih, karakteristika socijalne okoline mogu da uslove ovu „nesposobnost pojmovne fleksibilnosti u manipulaciji idejama koje se odnose na suparničke grupe”, a koju nazivamo kognitivnim aspektom predrasuda (isto, 207). Na primer, to može biti posledica snažnih socijalnih uticaja koji podstiču kristalizaciju vrednosnih sudova; ili veoma ograničene količine činjeničkih informacija koju posreduje okolina; ili u datoj kulturi duboko usađenih socijalnih mitova o „našoj” i „suparničkoj” grupi; ili, pak, jakog normativnog pritiska ka konformiranju stavovima većine. U svakom slučaju, konačni proizvod interakcije unutarpsihičkih i socijalnih uticaja jeste svest o podeljenosti društva na velike etničke grupe, od kojih se neke smatraju vrednijim a druge manje vrednim, i od kojih svaka ima svoje mesto na skali preferencija koju konsenzualno zastupa većina pripadnika nekog društva u svom zrelom dobu.

Kada govorimo o ovim ranim predispozicijama, potrebno je pomenuti i konfesionalnu pripadnost koja, takođe, predstavlja sastavni deo mreže socijalnih odnosa pojedinca koji snažno predisponiraju političko ponašanje, a čiji je nastanak usko povezan sa ranom socijalizacijom. Mnoga istraživanja stavova u socijalnoj psihologiji demonstrirala su postojanje veze između religije

(religioznosti) i određenih (konzervativnih) socijalnih i političkih stavova.⁴⁵

Razvoj svesti o društvenim nejednakostima

OPAŽANJE DRUŠTVENIH RAZLIKA I NEJEDNAKOSTI

„Ljudi misle u političkom smislu ono što predstavljaju u društvenom smislu”.⁴⁶ Ovako bi, u slobodnom prevodu, glasila konstatacija Kempbela i sar. (Campbell *et al.*, 1960) koju iznose u svojoj analizi političkog (glasačkog) ponašanja. Ta misao sadrži ideju da su politička opredeljenja ljudi povezana sa pripadnošću različitim društvenim grupama i položajem koje one imaju u toj društvenoj strukturi. Ljudi se identifikuju sa grupama kojima pripadaju i sa kojima dele zajedničke interese i, sledstveno tome, posmatraju svet iz njihove perspektive. U zavisnosti od karakteristika društvene stratifikacije i položaja sopstvene grupe u društvu, pojedinci usvajaju različite predstave o društvenoj strukturi. Oni različito opažaju obim socijalnih nejednakosti i tumače kriterijume na kojima se one zasnivaju. Ovakve interpretacije ili uverenja o legitimnosti (i stabilnosti) društvene stratifikacije i nejednakosti, pak, snažno utiču na pojedinčeva politička opredeljenja i ponašanje (Tajfel, 1981, str. 247).

Razvojna istraživanja dečjeg razumevanja šire socijalne realnosti – socijalne strukture i njenih ekonomskih pretpostavki – skorijeg su datuma. U teorijskom smislu, ona su se oslanjala na modele socijalnog učenja, odnosno na kognitivno-razvojne teorije, kao i u slučaju prethodno opisanih orijentacija. Funkcionalistički nastrojeni istraživači bili su skloniji da prihvate objašnjenja u terminima teorije učenja. Oni pretpostavljaju da se svest o društvenoj strukturi stiče postepenim akumuliranjem informacija i uverenja iz neposredne socijalne okoline. Ovakav model ima

45 Detaljan pregled istraživanja o odnosu religije i socijalnih stavova može se naći u: Dittes, J. S. (1969), *Psychology of Religion*. U: Lindzey i Aronson (eds.), *Handbook of Social Psychology*, Addison-Wesley, vol. 5, str. 602–659.

46 „People think politically as they are socially”, Campbell *et al.* (1960).

određene ideološke implikacije, jer sugeriše da pojedinci u društvu dele zajedničke i istovrsne predstave društvenih nejednakosti i društvene stratifikacije. Stoga se može očekivati da između pripadnika različitih društvenih grupa postoji konsenzus u pogledu uverenja o prirodi nejednakosti i da se, štaviše, sa uzrastom ova uverenja učvršćuju, a opravdavanje postojećih odnosa nejednakosti pojačava. Takav konsenzus zato doprinosi stabilizaciji postojećih društvenih odnosa i sistema u celini.

Razvoj svesti o društvenim nejednakostima pretežno se tumači kognitivno-razvojnim modelima koji se oslanjaju na teorije Pijažea i Kolberga.⁴⁷ Konel (Connell, 1971) smatra da i ovaj model ima ograničene mogućnosti primene, koje proističu iz činjenice da je dete, subjektivno i objektivno, „udaljeno” od ovih aspekata socijalnih odnosa na makroniovu. Pošto nije u neposrednom kontaktu sa širim socijalnim institucijama i procesima, ono nije u stanju njima da „operiše” i na taj način testira svoje pojmove. Kontakti koje deca imaju sa širom socijalnom stvarnošću indirektni su i posredovani, što znači da dete formira predstave i ideje o socijalnoj stvarnosti na osnovu informacija koje su odrasli već „obradili”.

U svakom slučaju, u literaturi o razvoju svesti o društvenoj strukturi i ekonomskim nejednakostima, prihvaćena su sledeća načela: 1) ovaj razvoj se ne odvija kao kontinuiran proces postepenog prikupljanja informacija o društvu koje prenose odrasli, već postoje kvalitativne promene u koncepciji socijalnih nejednakosti u funkciji uzrasta; 2) stadijumi razvoja predstave o socijalnim nejednakostima slični su (ili odgovarajući) stadijumima razvoja drugih vrsta socijalnih kognicija – kao što su moralno suđenje, opisi ličnosti i atribucije; 3) odbacuje se radikalno konstruktivistički pristup koji se pripisuje Pijažeu, a usvaja pretpostavka da

47 Valja imati u vidu da se Pijaže prvenstveno bavio istraživanjem shvatanja fizičkih i logičkih, a ne socijalnih, odnosa. Njegova zamisao o „objektu” kao nečemu što je prvenstveno konstrukcija u svesti pojedinca, legitimisala ga je kao predstavnika radikalno konstruktivističkog pristupa u proučavanju socijalizacije. Zbog toga je kritikovan da posvećuje ili ostavlja malo prostora uticaju socijalnog i istorijskog miljea (konteksta) koji je tako značajan u proučavanju i razumevanju svakog socijalnog ponašanja.

promene u socijalnoj interakciji, odnosno u širem društvenom kontekstu, mogu da utiču na razvoj ove vrste socijalnih kognicija (Leahy, 1983).⁴⁸

Rana istraživanja razvoja svesti o socijalnim nejednakostima, sprovedena u razvijenim industrijskim zemljama, oslanjala su se, uglavnom, na pomenutu bihejviorističku, ili „sistemsku” socijalizacijsku paradigmu. Akumulativni model političkog učenja otkrivao je samo jednu stranu ovog složenog procesa. Istraživači su poredili sposobnost dece iz različitih klasa i slojeva, i različitog uzrasta, da prepoznaju različite pojavne odlike klasne pripadnosti u datom društvu – na primer, razlike u vrsti prebivališta, odeći, stilu rekreacije, vrsti posla i sl. Metodologija istraživanja sastojala se u primeni tehnika klasifikacije ili rangiranja, kao i prepoznavanja različitih atributa koji se, uobičajeno, povezuju sa klasnom pripadnošću. Korišćen je, takođe, i slikovni materijal, pošto su istraživanja sprovedena i na deci nižih uzrasta. Na primer, deci su pokazane fotografije ljudi (članova porodice) i saopšteno im da pripadaju različitim društvenim klasama; trebalo je da ih spare sa fotografijama odgovarajućih tipova kuća, automobila, i slično (Tudor, 1971). Od dece se očekivalo i da prepoznaju odgovarajuće razlike u stilu oblačenja, mestu stanovanja, vrsti posla i načinu provođenja slobodnog vremena. U nekim studijama korišćene su pazl slike u koje je dete trebalo da uklopi odgovarajuće statusne simbole (Jahoda, 1959). Britanski i američki istraživači posebno su se bavili dečjim opažanjem hijerarhije i prestižnosti pojedinih zanimanja. Nalazi su se pokazali da već do polaska u školu (oko 5–6 godine) deca stiču sposobnost da prepoznaju socijalne razlike vezane za statusne simbole, vrstu prebivališta i nivo obrazovanja koji odgovaraju određenoj socioekonomskoj kategoriji (sloju ili klasi). Sa uzrastom, sve se više povećava tačnost ove vrste procena, kao i stepen saglasnosti u procenama između dece i odraslih ljudi, što bi odgovaralo predviđanjima teorije socijalnog učenja – akumulativnog modela (Jahoda, 1959; Lauer, 1974; Simmons i Rosenberg, 1971).

48 Leahy, R. L. (1983), *The development of the conception of social class*, u: Leahy, R. L. (ed.), *The Child's Construction of Social Inequality*, New York: Academic Press.

U nekim istraživanjima upotrebljen je postupak rangiranja pojedinih zanimanja prema prihodima, odnosno društvenom prestižu. Razvijenost svesti o postojanju društvenih razlika i statusne hijerarhije, i u ovom slučaju, procenjivana je na osnovu stepena slaganja između odgovora dece i odraslih. Utvrđeno je da sa povećanjem uzrasta – posebno između 6. i 13. godine – dečje procene postaju sve sličnije procenama koje daju odrasli pripadnici istog društva (Simmons i Rosenberg, 1971). Pojedini autori ispitivali su svesnost dece o postojanju i raširenosti siromaštva u društvu, takođe posredstvom slikovnog materijala, upoređujući odgovore dece iz različitih društvenih slojeva. Male razlike u odgovorima korišćene su kao argument u prilog tezi da su (u američkom društvu) društveni odnosi pacifikovani, i obezbeđena politička stabilnost.

Opisaćemo još neke maštovite istraživačke zamisli. Istraživači pokušavaju, takođe, da utvrde redosled u razvoju dečjih *percepcija i procena ekonomskih potreba* odraslih ljudi (Siegal, 1981). Od dece, uzrasta između 6. i 13. godina, traži se da raspodele novčiće lutkama koje su obučene u uniforme (odela) koje nose ljudi različitih zanimanja (lekar, vozač, kelner, itd.) na osnovu toga „koliko je svakoj od njih potrebno da bi brinula o svojoj deci”, ili „koliko svaka od njih zaslužuje”. Trebalo je da deca, pored toga, procene pravičnost svoje – nejednake – raspodele, kao i napor koji ulaže svaka od ovih profesija da zaradi dovoljno novca. Nalazi su pokazali da su i najmlađa deca u stanju da prepoznaju razlike u zadovoljenju ekonomskih potreba pripadnika društva, odnosno opravdanost različitog nagrađivanja. Starija deca nisu, međutim, bila tako jednoglasna u procenama i ponuđenim opravdanjima: neka su zastupala stanovište da se potrebe moraju zadovoljiti nezavisno od značaja zanimanja (doprinosa pojedinca), a druga da je nejednaka raspodela pravična i da se napor i sposobnost moraju nagraditi nezavisno od potreba. Autori su objašnjavali ove nalaze stepenom internalizovanosti norme *etike rada* koja je široko zastupljena u američkom društvu. Deca koja su naučila da povezuju rad sa nagradom u većoj meri naglašavaju opravdanost nejednakosti nego ona kod kojih ova veza nije bila uspostavljena (Siegal, 1981).

Sva navedena tumačenja polaze od implicitne pretpostavke da je uzrast deteta pokazatelj nagomilanog iskustva, a da je iskustvo povezano sa znanjem o stratifikacionom sistemu. Ona ne otkrivaju *kvalitativne* razlike u odgovorima dece različitog uzrasta i ne mogu da osvetle specifičan *tok razvoja* koji uslovljava ove razlike. Bez takvih uvida nije moguće razumeti sazajne i moralne pretpostavke koje leže u osnovi prihvatanja različitih političkih uverenja, a posebno onih koja se odnose na neophodnost društvenih promena.

Istraživanja koja su se oslanjala na kognitivno-razvojnu teoriju ušla su u modu osamdesetih godina prošlog veka i ubrzo postala najbrojnija u ovoj oblasti. Istraživači koji su polazili od *kognitivno-razvojnog modela* usredsredili su pažnju na kvalitativne razlike u dečjem rasuđivanju o društvenoj strukturi i nejednakostima. Oni su pretpostavili da se ovaj razvoj odvija paralelno sa drugim vidovima kognitivnog i moralnog rasuđivanja, kako o socijalnim tako i fizičkim odnosima. U ovom pogledu posebno su bile inspirativne studije o opažanju drugih osoba i one su ukazale na neke zakonitosti koje su se mogle primeniti i na opažanje statusnih razlika. Jedna od takvih zakonitosti jeste da se opažanje drugih osoba u dece razvija u pravcu od perifernih i spoljašnjih (oblačenje, ponašanje) ka centralnim aspektima ocenjivanja drugih (shvatanja, osećanja, crte, motivi) i to u funkciji uzrasta. Stoga je očekivano da će se i shvatanje klasnih, statusnih, razlika odvijati sličnim sledom.

Veći broj istraživanja bavio se razvojem pojma klase ili sloja u ranim uzrastima. Ovaj proces razmatran je na osnovu poređenja atributa koje deca različitog doba pridaju ljudima koje smatraju bogatim, odnosno siromašnim, kao i na analizi spontano nastalih dečjih objašnjenja uzroka siromaštva u društvu.

Razvoj stratifikacijskih (klasnih) pojmova ispitivao je, na primer, Lihi (Leahy, 1981, 1983) na uzorku od 700 američke dece, uzrasta od 6, 10, 14 i 17 godina, poredeći njihove opise bogatih i siromašnih ljudi. Odgovori dece klasifikovani su u tri kategorije koje su se odnosile na 1) periferne (fizičko posedovanje, pojavnost i ponašanje); 2) centralne (crte ličnosti i shvatanja) i 3) sociocentričke kriterijume razlikovanja (životne šanse i klasna svest).

Analizom varijanse utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u kriterijumima koje primenjuju deca iz različitih socioekonomskih grupacija, kao i da se kriterijumi menjaju u zavisnosti od uzrasta ispitanika. Deca iz nižih klasa u svojim opisima diferenciraju bogate i siromašne ljude češće pominjući razlike u životnim šansama i shvatanjima, dok su deca iz više srednje klase češće obraćala pažnju na crte ličnosti, tj. lične karakteristike siromašnih (npr. lenjost). Istovremeno, zapaženo je da sa povećanjem uzrasta jača tendencija da se naglasak stavlja na individualne razlike u sposobnostima, pregnuću i drugim ličnim karakteristikama pripadnika različitih klasa, umesto na razlike u spoljašnjim, opažajnim, kvalitetima koje među njima postoje. Starija deca, takođe, pokazuju veću sklonost da opravdavanju postojeće ekonomske nejednakosti u američkom društvu. Objašnjavajući svoje nalaze Lihi je ponudio dva eksplanatorna modela: kognitivno-razvojni i funkcionalistički (1981). Opažene razlike između mlađe i starije dece posledica su, s jedne strane, dostignutog stepena kognitivne zrelosti; sa druge strane kroz odgovore dece na starijim uzrastima odražava se uspešnost socijalizacije, tj. efekat produženog socijalnog učenja kojim se prenosi ideologizovana predstava o klasnim nejednakostima koja je dominantna u datom društvu.

Shvatanje socijalnih razlika i nejednakosti, naravno, kako ispravno primećuje i Lihi (1983), ne može se izvesti samo iz sposobnosti opisivanja bogatih i siromašnih osoba i njihovih atributa. Suština poimanja socijalnih nejednakosti je u razumevanju same ideje društvene stratifikacije, kao i u formiranju celovite predstave o datoj društvenoj strukturi. Ono što je neophodno jeste da dete shvati kakve dugoročne – objektivne (ekonomska moć, privilegije) i subjektivne (stavovi prema svojoj i drugim grupama u društvu) – posledice za pripadnike različitih društvenih slojeva i klasa ima položaj koji zauzimaju u društvenoj strukturi.

U ovom smislu, posebno su bila plodonosna istraživanja dvojice naučnika, Adelsona i O'Nil (1966), koji su se oslanjali na Pijaževu teoriju kognitivnog razvoja, a bavili se proučavanjem osobenosti razvoja političkih ideja u adolescenata. Njihova istraživanja, između ostalog, pokazala su da se tek u periodu adolescencije razvijaju kognitivne sposobnosti koje su neophodne za

razumevanje složenih odnosa između aktivnosti individualnih i kolektivnih društvenih aktera i njihovog položaja u društvenoj strukturi, na societalnom nivou. Tek na ovom stadijumu kognitivnog razvoja (prema postavkama Pijažeeve teorije) ovladavanje *formalnim* operacijama mišljenja omogućava adolescentima da shvate da postoje razlike u perspektivama posmatranja društvene stvarnosti, u zavisnosti od položaja koje pojedinci ili grupe zauzimaju u društvenoj strukturi. Emancipacija u odnosu na rani dečji (kognitivni) *egocentrizam* i sposobnost usvajanja *sociocentričke perspektive*, kao i proširenje vremenske perspektive u poimanju objektivne društvene stvarnosti, postaju preduslovi razumevanja i različitih životnih izgleda koje imaju ili mogu imati pripadnici različitih društvenih slojeva i klasa. To je, ujedno, preduslov razumevanja pojma „životnih šansi” i razvoja svesti o tome na koji način su ove šanse povezane sa položajem u društvu. To, nadalje, ima uticaja ne samo na pojedinčevo poimanje globalne društvene strukture – sistema socijalnih položaja i uloga u datom društvu – već i na razvoj svesti o sopstvenoj klasnoj pripadnosti, socijalnim šansama, privilegovanosti ili deprivilegovanosti i sl.

Poimanje društvenih razlika, nejednakosti i društvene strukture, na individualnom nivou, teče paralelno sa kognitivnim razvojem i zavisno je od stadijuma mišljenja dostignutog na putu od egocentričkog ka sociocentričkom rezonovanju. Polazeći od ove opšte konstatacije, pojedini autori razlikuju više stadijuma u razvoju svesti o nejednakosti i razumevanju društvene strukture. Lihi (1983) pretpostavlja da je redosled konceptualizacije društvene strukture sledeći: 1) razlikovanje pojedinih društvenih grupa na osnovu spoljašnjih kriterijuma (npr. oznaka bogatstva ili siromaštva); 2) pripisivanje pojedinim grupama određenih karakteristika koje opravdavaju ovakvu klasifikaciju (npr. inteligencija, marljivost, motivisanost za rad); 3) ukazivanje na međusoban odnos između grupa u datom socijalnom okviru (hijerarhija položaja, moći, ugleda) (str. 86). Drugi autor, Konel (1970), preveo je ove opšte principe na konkretne stadijume, razlikujući sledeće: stadijum „dramatičnih kontrasta” (između 5. i 8. godine); stadijum „konkretnog realizma” (između 8. i 12. godine) i nivo „prave klasne sheme društva” (između 12. i 16. godine).

Na prvom stadijumu, prema Konelu, ne postoji pojam klasnih razlika koji bi se odnosio na društvo u celini, već se opažanje socijalnih razlika svodi na naglašavanje upadljivih, dramatičnih, kontrasta – između bogatih i siromašnih, kraljeva i prosjaka, dvoraca i udžerica, i sl. Konel smatra da se usvajanje ovih ekstremnih polarizovanih odrednica, koje deca koriste prilikom opisivanja socijalne strukture, podstiče u toku rane socijalizacije posredstvom dečjih priča i bajki čiji se osnovni literarni i dramski efekat zasniva upravo na manihejskoj borbi Dobra i Zla. Posle osme godine života kod dece se već stvara jedna gruba shema klasnih podela, koja uključuje i neke kategorije između ovih ekstrema. Deca, naime, stiču znatno više informacija i znanja o konkretnim problemima socijalne strukture datog društva, a posebno o materijalnim (ekonomskim) osnovama na kojima se ta struktura zasniva. Pri kraju drugog pomenutog razvojnog perioda, ona pravilno povezuju specifične vrste zanimanja sa odgovarajućim – većim ili manjim – prihodima, i uočavaju različita preimućstva pojedinih profesija. Na tom stadijumu su, takođe, u stanju da prepoznaju obeležja socijalnih razlika u svojoj najbližoj okolini. Na trećem stadijumu razvoja svesti o socijalnim nejednakostima, u kasnoj adolescenciji, različite informacije o mogućim nivoima obrazovanja, postojećim profesijama, razlikama u poreklu i prihodima, i sl., integrišu se u predstave o društvenoj strukturi koje su sasvim slične onima koje postoje kod odraslih. Osobena shema socijalne (klasne) strukture društva u celini, prema ovom autoru, biva zaokružena do 16. godine. Do ovog stadijuma većina dece ovladava sposobnošću shvatanja specifične hijerarhije zanimanja – klasifikovanih kako prema njihovoj vrsti, tako i prema mestu zaposlenja. Usvajaju se pojmovi „karijere” i „životnih šansi”, kao i svest o tome kakve posledice to može imati za uspešnost socijalnog napredovanja, osvajanje društvenih privilegija, odnosno društveno raslojavanje u celini. „Ali, uzeto u celini, oni (adolescenti – *prim. moja*) nemaju izraženo osećanje 'klasnosti' i uglavnom su zadovoljni onim kako je društvo organizovano”.⁴⁹

49 Videti: Connell (1970); takođe, Stacey, B. (1978), *Political Socialization in Western Society*, London, Edward Arnold, str. 38.

POJAM DISTRIBUTIVNE PRAVDE

Poseban doprinos razumevanju razvojnih procesa koji omogućavaju usvajanje predstava o društvenim nejednakostima dala su istraživanja koja su se usredsredila na usvajanje pojma *distributivne pravde*, a koja se vezuju, takođe, za Pijažeove teorijske konstrukcije – naročito razvojne stadijume moralnog suđenja. Pijaže (1932) je još tridesetih godina prošlog veka otkrio da se kod dece sa uzrastom značajno menja pojam distributivne pravde – tj. poimanje načela kojim se valja rukovoditi prilikom raspodele vrednih stvari i nagrada uopšte. U veoma ranim uzrastima, osnovni princip pravične raspodele vezuje se za *autoritete* – što znači da se pravičnost nagrađivanja procenjuje u zavisnosti od odnosa deteta prema autoritetu. Drugi princip u razvojnom sledu jeste princip *jednakosti*: pravična raspodela je egalitarna raspodela. U kasnijim uzrastima, sa naraslom sposobnošću deteta da shvati razlike u individualnim perspektivama posmatranja istih stvari, moralno rasuđivanje usmerava se prema principu *pravičnosti*, pri čemu se u razmatranje „uvodi” element *zasluge*.⁵⁰ Kada je reč o društvenim nejednakostima, podaci postojećih istraživanja, mada ne uvek međusobno saglasni, u osnovi su potvrdili pretpostavku da se kod dece sa povećavanjem uzrasta povećava učestalost opravdavanja postojanja nejednakosti između društvenih grupa, te da se ova pravilnost javlja i nezavisno od klasne pripadnosti deteta (Leahy, 1983).

Složenije uvide u procese razvoja svesti o društvenoj strukturi omogućila su istraživanja Merelmana (1971), koji se, takođe, bavio kognitivnim i moralnim pretpostavkama političkog rezonovanja u periodu adolescencije. Njegova istraživanja pokazala su da je, na primer, shvatanje problema siromaštva u periodu adolescencije (kao i, uostalom, drugih političkih i societalnih problema) povezano sa razvijenošću sledećih formi ili komponenti političkog mišljenja: moralnog rezonovanja, uzročno-posledičnog mišljenja, usvajanjem sociocentričke perspektive i imaginativnog mišljenja. Ove forme mišljenja razvijaju se, prema

50 Piaget, J. (1932), *The Moral Judgment of the Child*, London: Kegan Paul.

Merelmanu, s jedne strane, kao funkcije uzrasta, ali su, sa druge strane, pod stalnom „kontrolom” sredinskih socijalnih uticaja. Razvijenost ili zrelost ovih formi političkog mišljenja omogućava adolescentu, kao i odraslom pojedincu, složene misaone operacije kojima može da opravdava svoja prihvaćena socioekonomska i politička opredeljenja. Recimo, uverenja koja se odnose na nužnost i opravdanost postojanja siromaštva u društvu (društvenih nejednakosti) u periodu adolescencije počinju da se opravdavaju pozivanjem na univerzalne norme i moralne principe, a ne na puke hedonističke kalkulacije kao što je to bilo u periodu detinjstva. U ovom dobu razvijaju se složeni eksplanatorni modeli koji služe za tumačenje uzroka siromaštva u datom društvu i drugih, sa njim povezanih, društvenih problema. Njegovi uzroci vezuju se za postojanje ili nepostojanje različitih socijalnih institucija i karakteristika sistema, a ne samo za dobre ili loše karakteristike pojedinca. Problem siromaštva počinje da se posmatra u okviru šireg društvenog i istorijskog konteksta, postepeno se sagledavaju posledice koje ono ima za životne uslove svakog, a ne samo siromašnog, pripadnika datog društva. Najzad, za razliku od deteta, adolescenti mogu da zamisle i planiraju hipotetičke modele i efekte iskorenjivanja siromaštva.

Sve u svemu, ova i slična istraživanja, sprovedena u zapadnim industrijskim društvima, otkrila su neke značajne zakonitosti razvoja svesti o društvenim nejednakostima i socijalnoj stratifikaciji, na individualnom nivou, zakonitostima za koje bi se moglo pretpostaviti da imaju univerzalno značenje i važnost, tj. da su nezavisni od socijalnog i kulturnog konteksta.

Rekapituliraćemo neke od osnovnih nalaza. Pre svega, otkriveno je da se u ovoj oblasti rasuđivanja, kao i kod nekih drugih, pojmovi razvijaju u vidu sukcesivnih obrazaca i to tako što su kasnije konceptualizacije opštije i apstraktnije od prethodnih, ali, istovremeno, zahtevaju ili pretpostavljaju da je dete na ranijim nivoima kognitivnog razvoja već ovladalo određenim znanjima i operacijama mišljenja. Svest o socijalnim nejednakostima kod mlađe dece usredsređena je na ono što je spoljašnje, periferno i što se neposredno da opaziti. Ova osobenost proističe iz opštije karakteristike dečjeg socijalnog mišljenja koja se sastoji u tendenciji

da druge osobe opisuju, prevashodno, na osnovu spoljašnjih, fizičkih, i ponašajnih kvaliteta. Na sličan način, bogati i siromašni ljudi opisuju se u terminima koji se odnose na posedovanje „opipljivih” stvari, ponašanje i fizičku pojavnost (Leahy, 1981). Deca takođe izrazito naglašavaju uloge (personifikovanog) autoriteta u nastajanju i otklanjanju socijalnih nejednakosti. Na primer, postoji shvatanje da se ekonomske nejednakosti – recimo siromaštvo – mogu promeniti na taj način što će Neko – konkretni oličeni autoritet – udeliti novac. Ovakvo shvatanje, prema nekim tumačenjima, odslikava prenošenje („transfer”) zavisne uloge koju dete ima u porodici na njegovu zamisao o ekonomskim raspodelama. Ekonomski sistem poima se kao jedan personalizovani sistem distribucije u okviru koga neki imaju ulogu nadređenog davaoca, a drugi ulogu podređenog primaoca. U skladu sa ovakvom zamisli, princip distributivne pravde među decom u mlađim uzrastima zasnovan je na principu poslušnosti, što znači, na diktatu odraslih i moćnih: pravična nagrada dodeljuje se za „odgovarajuće”, tj. „dobro” ponašanje. Oko 10. ili 11. godine dolazi do značajnih promena u opažanju drugih osoba: deca počinju da opisuju druge osobe (kao i sebe same) na taj način što im pripisuju različite psihološke kvalitete: crte ličnosti, motive, stavove i vrednosti. Sledstveno ovim kriterijumima, bogati i siromašni ljudi opisuju se na osnovu procenjenih psiholoških osobina – pozivanjem na sposobnosti, crte ličnosti i motive. Psihološka objašnjenja ponašanja drugih ljudi i implicitne psihološke „teorije” koje se formiraju u ovim uzrastima prenose se i na objašnjenja šireg društva i društvenih odnosa. Opisivanje stratifikovanih grupa na osnovu zaključenih psiholoških osobenosti njihovih članova praćeno je usmerenošću na individualne razlike u shvatanju distributivne pravde. Uzroci ekonomske deprivanosti pojedinaca deca povezuju sa tim da li su oni to svojim ponašanjem ili osobinama „zaslužili” ili nisu; razloge za otklanjanje siromaštva vezuju, pak, prevashodno, za potrebe onih koji su ekonomski ugroženi. Sve do ovog uzrasta kod dece postoji upadljiva tendencija zagovaranja *ujednačavanja bogatstva* kao svojevrsnog, robinhudovskog, načela pravednosti i osnovnog metoda otklanjanja ekonomskih nejednakosti; izraženo poznatom sintagmom, ono glasi: uzeti od

bogatih da bi se dalo siromašnima. Posle ovog perioda razvijaju se složeniji pojmovi pravičnosti u vezi sa opravdavanjem bogatstva i siromaštva, odnosno razlika među njima. Starija deca sve češće postavljaju pitanje o zaslugama stečenim na osnovu rada, kao važnom faktoru formiranja pojma o pravičnoj naknadi i osnovi tumačenja porekla bogatstva – tzv. pojava *nominalne pravičnosti*. Tokom adolescencije dolazi do sve većeg naglašavanja važnosti socijalne interakcije, što znači do opažanja međuindividualnih odnosa u pojmovima grupne pripadnosti; paralelno sa tim, adolescenti se, prilikom sagledavanja osobenosti i tumačenja uzroka socijalnih nejednakosti, sve više pozivaju na uticaj i ulogu posrednih, neopipljivih i impersonalnih faktora (socijalne institucije, grupne interese i odnose, strukturne elemente društva i sistema) (Adelson i O'Neil, 1966; Merelman, 1971). U ovom razvojnom sledu možemo da pratimo sukcesivno napredovanje u poimanju (kriterijumima razlikovanja) socijalne klase – od perifernog ka centralnom, pa do sociocentričkog. Percepcija i opisivanja društvenih klasa sve više obuhvataju sociocentričke kvalitete, kao što je pojam „životnih šansi” i „klasne svesti” (Leahy, 1983). Adolescenti postaju svesniji konfliktne perspektive različitih društvenih grupa u odnosu na pojedine socijalne, ekonomske i političke pravne probleme (Furth, 1980; Connell, 1971). Oni već shvataju da pojedine društvene grupe zastupaju različite, kompetitivne interese. Shvatanje socijalne pravde u ovom životnom dobu podređeno je zakonima pravičnosti. Takođe, u formiranju ideje socijalnih promena jedan deo adolescenata već dolazi do saznanja i ističe da se ekonomske nejednakosti mogu menjati samo promenom socijalne strukture društva u celini (radikalne ideje revolucije).

Mada su bili prvenstveno usredsređeni na maturacione promene u poimanju socijalnih nejednakosti i društvene stratifikacije, koje imaju univerzalno značenje, gotovo svi istraživači, čak i unutar kognitivno-razvojnog teorijskog pristupa, implicitno ili eksplicitno naglašavaju značaj faktora sredine. Merelman (1971), na primer, smatra da je osnovna slabost „genetsko-razvojne interpretacije” formiranja svesti o socijalnim nejednakostima prihvatanje vremenskog toka (koji podrazumeva sazrevanje kognitivnih

kapaciteta) kao osnovne nezavisne varijable. Prema njegovom shvatanju, činjenica da je čovek socijalno biće podrazumeva da se faktori sredine neprestano „upliću” i „zagađuju” proces sazrevanja, tako da je nemoguće jasno razlučiti poseban uticaj svake od ovih varijabli. Ovaj autor, stoga, zastupa mišljenje da je, u interesu tumačenja ovog procesa u celini, neophodno formulirati takvu razvojnu teoriju koja bi ostavila prostor i za delovanje uticaja sredine. Takvo tumačenje dozvoljavalo bi pretpostavku da se svest o socijalnim nejednakostima ne formira samo po nekom ustaljenom, univerzalnom, razvojnom sledu, već da mogu postojati nejednaki obrasci sazrevanja kognitivnih veština u zavisnosti od diferenciranog uticaja društvenog i kulturnog konteksta. Skicirajući takvu teoriju, Merelman iznosi pretpostavku da se, kako političko tako i socijalno rezonovanje u celini (pa i poimanje društvenih nejednakosti), razvija različitom dinamikom u zavisnosti od socijalnog konteksta, kao i da u ovom pogledu mogu postojati individualne razlike. Razvoj svesti o društvu odvija se prvenstveno pod uticajem kognitivnog sazrevanja samo onda kada ne postoje jaki spoljašnji (politički) uticaji koji presecaju maturacioni proces. Ukoliko, pak, takvi, jaki, vidljivi i nedvosmisleni uticaji postoje, razvoj političkog (socijalnog) rezonovanja ne može više da se objašnjava samo kognitivnim sazrevanjem. Najveći deo svesti i predstava o društvu i društvenim nejednakostima u suštini proističe iz kombinacije ova dva faktora u procesu socijalizacije.

Neka uporedna istraživanja dece iz različitih društvenih slojeva i različitih rasa o razvoju klasne svesnosti i drugih klasnih pojmova potvrđuju napred iznete pretpostavke. Farnham (Furnham, 1982), na primer, upoređuje objašnjenja uzroka siromaštva koja daju adolescenti koji pripadaju srednjoj klasi i pohađaju državne škole u Britaniji i inteligentna deca iz radničke klase. On zapaža da su prvi bili više skloni individualističkim tumačenjima („nedostatak želje za napredovanjem”), a drugi societalnim ili strukturalnim objašnjenjima pojave siromaštva („nezaposlenost u društvu”, „male nadnice”). Ono što ovim istraživanjima nedostaje jesu međukulturna (međusistemska) poređenja koja bi ukazala na to u kojoj meri bi se mogla proširiti heuristička važnost

otkrivenih zakonitosti razvoja svesti o društvenim nejednakostima, tj. da li se one mogu generalizovati i na druge, različite, političke kulture.

DEČJE PREDSTAVE O NEJEDNAKOSTI U NAS – STUDIJA SLUČAJA

Istraživanja koja se odnose na političku socijalizaciju u sistemima liberalne demokratije (tj. u okviru političkih kultura razvijenih industrijskih društava), čiji smo pregled dali u prethodnom odeljku, omogućavaju da se stekne uvid u osnovne razvojne stadijume rane konceptualizacije društvene strukture i socioekonomskih nejednakosti, koji bi trebalo da imaju univerzalnu važnost. Malo je ovakvih istraživanja sprovedeno u okviru političkih kultura oslonjenih na neke druge ideološke sisteme, koji bi te, pretpostavljene, univerzalne zakonitosti mogli da potvrde ili opovrgnu. Zbog toga nam se čini značajnim da, bar u osnovnim crtama, izložimo jedno od retkih razvojnih istraživanja koje datira iz perioda samoupravnog socijalizma u kojem smo pokušali da napravimo sličnu rekonstrukciju razvojnih stadijuma u formiranju svesti o nejednakosti. Istraživanje je sprovedeno 1986. godine u IDN (Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje) na uzorku od 400 dece i adolescenata (uzrasta od 9, 13, 17 i 21 godine) iz dva grada u Srbiji – Beograda i Kragujevca.⁵¹ Karakteristike predstava dece o socijalnoj strukturi ispitivane su na osnovu personalnog intervjua (mlađi uzrast), odnosno standardizovanog upitnika koji je sadržavao niz baterija pitanja-indikatora, od kojih je svaka zahvatala različite, sve dublje slojeve socioekonomskih predstava: procene homogenosti društva, osnovne kriterijume opažanja društvenih podela i nejednakosti, svest o hijerarhijskoj strukturi ekonomske i društvene moći, „klasnu svesnost”, razvijenost klasne sheme, itd. Ispitivane su kako kvantitativne, tako i kvalitativne razlike u odgovorima dece na različitim

51 Videti, takođe: Vasović, M. (1986), *Politička socijalizacija mladih u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih nauka, IIC SSO Srbije (neobjavljeno); Vasović, M. (1988), „Razvoj opažanja socijalnih razlika i nejednakosti”, *Socijalna politika*, 12, 1–11; Vasović, M. (1992), *Svest o socioekonomskim nejednakostima*, Filozofski fakultet, Beograd (neobjavljena doktorska disertacija).

uzrastima (indikatori maturacionog nivoa) i u različitom socijalnom okruženju (indikatori socijalizacijskih iskustava na mikro i makrosocijalnom nivou).

Podaci do kojih smo došli pokazali su da se neke *osnovne zakonitosti u razvoju predstave o društvenoj strukturi ponavljaju i nezavisno od razlika u političkoj kulturi*, ali da osobenost društvene situacije i specifičnost procesa političke socijalizacije, ipak ostavljaju dubok trag. Osobenosti društvene i političke situacije i socijalizacijskih iskustava kroz koje pripadnici različitih društvenih i političkih sistema prolaze uslovljavaju oblikovanje njihovog različitog odnosa prema sebi (lični identitet), odnosno društvenim grupama kojima pripadaju (socijalni identitet). Takođe se na taj način formiraju i njihova očekivanja od društva u kojem žive (tj. norme i standardi ponašanja). Tako, između ostalog, proces političke socijalizacije uslovljava osobene – koherentne i relativno stabilne – interpretacije društvenih odnosa i događaja koji, onda, utiču i na politička stanovišta i izbore pripadnika društva kao odraslih ljudi.

Pre svega, utvrdili smo da ne postoje velike razlike u procesu razvoja predstava o društvu između dece iz različitih političko-ideoloških sistema. Malo koje dete koje je odrastalo u doba socijalizma, baš kao što je to bio slučaj i sa njihovim vršnjacima iz liberalnih demokratija, ostalo je, posle svoje devete godine, potpuno nesvesno postojanja društvene raslojenosti i nejednakosti. Socijalne razlike su bile sasvim dobro uočene, mada često nisu postojali jasni pojmovi („klasa”, „sloj”, „društveni i ekonomski status”, „socijalna nejednakost”) kojima bi se one, na apstraktniji način, izrazile. U ovom slučaju, moglo se, takođe, konstatovati – kako je to učinio i Stejsi (1978) opisujući proces političke socijalizacije u zapadnim društvima – da „socijalno promišljanje u dece u osnovnoškolskom uzrastu, izgleda, prevazilazi mogućnosti njihovog rečnika” (str. 38). Svest o socijalnim razlikama među decom socijalizma, valja napomenuti, imala je nešto dugačija ishodišta. Ona se kristalisala uprkos činjenici da su vladajuća ideologija, kao i proces oficijelne političke socijalizacije, zagovarali jednu, u osnovi, nekonfliktnu teoriju društva i negirali postojanje velikih socijalnih razlika, što je moglo samo doprineti

predstavi o njegovoj homogenosti. Drugačija slika o društvu, međutim, rapidno se razvijala upravo u vreme kada je istraživanje sprovedeno, pod uticajem sve produbljenije ekonomske krize koja je vodila i zaoštavanju političkih razlika u društvu⁵² a, na kraju, bila jedan od glavnih „okidača” raspada države.

Kvalitativna analiza odgovora devetogodišnjaka pokazala je da i pre ovog uzrasta postoji jasno uočavanje nehomogenosti društva, ali da je ono pojednostavljeno, izraženo u prostoj dihotomiji: podeli na bogate i siromašne. Ovi nalazi potvrdili su Konelovu periodizaciju, tj. zakonitost da se društvena nejednakost i u socijalizmu prvobitno opaža u kategorijama „dramatičnih kontrasta”. Ovi kontrasti odnose se, najčešće, na posedovanje materijalnih dobara. Dramatizaciju pojavnih, materijalnih, razlika između onih sa vrha i sa dna socijalne piramide dobro ilustruju sledeći odgovori devetogodišnjaka: „Bogati imaju mnogo vrednih stvari, ogromne kuće, televizore, kompjutere, a siromašni ne mogu nikada da skupe toliko para kao bogati i oni žive u siromašnim kućama od dasaka i cigala”; „Bogati nose različita odela, lepa, sjajna i čista, a siromasi pocepana, stara, zaprljana”; „Bogati se voze u limuzinama, a siromašni krađu po đubretu”; i (razlikuju se još)... „po tome kako jedu: bogati ananas, banane, sve lepo, a siromašni ponekad hleb”. Kriterijumi razlikovanja ponekad su sažeti u vidu dramatično različitih mogućnosti zadovoljenja potreba: „Bogati imaju velike plate, mogu sve da kupe, mogu da idu u skupa letovališta, idu u kafane, mogu dobro da se hrane”; „Bogati ljudi su oni koji imaju puno i imaju sve što žele, a siromašni su oni koji nemaju ništa, ili ne toliko koliko žele”. Sporadično, mogu se uz opise materijalnog, fizičkog, posedovanja stvari pridodati i drugi kriterijumi socijalnog razlikovanja, kao što su moć, uticaj, društveni ugled ili način života (izražen kroz statusne simbole): „Siromašni su oni koji idu i traže pare... prosjaci, oni koji nemaju ni stan ni pare... žive po automobilima krntijama, nemaju šta da jedu. Bogat ne mora da

52 U ovo vreme već su uveliko bile razvijene razne „teorije uzročnosti” koje su opšte ekonomske nevolje društva razvrstavale po republičko-teritorijalnom, odnosno etničkom, principu i tumačile ih kao posledicu međusobnog ekonomskog iskorišćavanja ili ekonomske privilegovanosti pojedinih etničkih grupa i naroda.

ima veliki stan, ali znam da je bogat – po nameštaju, spolja okrećeno, unutra lepo uređeno, ima kola...”. Međutim, veoma mali broj devetogodišnjaka koristi kriterijume nejednakosti koji se odnose na ove centralnije aspekte socijalnih nejednakosti. Najčešći takav kriterijum jeste *društveni ugled*, koji se procenjuje, takođe, na osnovu konkretnih manifestacija: pojavljivanje ili pominjanje nekih osoba u medijima. Na primer: „Bogati su poznati, a siromašni ne.” Zanimljivo je da se kroz ovakve opise provlači svest o marginalizaciji ekonomski depriviranih grupa, mada ne postoji razvijen pojam socijalne marginalizacije: „Siromašni se nigde ne vide, bogati se vide na televiziji, njih svi cene zbog bogatstva”; „O njima se piše po novinama”. Specifične (etničke) marginalne grupe, karakteristične „parije” datog društvenog sistema, već do ovog uzrasta jasno su uočene: „Cigani su siromašni...”; „... Oni koji prose, invalidi, Cigani i Šiptari”.

Ovi primeri, očigledno, ilustruju opštije zakonitosti u razvoju predstava o socijalnim nejednakostima. Sve do polaska u školu svest o socijalnim nejednakostima zadržava se na opisu, a karakteriše je personalizovan i fragmentaran pristup, na nivou konkretnih primera. Međutim, postoji jasna kategorizacija pojedinih socioekonomskih grupacija, koja se zasniva na njihovom opaženom položaju u društvenoj hijerarhiji, i koja je, uz to, vrednosno zasićena. „Bogati su škrtice i neće da daju siromasima”, jeste primer koji nije karakterističan samo za političku socijalizaciju iz vremena socijalizma već, verovatno, potiče iz manihejski intoniranih fabula dečjih bajki iz doba romantizma, što znači da ima univerzalnije važenje.

Na ovom stadijumu još ne postoje sistematski pokušaji da se opisane socijalne nejednakosti protumače; malo koje dete razmišlja o njihovim uzrocima, posebno o onima koji se odnose na dati društveni kontekst. Tek pri kraju ovog perioda jedan manji procenat dece stiče sposobnost da o nejednakostima razmišlja na uzročno-posledičan način i da, razmišljajući o socijalnim problemima, stvara složenije eksplanatorne okvire. Materijalni položaj pojedinca počinje da se povezuje sa nekim njegovim relevantnim karakteristikama (strepen obrazovanja), ili sa karakteristikama grupa kojima pripada (društveno vrednovana zanimanja). „Neki

imaju veću platu, veću školu su završili” (devojčica iz Kragujevca); „Bogati imaju puno para, završili su sve škole – direktori, inženjeri; a siromašni nisu ništa završili i nemaju para”. Sve više se uočavaju prestižna zanimanja i privilegovani društveni položaji i uloge. „Bogati su oni što vladaju; siromašni su radnici koji primaju male plate.” „Svi oni predsednici i fudbaleri su bogati.”

Međutim, objašnjenja nejednakosti na ovom uzrastu uglavnom su cirkularna, tj. ne predstavljaju uzročno-posledično mišljenje u pravom smislu reči. Objašnjenja pre ukazuju na sposobnost da se uoči međusobna povezanost pojava nego stvarni uzroci socijalnih razlika. Ono što onemogućava mlađem detetu da o nejednakostima razmišlja na način odraslih, jeste sociocentrička perspektiva koja inače, po Merelmanu (1971), predstavlja jednu od najznačajnijih komponenti političkog mišljenja. Prelaskom sa egocentričke na sociocentričku perspektivu posmatranja socijalnih problema stiže se sposobnost da se ishodišta političkih i opštijih socijalnih problema pripisuju određenim socijalnim institucijama i procesima, a ne karakteristikama individualnih aktera. Među devetogodišnjacima, razmišljanje o siromaštvu i bogatstvu sa sociocentričkog stanovišta (kod kojeg se, na primer, uzima u obzir pristup ovih grupacija sredstvima za proizvodnju) predstavlja samo izuzetak. „Neki ne rade, nemaju posla, ne primaju plate – zato su siromašni”; „Bogati rade i primaju mnogo novca, siromašni ne mogu da nađu posao”.

Istraživanje o kojem je reč potvrdilo je u drugim istraživanjima već uočenu zakonitost da u starijim uzrastima predstava o društvenim nejednakostima postaje sve složenija, a kriterijumi razlikovanja „nejednakih” grupa sve apstraktniji. Analiza kriterijuma za procenu nejednakosti koje najčešće koriste adolescenti, kao i hijerarhije ovih kriterijuma, ukazuje na dostignuti stepen u razvijenosti onih oblika mišljenja koji im omogućavaju razumevanje složenih društvenih i političkih problema u celini – koji, znači, čine pretpostavke zrelog političkog mišljenja. Tek u periodu adolescencije razvija se sposobnost adolescenata da shvate da su razlike u posedovanju materijalnog bogatstva, u statusnim simbolima, načinu života i društvenom ugledu, samo manifestacije ili posledice bazičnih odnosa nejednakosti u društvu, kao

što su nejednakosti u raspodeli društvene moći i uticaja, ideološka dominacija ili vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Drugim rečima, da shvate da je problem društvenih nejednakosti povezan sa složenijim socijalnim institucijama i procesima, koji je uslovljavaju i na koje ona, povratno, utiče.

Podaci ovog istraživanja pokazali su da u periodu rane, ali i kasnije adolescencije, materijalni položaj („imućnost“) ostaje dominantan kriterijum za procenu društvenih nejednakosti, i ako je učestalost njegovog pominjanja (u odnosu na ranije uzraste) gotovo prepolovljena.⁵³ Adolescenti sve češće posmatraju društvene nejednakosti kao razlike (nejednakosti) između pojedinih grupacija u uticaju koji imaju na odluke koje se u društvu donose, u načinu života, u ugledu koji uživaju u društvu, u stavovima i shvatanjima o društvu i politici koje njihovi pripadnici dele, i poslednje, ali ne i najmanje važno, u odnosima vlasništva (pristupu sredstvima za proizvodnju). Konceptualizacija društvenih nejednakosti, u razvojnom smislu, u različitim političkim i društvenim sistemima, izgleda da prelazi put od uočavanja njenih konkretnih, pojavnih („opipljivih“) i, ujedno, dramatičnih posledica, do suptilnijih uzročnih analiza koje obuhvataju njene apstraktnije i, ujedno, suštinskije aspekte. Merelman (1971) ovaj razvojni put posmatra kao dimenziju čije polove čine: konkretna interpersonalna pojavnost – apstraktna socijalna uzročnost. Ovaj autor ih ne vezuje toliko za uzrasne razlike (stadijume kognitivnog razvoja) već smatra da su to samo dva aspekta, ili dve uzročno-posledične komponente mišljenja, koje čine sastavni deo rezonovanja svakog pojedinca o političkim (i širim društvenim) problemima; prva predstavlja sposobnost da se *vizualizuju* posledice datog društvenog (političkog) problema, a druga, sposobnost da se *konceptualizuju* njegovi dublji socijalni uzroci.

Činjenica da u našem istraživanju nisu zabeležene statistički značajne razlike u odgovorima mlađih i starijih adolescenata (mada trinaestogodišnjaci učestalije navode „imućnost“ kao kriterijum nejednakosti) može govoriti u prilog tezi da već u ranoj

53 U datom istraživanju, 93 posto devetogodišnjaka i 51 posto adolescenata (u uzrastima između 13. i 21. godine koristili su kao preovlađujući kriterijum nejednakosti razlike u posedovanju materijalnih dobara.

adolescenciji (Konel navodi uzrast od 16 godina) konceptualizacija društvenih nejednakosti poprima onaj nivo koji karakteriše i većinu odraslih ljudi. Uticaji sredine, ipak, mogu da pomere ovaj maturacioni prag naviše ili naniže. Tome može doprineti, recimo, osoben proces formalne ili neformalne političke socijalizacije, opšta politička klima u društvu, uticaj važnih društvenih događaja i procesa u datom periodu (ekonomska kriza, hiperinflacija, i sl.), kao i pripadništvo izrazito ekonomski depriviranim, ili potlačenim, društvenim slojevima. Primera radi, u istraživanju o kojem je ovde reč, zabeležene su značajne razlike u učestalosti navođenja pojedinih kriterijuma socijalnih nejednakosti između dece iz Beograda i, pretežno „radničkog” (u socijalnom smislu) i „crvenog” (u političkom smislu), grada iz unutrašnjosti – Kragujevca. Deca iz unutrašnjosti su, u poređenju sa prosekom uzorka, nešto ranije stekla sposobnost da uoče i neke apstraktnije kriterijume društvenog raslojavanja (osim spoljašnjih pokazatelja nivoa blagostanja). Moguće je da deca iz manjih zajednica i tradicionalnijih sredina ranije stiču iskustva sa društvenim razlikama i podvajanjima a, verovatno, ranije postaju svesna i sopstvene klase pripadnosti. Moguće je, takođe, da su neki kriterijumi grupnog razlikovanja i, uopšte, međusobnog opažanja ljudi u ovim sredinama značajniji (ugled, način života, itd.). Uticaji sredine, u ovom konkretnom slučaju, mogu biti povezani sa osobenom strukturom stanovništva (pretežno radništvo), višom stopom nezaposlenosti, lošijim životnim standardom, ali i političkom tradicijom tzv. crvenog grada. S druge strane, materijalni položaj porodice nije se pokazao kao značajan korelat percepcije nejednakosti, kao što se moglo očekivati. Među sociodemografskim pokazateljima najveće razlike su se pokazale između polova (statistički, na nivou 0,05): dečaci, po pravilu, češće navode imućnost i moć i uticaj, kao osnovne kriterijume socijalnih razlika, a devojčice više obraćaju pažnju na ugled, društvena stanovišta i način života. Pretpostavljamo da su ove razlike deo opštijih zakonitosti interpersonalnog opažanja; oni govore o usmerenosti interesovanja ili o „znacima” koje različiti polovi slede u procesima opažanja ili tumačenja ponašanja drugih osoba.

ODNOS PREMA POLITIČKOM DRUŠTVU

Rana lojalnost široj političkoj zajednici

NACIONALNI IDENTITET, NACIONALIZAM, PATRIOTIZAM

Nalazi razvojnih istraživanja etničkih stavova, kao što je prethodno pokazano, otkrivaju da se kod dece rano stvara, manje ili više, stabilan obrazac *preferencija* u odnosu na etničke grupe koje naseljavaju njihov socijalni prostor, mada sam pojam etniciteta još nije razvijen ili dovoljno iskristalisan. Na sličan način, istraživanja koja su sprovedena u veoma različitim zemljama, potvrdila su da se još u predškolskom uzrastu stvara određen sistem preferencija u odnosu na pojedine države i narode, iako ne postoje bilo kakve informacije ili znanja na kojima bi se ove, mahom grube, evaluacije mogle zasnovati. Kako sopstvena etnička grupa, tako se i sopstvena država ili nacija upadljivo favorizuju. Izrazito pozitivan sentiment prema zemlji u kojoj žive deca usvajaju daleko pre nego što su sposobna da shvate pojam „domovina”, a ponekad i pre nego što mogu pravilno da izgovore njeno ime. Rana nekritička lojalnost sopstvenoj državi – nekritički patriotizam – postaje pandan ranom dečjem etnocentrizmu. U oba ova slučaja, ako se posmatra razvojni tok, evaluacije prethode razumevanju (videti: Tajfel, 1981, str. 187). Naime, mada još sasvim apstraktni, socijalni entiteti, kao što su etnička grupa, odnosno država kao globalna politička zajednica, bivaju idealizovani i, kao takvi, postaju okosnice pojedinčevog samoodređenja (identiteta).

Na ovom mestu možemo postaviti pitanje: da li, ipak, postoje neke značajnije razvojne specifičnosti zbog kojih bi, u analitičkom smislu, bilo opravdano povući razliku između rane socijalizacije „etničkog” identiteta (identifikacije sa etničkom grupom u užem smislu) i „nacionalnog” identiteta (identifikacije sa nacijom kao širom kulturnom i, pre svega, *političkom* zajednicom, tzv. nacionalnom državom)? Da li je reč o sličnim, ili sasvim osobenim razvojno-psihološkim (maturacionim i socijalizacijskim) obrascima? Da li se o sličnostima ili razlikama u socijalizacijskim procesima može govoriti bilo da je reč o individualnom ili o grupnom nivou?

U literaturi koja se bavi „nacionalnim identitetom” uobičajeno se povlači razlika između „etničke” („istočne”) i „nacionalne” („zapadne”) zamisli o nacionalnoj pripadnosti. Ponekad se govori i o „klasičnom”, odnosno i „modernom” pojmu nacionalnog identiteta; o njegovoj „organskoj i mističkoj”, odnosno „racionalnoj” verziji; o „etničko-geneološkom”, nasuprot „građansko-teritorijalnog” modela.⁵⁴ Kriterijum razlikovanja ova dva osnovna modela identiteta polazi od ključnog pitanja ili dileme: da li je nacionalni identitet pojedincu rođenjem dat (i, kao takav, nametnut), obojen iracionalnim osećanjima i nepromenljiv, ili se stiče u procesu socijalnog učenja, što bi značilo da, u krajnjoj liniji, može da predstavlja rezultat pojedinčevog racionalnog izbora (*birth-choice*)?

Prvi model – *primordijalizam* – posmatra naciju kao zajednicu po rođenju i rodnoj kulturi, tj. prevashodno kao zajednicu pretpostavljenog zajedničkog porekla koje se ni na koji način ne može izbeći ili napustiti. Nacija se vidi kao fiktivna velika porodica, vezana stvarnim ili pretpostavljenim predaštvom (lozom) i pradedovskim vezama, drevnom postojbinom, zavičajnim jezikom i kulturnim običajima (često i zajedničkom religijom) – po kojima se izdvaja od svih drugih, i njenim pripadnicima čini jedinstvenom. Pretpostavljena ili stvarno postojeća zajednička loza daje svim njenim pripadnicima, ma gde se oni nalazili, određena prirodna prava – „prava po osnovu pukog rođenja”. Stoga, bilo

54 Osnove ovih tipologija nacionalizma detaljnije su prikazane u: Smith, A. D. (1991), *National Identity*, London: Penguin Books.

da ostaje u svojoj zajednici celog života, ili da vremenom emigri-
ra u neku drugu, pojedinac ostaje „neraskidivo, organski” vezan
za članstvo u zajednici rođenja i njome „zauvek žigosan” (Smith,
1991). Mitsko pradedovsko poreklo i organski karakter pripad-
nosti razlikuju ovakvu, etničku, koncepciju nacije i nacionalnog
identiteta od „zapadne ili građanske” koncepcije.

Za razliku od etničkog, nacionalni identitet, u širem smislu,
podrazumeva organizaciju „naroda” u okviru *političke zajednice*
kojom upravljaju zajednički zakoni i institucije. Ovde je reč, pre
svega, o onome što T. Flajner (1995) naziva identifikacijom sa *po-
litičkom nacijom*, za koju je karakteristično „jače osećanje pripad-
nosti državi... nego osećanje da je čovek deo jednog jezičkog ili re-
ligijskog jedinstva”, tj. uverenje da jedinstvo „počiva na istorijskim
i političkim, a ne na (samorazumevajućim) kulturnim, jezičkim
ili religijskim datostima”.⁵⁵ Nacionalni identitet, u ovom smislu,
oslanja se na opšte priznate i prihvaćene političke vrednosti, poli-
tičku tradiciju i političku kulturu, koji imaju daleko veći značaj za
samoodređenje pripadnika te globalne zajednice, kao i za njihovo
osećanje jedinstva, nego identičnost porekla, jezika ili religije (str.
42–43). Identifikacija pojedinca sa nacionalnom zajednicom u
ovom smislu – što znači, sa „zajednicom zasnovanom na zakletvi”
koja je „moralno-ugovornog karaktera” (Samardžić, 1995)⁵⁶ – oči-
gledno podrazumeva i posebne socijalnopsihološke pretpostavke
koje ne postoje kada je o pukoj etničkoj identifikaciji reč.

Rasprave koje se, u socijalnopsihološkoj literaturi, vode oko
neophodnosti pojmovnog razgraničenja *nacionalizma i patrioti-
zma* predstavljaju svojevrstan pandan navedenim pokušajima

55 Videti: Flajner, T., „Federalističke i demokratske institucije i metodi za
rešavanje etničkih konflikata”, *Federalizam i problem manjina u višetnič-
kim zajednicama*, Tomas Flajner i Slobodan Samardžić (prir.), Institut za
evropske studije, Beograd, 1995, str. 42.

56 Ovaj specifičan istorijsko-politički izraz „zajednica zakletve” (*Eidge-
nossenschaft*), sadržan je u članu 1. saveznog ustava Švajcarske i, prema
S. Samardžiću, ima poseban značaj u razumevanju ustavnog koncepta
ove političke zajednice. Samardžić, S., „Federalizam u Švajcarskoj i Jugo-
slaviji (Ustavni koncepti i institucije)”, *Federalizam i problem manjina
u višetničkim zajednicama*, Tomas Flajner i Slobodan Samardžić (prir.),
Institut za evropske studije, Beograd, 1995, str. 79.

razlikovanja etničkog, odnosno (u ovom širem smislu) nacionalnog identiteta. Osnovno pitanje koje se ovde postavlja jeste da li je reč o različitim oblicima privrženosti i odanosti globalnoj zajednici, ili samo o osobenim manifestacijama jednog istog psihološkog fenomena. U zavisnosti od toga kakav odgovor ćemo prihvatiti, zavisi i opravdanost posebnog razmatranja procesa rane socijalizacije ovih značajnih psiholoških dispozicija političkog ponašanja.

U gotovo svim određenjima *patriotizma*, koje možemo naći u literaturi, naglašava se da je to *vid vezanosti za zajednicu koju pojedinac doživljava kao krajnji ili bar dominantni okvir svoje egzistencije i socijalnih interakcija, te objekat odanosti i određenog stepena identifikacije*. Spor nastaje oko toga da li je opravdano vezivati pojam patriotizma samo za jedan određen oblik globalne zajednice (kakva je, na primer, nacionalna zajednica ili država), i da li se pod tim podrazumeva neki poseban sistem stavova, karakterističan samo za neke vrste grupnih lojalnosti (prema: Trebješanin, 1995).⁵⁷ Naime, u pojedinim društveno-istorijskim razdobljima menjale su se zajednice koje su raznim narodima predstavljale „krajnji okvir odanosti i identifikacije”. Tako se isti psihološki fenomen – kasnije označen kao „patriotizam” – mogao vezivati za privrženost i lojalnost (redom) rodovskoj, plemenskoj i etničkoj zajednici, a u moderno doba, prevashodno, nacionalnoj državi. Istorijska logika vodi ka zaključku da neki naredni „dominantni okviri” patriotske identifikacije mogu biti nadnacionalne zajednice (kakva je bila Jugoslavija i kakva je danas Evropska unija), ili, jednom, možda, globalna planetarna zajednica.

U psihološkoj literaturi, problem razgraničenja pojmova „nacionalizam” i „patriotizam”, kao psiholoških predispozicija, rešava se na različite načine. Neki autori priznaju samo terminološke razlike, tj. smatraju da su to sinonimi koji označavaju isti psihološki fenomen (Guetzakov, 1955). Drugi, kao Dub (Doob, L. W., 1964), smatraju da je patriotizam opštija, univerzalna psihološka dispozicija, a nacionalizam samo opis jednog od oblika

57 Ovaj deo izlaganja oslanja se, u glavnim crtama, na rad B. Trebješanina, *Psihološki sadržaj i činioci patriotizma u savremenim uslovima* koji je, kao doktorska disertacija, odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1995. godine.

izražavanja (operacionalizacije) ove dispozicije. Patriotizam je primarno psihološki pojam, a nacionalizam nije. Suštinu dispozicije patriotizma čini pojedinčevo povezivanje lične sudbine sa sudbinom svoje zemlje i društva u celini, zbog čega dobrobit globalne društvene zajednice (jačanje njene snage i kulture) postaje i lično značajna i zadobija posebnu vrednost.⁵⁸ Ova univerzalna psihološka dispozicija predstavlja polazište za prihvatanje karakterističnih sistema stavova, formulisanje ciljeva i preduzimanje akcija, koje mogu uključivati i lično žrtvovanje. Zavisno od društvenih uslova, patriotizam može da se ispolji u različitim vidovima nacionalizama. Tako, u političkoj istoriji sveta možemo pratiti ispoljavanja raznih vrsta i oblika nacionalističkih sentimentata, od kojih su neki dobroćudne (romantičarski nacionalizam) a neki zloćudne prirode (ekstremni etnocentrizam, šovinizam, imperijalizam i sl.). Od načina njegovog ispoljavanja zavisi i odnos prema socijalnoj okolini, tj. prema drugim grupama i društvenim zajednicama.

Nije retkost da se u postojećoj literaturi nacionalizam i patriotizam predstavljaju kao antipodi, odnosno, da se o nacionalizmu govori kao o negativnom vidu rodoljublja, posebno kada se ispolji u ekstremnom obliku. Štaviše, u jednom broju radova, odnos između nacionalizma i patriotizma tumači se na krajnje ideološki način:⁵⁹ bilo kom vidu nacionalizma osporava se dignitet patriotskih osećanja; nacionalizam se smatra „otrovnim plodom etnocentrizma”, dok je patriotizam „normalan”, „potreban” ili „koristan” sentiment; prvi pretpostavlja nekritičko prihvatanje sopstvene grupe, njene tradicije i istorije, odnosno, na drugoj strani, etničke predrasude, stereotipe i diskriminaciju pripadnika

58 Patriotizam se određuje kao *manje ili više svesno uverenje osobe da njena dobrobit i ostvarenje za nju najvrednijih ciljeva, kao i dobrobit za nju značajnih pojedinaca i grupa, zavisi od sudbine njene zemlje, njene društvene zajednice, odnosno od očuvanja i širenja ili oba, snage i kulture te zajednice* (prema: Trebješanin, B., 1995, str. 6).

59 Ovakva ideologizacija bila je karakteristična za nekadašnju marksističku sociologiju u nas, mada sličan pristup nalazimo i među mnogim autorima koji pokušavaju da objasne etničke sukobe na prostorima bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji dvadesetog veka (npr. pristupi R. Lukića, M. Zvonarevića, R. Rosandić, Z. Golubović).

drugih nacija, dok je briga „pravog patriote” za sopstvenu naciju samerena univerzalnim, humanističkim, vrednostima (videti: Trebješanin, 1995).

Istraživanja N. Rota i N. Havelke (1973) o tipičnim oblicima ispoljavanja i psihološkoj strukturi nacionalne i nadnacionalne (jugoslovenske) vezanosti, izgleda da nas najviše približavaju onome što bi mogao da bude odgovarajući kriterijum razlikovanja ova dva fenomena, tj. opis njihove *differentia specifica*, bar kada je o razvojnom aspektu reč. Ova dva autora empirijski su napravila razliku ne samo između nekoliko oblika vezanosti za etničku i opštiju (državnu) zajednicu, nego i između isključivih (ili, bar, jednostrukih) i višestrukih identifikacija. Oni su smatrali da se osećanje nacionalne identifikacije može ispoljavati u različitim vidovima vezanosti: kao „isključiva nacionalna vezanost” (koja se svodi na *etnocentrizam*), „istaknuta nacionalna vezanost” (čija je osnovna karakteristika nacionalna idealizacija i *nacionalni patriotizam*) i „podeljena nacionalna vezanost” (koja podrazumeva višestruku lojalnost ili „internacionalizam”, tj. istovremeno osećanje vezanosti za sopstvenu naciju i za *zajedništvo naroda* i saradnju među narodima) (str. 39). Osećanje *nadnacionalne* vezanosti može, takođe, prema ovim autorima, različito usmeravati pojedince – bilo ka nadnacionalnoj vezanosti kao primarnom vidu identifikacije, ili prema tzv. *podeljenoj vezanosti*, koja je, u datom slučaju, podrazumevala „relativno izbalansiranu lojalnost jugoslovenskoj zajednici i sopstvenoj naciji” (str. 105).

Svi ovi nalazi i rasprave upućuju nas na zaključak da se pojam *patriotizam* – u smislu opšteg uverenja o povezanosti lične sudbine sa sudbinom globalne zajednice – može odrediti na više načina. Ovaj pojam može se vezivati kako za identifikaciju pojedinca sa nacionalnom zajednicom u užem smislu (tj. o etničkoj zajednici – kada je reč o „umerenom nacionalizmu”), tako i za njegov odnos prema nacionalnoj državi kao političkoj zajednici (koja može biti i multietnička zajednica), u zavisnosti od toga kako je i kada (u kom istorijskom periodu) „globalna zajednica” definisana. Ono, međutim, što čini bitnu razliku između ove dve vrste identiteta (posebno kada se posmatra u kontekstu proučavanja rane političke socijalizacije), nije to što se „plodovi nacionalizma i patriotizma...

suštinski razlikuju”,⁶⁰ već što je moguće da različiti *psihološki razvojni procesi* leže u osnovi ovih vidova grupne lojalnosti.

Na prirodu ove (psihološke) različitosti posredno ukazuje Stejsi (1978) kada razmatra psihološke osnove nacionalne veza-nosti. Pojedinaac koji se socijalizuje u jednostavnim rodovskim, plemenskim ili monoetničkim zajednicama, smatra ovaj autor, ima relativno stabilniju i trajniju – istorijsko-etnogenetsku i psihološku – osnovu za formiranje svog identiteta, nego kada je reč o višekulturnim i višetničkim, političkim zajednicama, kakva je nacionalna država. U slučaju identifikacije sa partikularnom etničkom zajednicom lakše se razvija tzv. mi-osećanje (osećanje grupne jedinstvenosti i jedinstva sa drugim pripadnicima grupe) pošto ono počiva na etnogenetskim, kulturnim, jezičkim ili religijskim datostima. Tu ne postoji potreba simboličke projekcije (zamišljanja) nekog opštijeg – nadgrupnog – socijalnog entiteta, niti osećanje zajedništva mora da se opravdava apstraktnim principima i idealima. Drugačije stoje stvari sa osećanjem lojalnosti složenim, multikulturnim i multietničkim zajednicama kakve predstavlja većina modernih nacionalnih država. Ljudi koji žive u okviru ovakvih političkih društava istovremeno pripadaju čitavom nizu posebnih socijalnih grupa, zbog čega, kako on kaže, mogu biti izloženi „krajnje suprotstavljenim obavezama, zahtevima, ulogama ili ideologijama” koje se prirodno vezuju za ova pripadništva. Mada „sama činjenica postojanja nacionalne države, opšti zahtev ekonomskog nacionalizma i lakoća sa kojom se stvaraju mnoga grupna savezništva protiv nepripadničkih grupa, prirodno upućuju ljude na vernost sopstvenoj zemlji, uvek postoje uticaji koji vode ka frakcionaštvu, neredu, konfliktu, a moguće i ka nacionalističkim pokretima određenih segmenata društva”. Stoga, „snage *državnog nacionalizma* moraju da se bore sa svakim nacionalističkim pokretom manjina, regiona, ili podređenih klasa, za prevlast nad potčinjenim građanima”. Po pravilu, „kada dođe do nadmetanja između lojalnosti državi i drugih interpersonalnih ili socijalnih vidova lojalnosti (etničkih, religijskih, jezičkih, klasnih, separatističkih, itd.), oni koji upravljaju državom teže da razreše ovaj konflikt *u korist šireg entiteta*” (Stacey, B.,

60 Lukić, R., prema: Trebješanin, 1995.

1978, str. 44–45 – *naš prevod i podvlačenja*). Stoga je uvek postojao poseban interes *države* kao *političke zajednice* (odnosno njenih vladajućih društvenih slojeva) za socijalizaciju patriotizma kao psihološke dispozicije na osnovu koje je moguće ujediniti različite narode i etničke grupe i angažovati ih u brojnim aktivnostima koje su usmerene ka očuvanju globalne zajednice, uključujući i rizikovanje života. Dispozicija patriotizma objašnjava mnoge vidove individualnog i grupnog *političkog* ponašanja, koji se ne vezuju samo za etnocentrizam. Dok je etnocentrizam, kako smo objasnili, bar u razvojnom smislu, u neku ruku, „prirodno stanje”, socijalizacija patriotskih sentimentata zahteva dodatne napore i predstavlja važan vaspitni cilj u svim političkim sistemima, posebno u modernim multinacionalnim državama. Pretpostavljene razlike između razvoja lojalnosti pojedinca sopstvenoj etničkoj grupi, s jedne, odnosno široj političkoj zajednici (oličenoj u državi-naciji, multinacionalnoj državi ili drugom osobenom nadnacionalnom entitetu), s druge strane, proističu iz drugačijeg – psihološkog – tipa argumentacije. Tu smo saglasni sa zaključkom B. Trebješanina da se, u psihološkom smislu, pojam *patriotizam* „odnosi na svest i osećanje pojedinca da pripada jednoj globalnoj zajednici, koja je u odgovarajućem vremenskom periodu definisana na određeni način”; da ta pripadnost za njega ima određeno emocionalno i vrednosno značenje i čini ga spremnim da prihvati projekte za koje se zalaže globalna zajednica, odnosno da, pod određenim uslovima, učestvuje u njihovoj realizaciji (isto, str. 18 – *podvlačenja naša*). Međutim, mada u nekom istorijskom periodu ova globalna zajednica može biti definisana i kao manje-više homogena nacionalna država (što najčešće i jeste slučaj), osobenost patriotizma jeste u tome što se osnova identifikacije i lojalnosti nalazi, pre svega, u *političkom identitetu i projektu te zajednice*, u izjašnjavanju za političke osnove društva i države, a ne u filozofiji „krvi i tla”. Razvoj psihološke dispozicije etničkog nacionalizma uslovljava lojalnost posebnoj etničkoj grupi i gradi partikularno „mi”; patriotizam kao primarna lojalnost *državi* kao političkoj zajednici – njenom političkom projektu, interesima, vrednostima i institucijama – podrazumeva razvoj multiplih socijalnih identiteta i stoga se oslanja na „više”,

tj. složenije kognitivne, emocionalne i evaluativne procese. Moguće je, očigledno, naći teorijski opravdane razloge da se ova dva oblika vezanosti za globalnu zajednicu – koja predstavljaju rana sociocentrička usmerenja i važne psihološke dispozicije političkog ponašanja – proučavaju zajedno. Ali, takođe, postoje dobri socijalnopsihološki – teorijski i metodološki – razlozi da se među njima napravi razlika i da se odvojeno prouče specifičnosti njihove socijalizacije.⁶¹

USVAJANJE POJMA „DOMOVINA“ I RANI PATRIOTIZAM

Veoma značajan uticaj na istraživanja koja se bave procesom socijalizacije patriotizma, odnosno razvojem identifikacije sa državom (kao najopštijim *političkim identitetom*) imali su radovi švajcarskog psihologa Žan Pijažea. U sklopu svojih poznatih studija o razvojnim karakteristikama dečjeg mišljenja i suđenja, Pijaže je otvorio problem teškoća sa kojima se dete suočava u procesu usvajanja pojmova koji se mogu smatrati političkim – kao što su *nacija* i *domovina*. Na taj način, posredno, dotakao se problema rane socijalizacije ove vrste političkih identiteta. Još u svojim prvim radovima,⁶² ilustrujući *jednodimenzionalnost* dečjeg mišljenja – nesposobnost shvatanja prostornih odnosa između dela i celine, logičkih odnosa između opšteg i posebnog, kao i recipročnosti nekih pojmova – Pijaže ukazuje na maturacione prepreke koje postoje u poimanju *nacije* u ranim uzrastima, odnosa između nacionalne (u smislu pripadnosti određenoj zemlji) i lokalne pripadnosti, kao i reciprociteta pojma *stranac*. Posle brižljivog ispitivanja koje je, pedesetih godina prošlog veka, obavio

61 Pri tom, ostavljamo po strani pokušaje ideologizacije ovih razlika koji nastoje da jedan ili drugi vid lojalnosti (ili oba) suprotstave idealu moralnosti i ljudskih prava. U tom smislu, eklatantan primer ideologizacije ovih pojmova (i, ujedno, pokušaja političke zloupotrebe istraživanja socijalizacijskih obrazaca patriotizma kao oblika političke svesti u nas), može se naći u zborniku *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost* koji su priredile Ružica Rosandić i Vesna Pešić, a objavio Centar za antiratnu akciju iz Beograda, Grupa Most, 1994. Videti, posebno, poglavlje: Pešić, V., „Ratničke vrline u čitankama za osnovnu školu” (str. 56–75).

62 U članku „Suđenje i mišljenje kod dece”, objavljenom 1923. godine.

na uzorku od 200 dece iz Ženeve, uzrasta između 5 i 14 godina, ovaj autor bio je u stanju da zacрта osnovne stadijume u razvoju dečjeg shvatanja pojma *domovina*, odnosno, u procesu njihove rane identifikacije sa nacionalnom državom kao političkom zajednicom (Piaget i Weil, 1951/70). Pijažeova teorija pretpostavlja da ova dva procesa – razumevanja i identifikacije – teku paralelno odražavajući dostignuti stadijum u detetovom kognitivnom i afektivnom razvoju. U stvari, svest o sopstvenoj domovini, kao i odnos prema njoj i drugim zemljama, postiže se „sporim i napornim procesom kognitivne i afektivne integracije”.⁶³

Sažeto iskazano, Pijaže posmatra razvoj dečje ideje o sopstvenoj i drugim zemljama kao postepeno napredovanje od centra ka periferiji (od bliskog ka udaljenom), odnosno od egocentrizma ka recipročnosti. U početku, naime, dete ne poseduje bilo kakav pojam o sopstvenoj zemlji kao širem entitetu koji uključuje njegovo selo, grad ili kanton; takođe, ne postoji ni ideja o drugim, stranim, zemljama. Ono što ga prvo zanima u vezi sa sopstvenom i drugim zemljama jeste njihovo ime; to što ima ime, znači da zemlja negde postoji.

Sazrevanje ideje o domovini, kao o „nevidljivoj celini” sa kojom se uspostavlja odnos afektivne privrženosti, prolazi kroz tri stadijuma. Na prvom od ovih stadijuma (sve do 7. ili 8. godine), usled opštije nesposobnosti da shvati odnos između dela i celine, dete nije u stanju ni da pojmi odnose između širih i užih geografskih lokaliteta. Mada je u ovom uzrastu već sposobno da navede mesto (selo, grad, kanton) u kojem živi, kao i da saopšti da se manja geografska jedinica nalazi u većoj (država) – ono ne razume ni prostorno ni logički šta to, zapravo, znači. U geografskom smislu, najmlađa deca iz Pijažeovog uzroka poimaju svoj grad (selo ili kanton) i državu kao naporedo postavljene: na primer, u pokušaju da predstave odnos između Ženeve i Švajcarske, nacrtaju dva kruga – jedan pored drugog. Pri tom, deca na ovom

63 Prema: Stacey, 1978, isto, str. 47. Videti, takođe, interpretaciju Pijažeove teorije u: Rosenau, N. (1975), „The Sources of Children’s Political Concepts: An Application of Piaget’s Theory”, *New Directions in Political Socialization*, Schwartz, D. C. i S. K. Schwartz (eds.), The Free Press, New York.

stadijumu mešaju lokalnu i nacionalnu pripadnost zbog nemogućnosti da logički shvate kako pripadnost užem entitetu ne isključuje istovremenu pripadnost širem; stoga su ona sposobna da sebe vide ili kao Ženevljane ili kao Švajcarce, ali ne kao oboje istovremeno.

Na drugom stadijumu (7–8 i 10–11 godina) uspostavljeno je razumevanje prostornog, ali ne i logičkog, odnosa između pojedinih kategorija. U konkretnom primeru, dete je u mogućnosti da shvati, i grafički predstavi, da se Ženeva (manji krug) nalazi u Švajcarskoj (unutar većeg kruga), ali još nije ovladalo idejom da ove logičke kategorije mogu uključivati jedna drugu (još ne shvata da se u isto vreme može biti Ženevljanin i Švajcarac). Tek posle 10. ili 11. godine (u trećem stadijumu) pojmovi nacije i domovine se kristalizuju, pošto dete ispravno misaono sintetiše odnose dela i celine, opšteg i posebnog.

Kada je o osećanjima reč, Pijažeova teorija pretpostavlja da postignuće patriotske identifikacije – identifikacije sa svojom domovinom – predstavlja, takođe, stepenast proces. U prvoj fazi još ne postoje naznake jače identifikacije ili privrženosti deteta svojoj domovini, kao ni stabilnijeg odnosa prema drugim zemljama. Svoja zemlja i druge zemlje vole se ili ne vole iz sasvim ličnih i sporadičnih razloga, a patriotska osećanja još nisu razvijena.⁶⁴ Mada su u stanju da imenuju bar nekoliko stranih zemalja, deca o njima ne poseduju gotovo nikakve informacije, osim ponekog egzotičnog detalja. Rani dečji egocentrizam (što znači, nesposobnost deteta da se stavi u poziciju nekog drugog i da prihvati mogućnost drugačijih i/ili recipročnih stanovišta) generalno onemogućava shvatanje relativnosti i reciprociteta pojma *stranac*.⁶⁵

Na drugom stadijumu, nekonzistentna i nestalna osećanja prema domovini postepeno prerastaju u jasnu privrženost sopstvenoj zemlji. Preferencije sopstvene domovine i odnosi prema drugim zemljama zasnivaju se na normama i kriterijumima poređenja koji se konformistički preuzimaju iz lokalne zajednice,

64 Deca iz Pijažeovog uzorka biraju Švajcarce „zato što su lepi”. Po njima, svako bi izabrao da bude Švajcarac.

65 Stranac je stranac u apsolutnom smislu, uvek i svugde, čak i u sopstvenoj zemlji, dok, na primer, Švajcarci nisu nikada i nigde stranci.

bliže okoline ili porodice.⁶⁶ Pri tom, nekritički se preuzimaju opštevažeći, rašireni, stereotipi o svojoj i drugim zemljama i nacionalnostima.⁶⁷ Izvori privrženosti sada nisu više u toj meri vezani za subjektivne motive ili lične interese, već za kolektivne (tradicionalne) vrednosti i lojalnost porodici. Na ovom stadijumu, dete još nije ovladalo pojmom *stranac* i još luta između egocentrizma i reciprociteta.⁶⁸ Mada nedvosmisleno daje prioritet sopstvenoj zemlji, ono je svesno da bi neko drugo dete, iz neke druge zemlje, takođe, preferiralo svoju sopstvenu. Povremena regresija na egocentrizam, međutim, prema ovom tumačenju, može poprimiti oblik etnocentrizma.

Ljubav prema domovini u potpunosti se kristališe posle 10. ili 11. godine, a ovaj rani patriotizam počinje da se opravdava kolektivnim idealima i opšteprihvaćenim nacionalnim ciljevima.⁶⁹ Dete, najzad, postaje svesno da (u prostornom, logičkom, ali i političkom smislu) postoji neki širi i apstraktniji entitet, šire (političko) društvo sa svojim sopstvenim vrednostima, različitim od onih koje se vezuju za sopstveno Ja, sopstvenu porodicu, grad, region i ostalu konkretnu socijalnu realnost. Istovremeno, ono pokazuje veću nezavisnost u sudovima o drugim zemljama i izražava manje ekstremne sudove o njima. Reciprocitet u pojmu *stranac* je u potpunosti prihvaćen, što znači da dete, ispravno, svakog ko potiče iz druge zemlje vidi kao stranca, kao što se shvata da bi i ono u drugoj zemlji bilo stranac. Privrženost sopstvenoj zemlji praćeno je uverenjem da je „normalno” što su i stanovnici drugih zemalja privrženi svojoj. Sada dete počinje da ispoljava i veću zainteresovanost za ono što se događa iza lokalne scene, na nacionalnom planu. Ono je prevazišlo rani parohijalizam i postalo sposobno da se bavi „nevidljivom celinom” svog političkog društva, odnosno opštijom i „udaljenom” socijalnom i političkom stvarnošću.

66 Na primer: „Među zemljama najviše volim Italiju jer imaju najlepše kolače.”

67 „Francuzi su siromašni i prljavi, Amerikanci bogati i pametni, Nemci vole rat...” (prema: Stacey, 1978, str. 49).

68 „Švajcarac u drugoj zemlji nije tamo stranac; Francuz nije stranac u Francuskoj; Švajcarac kao stranac ne može da se poredi sa drugim strancima” (prema: Stacey, 1978., str 48–49).

69 „Neutralna zemlja”, „slobodna”, „nema rata”, „Crveni krst”.

Valja reći da je Pijažeova studija ponovljena u nekoliko navrata, na deci iz drugih nacionalnih i geografskih sredina (Jahoda, 1963, 1964; Knoche i Goldlust, 1966; kod nas: Rosandić, 1967; Vasović, 1986).⁷⁰ Neka od ovih istraživanja dovela su u sumnju Pijažeove bazične postavke koje se odnose na procese usvajanja pojma *domovina*, identifikacije sa njom i razvoja ranog patriotizma, a pojedina su, pak, ukazala na specifičnosti socijalizacijskog procesa vezanog za osobenu političku kulturu. Generalno, Pijažeovo tumačenje bilo je izloženo kritici da, s jedne strane, ne uzima dovoljno u obzir individualne razlike u razvojnom toku i ne bavi se njihovim uzrocima, a sa druge, da opisani razvojni stadijumi ne mogu da se prihvate kao univerzalne pravilnosti, nezavisne od društvenog i kulturnog konteksta.

U istraživanjima Džahode i sar. (1963), koji su pokušali da ponove Pijažeovo istraživanje na škotskoj deci,⁷¹ pokazalo se, recimo, da geografski ili prostorni sled razvoja u poimanju nacionalne države i nacionalnosti – grad, region, država – nije univerzalan; takođe, na deci iz njihovog uzorka nije bilo moguće demonstrirati pretpostavljeno napredovanje od sposobnosti predstavljanja prostornih, ka razumevanju logičkih odnosa između užih i širih geografskih celina. Škotska deca, u mlađim uzrastima, ponekad su ranije uočavala svoju pripadnost Škotskoj i Britaniji nego Glazgovu, ili su, pak, manifestovala poznavanje neposrednih mesnih lokaliteta – svoje ulice ili kvarta – pre poznavanja svog grada. Ona su, takođe, često prizivala u pomoć i druge

70 Videti: Jahoda, G. (1963), "The development of children's ideas about country and nationality, I The conceptual framework", i "II National symbols and themes", *British Journal of Educational Psychology*, 33, str. 47–60, i str. 143–153; Jahoda, G. (1964), "Children's Concepts of Nationality: A Critical Study Of Piaget's Stages", *Child Development*, 1964, 35, str. 1081–92; Knoche, M. i Goldlust, J.: "The formation of the concept of homeland and relations with other countries, compared with stages of development as measured by other Piagetian tasks of classification and reciprocity", M. S. Psychology Department, University of Melbourne, 1966 (navedeno po Davies, A. F. (1973), *The Child's Discovery of Nationality*); Rosandić, R.: „Nastajanje opšteg pojma o domovini i relevantnih posebnih pojmova kod školske dece”, *Psihologija*, 1967, 1, str. 62–72.

71 Kasnije su Džahoda i sar. sprovedli uporedna istraživanja i u nizu drugih zemalja.

načine (osim prostornog prikaza) da shvate razliku između zemalja i naroda – na primer, na osnovu jezika ili akcenta. Džahoda je posebno kritikovao Pijažeovo stanovište da su teškoće deteta da shvati pojam nacionalne države i odnose vezane za nacionalnost prouzrokovane samo nesposobnošću shvatanja logičke inkluzije klasa. On je smatrao, u stvari, da se zakonitosti kognitivnog razvoja koje regulišu razumevanje inkluzije klasa konkretnih fizičkih predmeta (kao što su perlice – omiljen rekvizit Pijažeovih ogleda) ne mogu primeniti na logičke kategorije koje imaju tako apstraktnu i složenu prirodu kao što je „nacionalnost”. „Nacionalnost... je veoma apstraktna klasa čije granice nisu vezane za bilo kakve fizičke oznake, zbog čega ostaju nejasne i neodređene. Valja naglasiti da se ne može očekivati od bilo koga, ma kako bio intelektualno zreo, da se uspešno izбори sa logičkim odnosima između klasa čiji opseg nije jasno definisan...” (Jahoda, 1964). Druga istraživanja pokazala su da ni „sposobnost pravilnog logičkog razlikovanja između opšteg i posebnog nije dovoljna za razumevanje odnosa koji postoji između užih i širih etničkih jedinica, već je neophodno i poznavanje konkretnog sadržaja pojedinih oznaka etnogeografskog pripadništva” (Rosandić, 1967, str. 62). Ovakva argumentacija Pijažeovih kritičara baca određeno svetlo i na opštiji problem dečjeg razumevanja sveta politike i političkih odnosa u društvu. Nepoznavanje „konkretnog sadržaja” pojedinih socijalnih kategorija koje se ne mogu lako povezati sa prepoznatljivim fizičkim obeležjima (na primer, ljudi različite vere) otežava detetu ne samo da napravi razliku među njima, već i da shvati da su ove kategorije nespojive (ne može se istovremeno biti hrišćanin i Jevrejin). Stoga se ono, sasvim očekivano, suočava i sa problemom razumevanja uzroka složenih političkih događaja koji mogu biti povezani sa razlikama i nespojivošću pripadništva pojedinim kategorijama ljudi.

KULTURNE SPECIFIČNOSTI U SOCIJALIZACIJI RANOG PATRIOTIZMA

Nalazi jednog broja istraživanja ranog patriotizma ukazali su na razvojne i socijalizacijske specifičnosti vezane za kontekst određene (političke) kulture ili potkulture o kojima Pijaže nije vodio

dovoljno računa. Džahoda i sar., tako, nalaze da je razvojni tok pod jakim uticajem klasne pripadnosti: deca iz viših klasa ranije postaju svesna razlika između svoje zemlje i drugih zemalja i te razlike tumače na konvencionalniji način nego deca iz siromašnih slojeva društva, što je, verovatno, u vezi sa opsegom informacija i znanja koje im stoje na raspolaganju. Isti autor (1962) takođe utvrđuje da sadržaj pojmova i stavova o sopstvenoj i drugim zemljama, posebno među starijom decom, odslikava preovlađujuću političku klimu okoline (npr. hladnoratovsku klimu) ili uticaj neposrednih političkih događaja u kojima je njihova zemlja učestvovala. U istraživanjima na deci iz Engleske, iz istog perioda (Dennis *et al.*, 1971), uočena je slična razvojna pravilnost prema kojoj proces identifikacije sa geopolitičkim celinama sledi put od užih ka širim političkim zajednicama. Međutim, i ovde je zabeležen jak uticaj političke klime i neposredne političke situacije u društvu koji mogu da remete „normalan” maturacioni tok političke samoidentifikacije, posebno u periodu adolescencije (u uzrastima između 14. i 17. godine). Beležimo ovde objašnjenje koje nudi autor ovog klasičnog istraživanja, pošto ono ima posebnu važnost i aktuelnost za tumačenje procesa usvajanja političkih identiteta u današnjim postkomunističkim, multietničkim, državama:

„Englesko dete ima u izvesnom smislu osećaj alternativne nacionalnosti; biti Englez za njega je isto toliko značajno ili primereno kao i biti Britanac. Međutim, uprkos tome što se, bez sumnje, povećava znanje o tome da je Velika Britanija zvanično ime zemlje, u velikom delu ove omladine postoji izrazita nespremnost ili nemogućnost da se prihvati ova šira koncepcija zajednice... Kratkoročno posmatrano, ova alternativna samoidentifikacija može imati male praktične posledice; ali bi ona mogla biti znak tendencije engleskog naroda da isključi Škote, Irce ili Velšane iz svoje predstave o sebi – kao što izgleda da bi mnogi među ovim potonjim i sami želeli – i, stoga, i iz definicije svoje sopstvene nacionalne države” (prema: Stacey, 1978, str. 52).

Rana razvojna istraživanja sprovedena u SAD-u (Greenberg, 1970) potvrdila su da kognitivno napredovanje od centra ka periferiji postoji i kod dece različite boje kože (iz Pitsburga, Pensilvanija) koja žive u tako složenoj federalnoj državi i socijalizuju se u ovo

osobnoj političkoj kulturi: ime grada usvaja se pre imena države-članice, a ime države-članice pre imena zemlje u celini. Grinbergova istraživanja utvrdila su, takođe, da postoje razvojne različitosti u zavisnosti od statusa i etničke pripadnosti deteta. Deca iz nižih klasa, a posebno crna, zaostajala su u razvojnom toku „decentracije” u odnosu na svoje vršnjake iz viših klasa, a posebno belce; verovatno zbog siromašnije informativne sredine, ona su se duže zadržavala na stadijumu na kojem se naglašava važnost pripadanja neposrednoj, lokalnoj, *parohijalnoj*, političkoj zajednici. I u ovom slučaju bilo je očigledno da se identifikacija sa političkom zajednicom ne može objašnjavati samo procesima kognitivnog sazrevanja već da se mora uzeti u obzir uticaj specifične političke potkulture. Naime, mada je postojala jaka privrženost sopstvenoj domovini i kod bele i kod crne dece nižih uzrasta, ona je, ipak, bila izraženija među belom nego među crnom decom iz nižih slojeva. Takođe, iako se, u funkciji uzrasta, generalno povećavao fond znanja o svojoj domovini, crna deca u dobu adolescencije ispoljavala su manje patriotizma i nacionalnog ponosa u poređenju sa svojim vršnjacima.

Jedno istraživanje koje je sprovedeno na deci iz Srbije, sredinom osamdesetih (Vasović, 1986), pokazuje neke specifičnosti rane socijalizacije patriotizma u okviru socijalističke političke kulture i, ujedno, u okviru federalno ustrojene države – Jugoslavije – koja se, nedugo potom, raspala po etničkim šavovima. Među tadašnjim devetogodišnjacima takođe je zabeležena značajna raširenost ranog etnocentrizma i jake identifikacije sa svojom domovinom. Međutim, Pijažeevo pravilo „centrifugalnosti” i „decentracije” nije u celini potvrđeno. Snažna indoktrinacija, posebno posredstvom oficijelnih školskih programa, ali i dečje literature, medija i filmova, primarno je promovisala Jugoslaviju kao političku zajednicu koja je stožer političkog sistema i političke identifikacije. Sudeći po nalazima, ona je predstavljala glavnu okosnicu ranog rodoljublja u ovom istorijskom periodu, bar za decu iz Srbije (i srpske etničke pripadnosti). Većina dece je pripadnost nacionalnoj državi („svojoj domovini”) shvatala, pre svega, u smislu pripadnosti Jugoslaviji i ovaj širi politički entitet fokusirala kao objekat svoje patriotske identifikacije.⁷² Podaci

72 Ovaj podatak je posebno zanimljiv u kontekstu opisa i tumačenja već pomenutog istraživanja na deci iz Engleske.

pokazuju ne samo da je obim identifikacije sa Jugoslavijom bio veći nego sa Srbijom (kao užom, ali i „prirodnijom”, etničkom, zajednicom) već i da su *kriterijumi* (obrazloženja) na kojima se ona zasnivala bili znatno osmišljeniji. Privrženost domovini Jugoslaviji devetogodišnjaci su najčešće obrazlagali na taj način što su za nju vezivali sve ono što je „poznato i blisko”, „gde žive prijatelji” i gde se osećaju dobro i zaštićeno, „gde mi je lepo” (1/4 odgovora).⁷³ Ovakva obrazloženja tipična su za mlađe uzraste i imaju korene u ranom etnocentrizmu. Smatra se da ona uvek podrazumevaju opažanje drugih, stranih, nebliskih, nepoznatih zemalja kao (zbog same te činjenice) ugrožavajućih entiteta, te da predstavljaju ujedno opravdanje i izvor rane ksenofobičnosti (na šta navodi već samo poreklo reči *ksenofobija*).⁷⁴ Valja zapaziti da se pozivanje na *poreklo* („tu sam rođen”, „zato što je to moj rodni kraj”, „tu su bili moji preci”) u slučaju identifikacije sa Jugoslavijom pojavljivalo znatno ređe (1/5 odgovora) nego kada je bilo reči o privrženosti Srbiji (1/2 odgovora), mada je, ukupno posmatrano, na drugom mestu. Takođe, kriterijum *zajedničkog jezika* ređe se pominje u slučaju obrazloženja identifikacije sa Jugoslavijom, nego sa Srbijom („ovde govorimo isti jezik”; „neki drugi po nacionalnosti pričaju drugačije... pa ih ne razumem”). U ovom uzrastu opstalo je i mnoštvo sporadičnih i nevažnih, personalizovanih, motiva („ima lepe krajeve”; „možeš da praviš lepe izlete”), odnosno tautoloških objašnjenja („moja zemlja”) nekritičke privrženosti domovini – kao što to Pijaževa teorija predviđa. Čini nam se, međutim, da najvažnija razlika (koja govori o specifičnostima političke socijalizacije iz tog vremena) jeste učestalost pozivanja na *zajedničke političke ideale, vrednosti, kolektivne mitove* i sl., kada se pominje Jugoslavija, odnosno Srbija. Prema nalazima ovog istraživanja, pozivanje na ideološke vrednosti bilo je znatno ređe povezano sa srpskim, nego sa jugoslovenskim patriotizmom. Racionalizacije kao što su „u njoj žive zbratimljeni mnogi narodi i narodnosti”; „nijedna zemlja nije tako slobodna”; „borila se uvek za pravdu”, „ljudi tu žive mirno u sreći, ne

73 „Navikao sam na Jugoslaviju, na taj jezik, prodavnice, ovde mi je sve poznato, mogu da se snađem...” (dečak iz Beograda).

74 Poreklo izraza i pojma *ksenofobija* vezano je za starogrčke reči: *xenos* – stranac; *phobos* – strah.

žele rat”; „zemlja koja ne želi ništa tuđe”; „u njoj je živeo Tito”, gotovo ne postoje kada se govori o Srbiji kao domovini (svega dva odgovora); ali je, zato, *jugoslovenski socijalistički patriotizam* bio, po svemu sudeći, mnogo bolje ideološki utemeljen. To je posledica činjenice da je jugoslovenski patriotizam bio doslednije promovisan posredstvom zvaničnih obrazaca i agensa političke socijalizacije.

Prema Pijažeovim istraživanjima ranog dečjeg patriotizma, u periodu 6–7. i 10–11. godine, svest o domovini kao široj političkoj zajednici razvija se u vidu niza koncentričnih krugova u čijem središtu je porodica, a zatim slede grad (lokalna zajednica), region i nacionalna država. Na sličan način dolazi do postepene decentralizacije patriotskih afekata ili vezanosti, u toku koje se prvobitni egocentrizam i rana lojalnost porodici postepeno zamenjuju sve širim okvirima identifikacije, do uspostavljanja potpune lojalnosti zemlji, kao svojoj *domovini* (Piaget i Weil, 1951). Imajući u vidu ovaj model razvoja dečjih grupnih identifikacija, u pomenutom ispitivanju socijalizacije ranog patriotizma analizirana su osećanja pripadnosti i lojalnosti, kod mladih između 13. i 21. godine, različitim grupama i zajednicama – zavičaju (mestu rođenja), mestu u kojem se živi, republici (kao političko-administrativnoj zajednici), etničkoj grupi, Jugoslaviji (kao nadnacionalnoj zajednici) i čovečanstvu (kao integralnoj zajednici ljudi). Naši nalazi su pokazali, i ovog puta, da pravilo „centrifugalnosti” nije moglo da se primeni na decu iz Srbije: pripadnost „čovečanstvu” i Jugoslaviji kao nadnacionalnoj zajednici imalo je (sudeći prema srednjim ocenama i rangovanju), u svim uzrastima, znatno veću važnost od lokalne, republičke, pa i etničke pripadnosti. Nasuprot političkoj klimi tog doba, tj. sve većem zatvaranju odraslih pripadnika društva u parohijalne i etničke granice, mladi su ispoljavali gotovo podjednaku sklonost kosmopolitizmu i jugoslovenstvu (znatno više nego etnocentrizmu).⁷⁵ Paradoksalno je da su, početkom devedesetih, upravo ove generacije prošle kroz iskustva međuetničkog rata na tlu bivše Jugoslavije (a, možda, u njemu

75 Ne samo ovo, već i niz drugih istraživanja geopolitičkih identifikacija, sprovedenih na pripadnicima tadašnjeg jugoslovenskog društva, kako na omladinskoj, tako i odrasloj populaciji, potvrđuju opisane nalaze.

i učestvovala). To dovodi u pitanje opravdanost onih tumačenja koja odgovornost za međuetničke sukobe, između ostalog, pripisuju tadašnjem modelu zvanične političke socijalizacije, odnosno školskim udžbenicima koji su navodno promovisali „ratnički patriotizam”, etnocentrizam i ksenofobiju (videti: Plut i dr., 1993).

RANE PREFERENCIJE SVOJE ZEMLJE I STRANIH ZEMALJA

Razvojna psihološka istraživanja bavila su se socijalizacijom ranog patriotizma uzgredno i sporadično, u nastojanju da ilustruju osobenosti kognitivno-razvojnih procesa i načina usvajanja složenih i apstraktnih pojmova. U okvirima politikološke nauke, međutim, problem socijalizacije rane privrženosti pojedinca celovitom političkom društvu, sopstvenoj državi, izazvao je posebno interesovanje onih istraživača koji su bili usmereni na proučavanje porekla tzv. neodređene podrške (*diffuse support*) političkom sistemu. Od šezdesetih godina dvadesetog veka, „sistemski analitičari” prikupili su zavidan fond informacija o genezi i razvoju patriotskih sentimenata, kao i o stavovima dece prema stranim zemljama i ostalim pojavama koje se vezuju za međunarodne odnose a, posebno, konflikte. Jedan od prvih i nedvosmislenih nalaza ovih istraživanja jeste da se kod dece rano uspostavlja jaka privrženost sopstvenom političkom sistemu i državi, koja ostaje otporna na promene i spoljašnje uticaje tokom čitavog perioda detinjstva i adolescencije. Mada se pojmovi kao što su „domovina”, „država”, „politički sistem”, usvajaju kasnije, i mada često ne postoje ni rudimentarna znanja o sistemu, pozitivna osećanja prema političkom društvu i sopstvenoj zemlji kao političkoj zajednici, kao i jasne preferencije (dopadanje ili nedopadanje) u odnosu na strane zemlje i sisteme, razvijaju se već u predškolskom periodu.

Usredsređujući se na pitanje „na koji način politički sistem održava svoju stabilnost”, američki politikolozi Easton i Hess (1970)⁷⁶ uvrstili su celovito političko društvo, ili *političku zajednicu* (pored *vlade* i *režima*), među tri glavna „objekta” ili „nivoa”

76 Easton, D. i Hess, R. D. (1962), „The Child’s Political World”, u: Adler i Harrington (1970), isto, str. 37–48.

sistema u odnosu na koje „građanin u nastajanju” rano razvija političke orijentacije (znanja, stavove i vrednosti). Oni su smatrali da odnos deteta prema ovim aspektima političkog sistema može biti od krucijalnog značaja sa stanovišta uspostavljanja kasnijeg konsenzusa ili podela među njegovim pripadnicima a, sledstveno tome, i sa stanovišta njegove stabilnosti ili pomena.⁷⁷ Pozivajući se na nacionalnu studiju rane političke socijalizacije (koja je obuhvatila uzorak od skoro 12.000 školske dece u SAD-u), Iston i Hes su utvrdili da se, u zapadnoj političkoj kulturi, već do sedme godine (II razred) uspostavlja identifikacija deteta sa celovitim političkim društvom. Prema tvrdnjama ovih autora, već do polaska u školu deca „... neosetno nauče da su Amerikanci i da su, na način koji teško mogu da definišu i osmisle, različiti od pripadnika drugih sistema... Ovi odgovori snažno su obojeni emocijama i javljaju se daleko pre pojave racionalnog razumevanja ili bar sposobnosti racionalizacije političkih orijentacija” (isto, str. 42).

Iston i Hes su smatrali da proces identifikacije sa političkim društvom (tj. nacionalni sentiment, lojalnost, patriotizam, ljubav prema zemlji) započinje uspostavljanjem pozitivnih osećanja koje pobuđuju neki bliski, ali neodređeni (*diffuse*), socijalni objekti, a ona se kasnije generalizuju na političke objekte. Dete prvo uči da poštuje i raduje se stvarima i osobama koje su mu bliske i poznate, koje predstavljaju deo njegovog neposrednog iskustva i za njega imaju smisla, a predstavljaju nediferencirane socijalne objekte. Tako dete, kada govori o svojoj zemlji, prvo pominje lepotu zemlje, dobrotu ljudi, cveće i sl.; nešto kasnije vezuje njeno ime za personalizovane političke objekte (predsednik, policajac)⁷⁸ ili konkretne političke simbole (zastava); tek u kasnijim uzrastima (12–13. godine) ova pozitivna osećanja i ponos proširuju se na depersonalizovane, apstraktne, političke simbole koji predstavljaju državu, odnosno na šire i suštinskije aspekte političkog društva (demokratija, vlada, glasanje, specifične slobode

77 Ovi autori su definisali *političku zajednicu* kao „pripadnike društva koji se posmatraju kao grupa individua koja nastoji da u zajedništvu reši svoje probleme kroz političke strukture koje zajednički dele” (isto, str. 40).

78 O ulozi personalizacije politike u procesu identifikacije sa političkim sistemom biće reći u narednim poglavljima.

i prava, itd.). Kako zaključuju ovi autori, „Sama 'Amerika' kao simbol političke zajednice, sada postaje zasićena specifičnim političkim sadržajem, a rana nepolitička privrženost opštim socijalnim aspektima društva transformiše se u onu koja je nedvosmisleno politička” (isto, str. 43).

Mnogi primeri upućuju na zaključak da rana privrženost političkom društvu ima karakteristike „slepe lojalnosti”, što navodi neke autore na pretpostavku da u sadržajima patriotizma uopšte preovlađuju iracionalni elementi.⁷⁹ Na primer, Hes i Tornaj saopštavaju da se čak 95 posto malih Amerikanaca u ranom školskom uzrastu spremno složilo sa tvrdnjama „Amerika je najlepša na svetu”, pa čak i takvom kao što je „Druge zemlje imaju slobodu ali ona nije takva kao ova koju mi imamo u našoj zemlji” (Hess i Torney, 1967). U istraživanju dece iz Srbije, iz 1986, koje smo naveli, ovakvu nekritičnost ilustruje sledeća izjava jednog deteta: „Mislim da je moja zemlja najlepša, ne bih mogao da živim u drugoj zemlji, jer takvu lepotu ne bih nigde mogao da nađem. Kad je u Africi i zima i leto – tamo je mnogo toplo; na Severnom polu je mnogo hladno; a kod nas postoji sve to – ali umereno.” Tek u kasnijim uzrastima (13 godina) deca daju racionalnija obrazloženja svoje patriotske lojalnosti, najčešće preuzimajući konvencionalna opravdanja patriotizma koja preovlađuju u datoj političkoj kulturi – pozivanje na slobodu, demokratiju, pravo glasa, pacifizam, jednakost i sl.

Kako deca postaju starija, identifikacija sa sopstvenom zemljom je sve konzistentnija. Ovaj proces identifikacije prati uspostavljanje sve stabilnijeg sistema preferencija u odnosu na druge strane zemlje. Kao što je ljubav prema sopstvenoj zemlji slepa, tako su i prvi odnosi prema stranim zemljama obojeni emotivnim

79 Forbs (Forbes, 1974), na primer, smatra da patriotska osećanja odražavaju „iluziju bratstva u okviru moderne države”, odnosno da su posledica čovekove potrebe za zajednicom i njegovih sećanja na sopstveno detinjstvo i detinjstvo ljudskog roda. Mrtvi nacionalni heroji, vladajući politički mitovi i simboli, slavna prošlost i prelomni politički događaji imaju, po njemu, za pojedinca, pre svega, simboličko emocionalno značenje; to znači da nacionalni patriotizam crpi snagu „iz želja koje simbolizuje, a ne onih koje zadovoljava” (prema: Stacey, 1978, str.).

reakcijama, koje se pravdaju neodmerenim sudovima i neopravdanim generalizacijama. „Čak ni za malo dete ne predstavlja teškoću da nauči da deli zemlje na 'dobre' i 'loše', 'prijateljske' i 'neprijateljske', u terminima 'dopadanja' ili 'nedopadanja'. Ovaj vid učenja konstantno potkrepljuju sveprisutni socijalni uticaji koji odslikavaju ideje koje vladaju u detetovoj sopstvenoj naciji” (Stacey, 1978, str. 54). Slično kao u slučaju ranog dečjeg etnocentrizma, i u razvoju patriotskih sentimenata uočeno je da postoji neusklađenost preferencija i znanja.

Rane dečje *preferencije stranih zemalja* – kao oblik manifestovanja patriotskih ili nacionalističkih stavova – predstavljale su jednu od omiljenih tema klasičnih istraživanja rane političke socijalizacije. Među prvim istraživačima ove problematike pominju se američki socijalni psiholozi (Horowitz, 1940; Newcomb, 1943) koji su za otkrivanje dečjih patriotskih sentimenata koristili različite projekтивne tehnike i slikovne materijale (tehnike parova prideva, slobodnog asociiranja na imena zemalja, nedovršenih rečenica, slobodnih sastava, ili izbora omiljenih državnih simbola, kao što je zastava). Ovi istraživači sproveli su niz studija koje opisuju stavove dece prema svojoj i drugim zemljama, a njihovi pokušaji interpretacije socijalizacijskog procesa bili su u vezi, uglavnom, sa teorijom socijalnog učenja i pojmom *stereotipa*.

U jednom od prvih ovakvih istraživanja (Horowitz, 1940), patriotska osećanja američke školske dece analizirana su na osnovu njihovih mišljenja o lepoti zastave, kao istaknutog nacionalnog simbola. Deca različitog uzrasta (od obdaništa do 12. razreda osnovne škole) imala su za zadatak da izaberu pet (od dvadeset) nacionalnih zastava koje im se najviše dopadaju, što je predstavljalo operacionalizaciju patriotske identifikacije. Istu metodu primenio je, dvadeset pet godina kasnije, Lauson (Lawson, 1963), koji je dobio i slične rezultate, uz neke manje razlike koje su odražavale promene u političkoj klimi društva. Nalazi ovih istraživača pokazali su sledeće: deca dosledno, još od predškolskog uzrasta, favorizuju zastavu svoje zemlje, američku; postoji tendencija generalizacije pozitivnih reakcija na zastave drugih zemalja (Liberije) koje su sličnog izgleda; zastava Ujedinjenih nacija postepeno, sa povećavanjem uzrasta, postaje sve cenjenija;

još od najranijeg doba deca dosledno odbacuju zastavu Rusije – u to vreme, osnovnog političkog i ideološkog protivnika Amerike; kod generacija dece iz šezdesetih godina prošlog veka, ovi stavovi su se razvili u ranijim uzrastima u poređenju sa decom iz tridesetih. U sličnim istraživanjima „sistemskih” politikologa utvrđeno je da prvi simbolički objekti političke identifikacije, posredstvom kojih deca uspostavljaju odnos sa političkim društvom i sistemom, mogu biti i drugi nacionalni i državni simboli kao što su nacionalni grb, značajni nacionalni spomenici (Kip slobode, Spomenik Neznamom junaku), sedišta ključnih političkih institucija (zgrada Parlamenta), itd.

Sasvim očekivano, imajući u vidu kognitivno-razvojna istraživanja, ovi nalazi ukazuju na rani etnocentrizam (nekritički pozitivan odnos prema sopstvenoj zemlji), kao „prirodni” stadijum u procesu razvoja političkih orijentacija prema svojoj i drugim zemljama. Pored kognitivno-razvojnih ograničenja, ovaj nekritički patriotizam zasniva se i na opštijim zakonitostima dečje psihologije prema kojima dete vezuje pozitivne afekte za ono što mu je blizu, blisko ili, tek, poznato i prepoznatljivo. Međutim, Lawson, s pravom, naglašava da u ovom procesu važnu ulogu imaju mediji (posebno televizija), ali i osobena politička klima u društvu. Ovi spoljašnji uticaji mogu da uspore „decentraciju” deteta i usmere njegove patriotske stavove u pravcu koje društvo smatra poželjnim, te da na taj način izazovu ono što Pijaže naziva „internacionalna neprilagođenost”.

Istraživanja dečjih preferencija stranih zemalja u okviru drugih političkih kultura dala su slične rezultate. Na osnovu ispitivanja još mlađe dece, uzrasta između četiri i osam godina, Džekson (Jackson, 1972; prema Stacey, 1978) je utvrdio da četvorogodišnjaci iz Velike Britanije iz niza državnih zastava izdvajaju „Junion Džeka” (zastavu Velike Britanije), mada još uvek nisu sposobna da je identifikuju kao zastavu sopstvene zemlje. Tajfel i Džahoda (Tajfel, 1981) potvrdili su da i engleska deca sasvim spremno izražavaju osećanja prema svojoj i drugim zemljama znatno pre nego što usvoje i najelementarnija znanja o njima, kao i da se prema sopstvenoj zemlji izražava, gotovo bezizuzetno, pozitivan emocionalan stav. Poznata međukulturalna studija Lamberta

i Klinberga (Lambert i Klineberg, 1967) izvedena na deci iz jedanaest zemalja (uzrasta od 6, 10 i 14 godina), pokazala je da u sasvim ranim uzrastima deca usvajaju stereotipije o sopstvenoj i drugim zemljama (i narodima). Upravo stereotipije (koje određuju kasnija očekivanja u pogledu ponašanja pripadnika drugih naroda) čine važan faktor koji utiče na hijerarhijski sled njihovih preferencija drugih zemalja, pri čemu autostereotipije karakterišu uvek socijalno poželjniji atributi. Istraživanja u nekadašnjim socijalističkim zemljama (kao što je pomenuta studija o razvoju etničkih stavova dece iz Srbije iz 1970), takođe, potvrđuju da su među decom neke od stranih zemalja omiljenije i da, pri tom, među njima postoji izrazita saglasnost (Pantić, 1970).

Uporedne analize stavova dece iz različitih zemalja pokazale su da, osim razvojnih sličnosti, u ovom pogledu postoje i neke međukulturne razlike. Slepa lojalnost dece sopstvenom političkom društvu ne može se, u potpunosti, pripisati faktoru „kognitivne nezrelosti”, pošto deo odgovornosti snosi socijalna sredina ili, tačnije, određena politička kultura. Ne samo da postoje razlike u stepenu privrženosti pripadnika različitih političkih kultura svojoj zemlji (pa se, čak, pod određenim političkim uslovima, javlja i fenomen „samomržnje”), već ni unutar globalne političke zajednice stavovi ne moraju da budu homogeni. Podaci iz klasičnog Grinbergovog istraživanja o „eroziji” lojalnosti nacionalnoj zastavi i zemlji u celini, u funkciji uzrasta, među crnom decom iz Amerike davno su ukazali na razlike koje se uspostavljaju kao potkulturni standard (1970). Neka savremena istraživanja američkog identiteta (Citrin, Reingold i Green, 1990) pokazuju još i to da različite podgrupe unutar iste političke zajednice (države) mogu pridavati patriotizmu različit smisao, odnosno da subjektivni smisao koji se pridaje pojmu patriotizma, a ne samo postojanje ovog sentimenta, determiniše političko ponašanje. Kako klasična tako i savremena istraživanja svedoče o međukulturalnim razlikama u stepenu privrženosti svojoj zemlji, u zavisnosti od prirode sistema (i režima) ili istorijskog perioda. O tome govore (već spomenuti) podaci da su deca iz Engleske daleko umerenije izražavala svoj nacionalni ponos od američke (Dennis *et al.*, 1973) i pokazivala veći stepen političke realističnosti. U jednom ranom

istraživanju iz vremena socijalističke Jugoslavije beogradska deca su pokazala slabo poznavanje pojmova „koji simbolizuju potrebu za intenzivnom emocionalnom identifikacijom sa sopstvenom zemljom” (zastava, grb, rodoljub) što je, tada, protumačeno kao znak slabije razvijenosti etničko-romantičarskog patriotizma (Rosandić, 1967). Inače, Jugoslavija – kao država u nestajanju – predstavlja dobar primer kako politička klima i istorijski period utiču na tok i nivo patriotske identifikacije. Istraživanja geopolitičkih identifikacija mladih, uoči raspada tadašnje federacije, jasno su demonstrirala kako se, postepeno, u zavisnosti od promena političke klime, već uspostavljeni globalniji identiteti (identifikacija sa federalnom državom) zamenjuju parcijalnim (republičkim, regionalnim), a ovi parohijalnim (lokalnim) (Vasović, 1990). Takođe, uvođenje međunarodnih sankcija Srbiji, tokom devedesetih, dovelo je do pojave negativnog vrednovanja svoje zemlje (i nacije), što je bilo posebno karakteristično za obrazovanije generacije mladih, kao i do drastične erozije lojalnosti globalnoj državi među pripadnicima manjinskih grupa. Opadanje nacionalnog ponosa i patriotizma među mladim generacijama (nesigurnost identiteta), u periodu tranzicije, zabeleženo je i u drugim postkomunističkim državama.

Nastanak predstave o „Neprijatelju” i međunarodnim sukobima

ISHODIŠTA KSENOFOBIČNIH SENTIMENATA

Nalazi komparativnih studija o ranom razvoju lojalnosti dece sopstvenoj zemlji i preferencijama stranih zemalja – koji se prevashodno zasnivaju na emocionalnom uslovljavanju, a ne na usvojenom znanju – pokrenuli su jednu novu temu u oblasti istraživanja rane političke socijalizacije: reč je o socijalizacijskim ishodištima *ksenofobičnih* reakcija budućih političkih građana, odnosno o uticaju rano naučenih psiholoških dispozicija na međunarodne odnose – posebno, na pospešivanje međunarodnih sukoba. Prema nekim mišljenjima, upravo u činjenici da intenzivna emocionalna identifikacija sa svojom državom (nacijom)

i formiranje stereotipa o drugima prethodi sposobnosti shvatanja političkih procesa i problema koji mogu da se jave između država, leži objašnjenje eksplozivnih, naizgled iracionalnih, konflikata u političkom svetu odraslih. Deca rano nauče da su neke grupe, izvan ili unutar njihovog političkog društva, njihovi *Prijatelji* i *Saveznici*, a neke – nepomirljivi *Neprijatelji*. Grupe političkih saveznika i neprijatelja bivaju obeležene znatno pre nego što se razvije sposobnost razumevanja političkih razlika koje u stvarnosti dele države i narode – i, što je gore, bez obzira na to da li ih uopšte dele. Ovi rano usvojeni predrasudni stavovi utiču na to da se odnosi između naroda i država opažaju i tumače kao konfliktni znatno pre nego što se raskoli pojave i da se smatraju takvima još dugo pošto razlike u političkim interesima, ili aktuelni sukobi, budu prevaziđeni. Mada nisu generatori sukoba na međunarodnom planu, ove stereotipne predstave o tradicionalnom Neprijatelju mogu dugoročno da predstavljaju njihove katalizatore.

Ako izuzmemo tumačenja koja govore o instinktivnom poreklu ljudske agresivnosti (npr. Lorenc), prvi radovi koji su povezivali ranu socijalizaciju deteta sa nastankom međugrupnih sukoba i ratova bili su psihoanalitičke provenijencije. U svojoj „Psihologiji grupe” Frojd (1922) objašnjava mehanizme nastanka neprijateljstva prema nepripadničkim grupama na taj način što ih povezuje sa ambivalentnim emotivnim odnosima između dece i roditelja koji se razvijaju u toku rane porodične socijalizacije. Frojd, naime, uopštava svoje nalaze iz oblasti individualne psihologije na kolektivni nivo i smatra da se rana ambivalentnost (istovremeno postojanje ljubavi i mržnje) deteta prema ocu prenosi na grupne odnose. Takav odnos uslovljava, s jedne strane, identifikovanje sa vođom i ostalim članovima sopstvene grupe (razvoj grupnog identiteta), a sa druge, projektovanje (uvek prisutnog) neprijateljstva prema pripadnicima drugih, nepripadničkih, grupa. Frojdove rane postavke o međugrupnim odnosima podrazumevaju, tako, *neizbežnost* razvoja neprijateljstva prema nepripadničkim grupama u funkciji očuvanja unutargrupne kohezije.

Potreba da se protumači masovno ispoljavanje predrasudnosti i agresivnosti prema pripadnicima drugih naroda u periodu uspona fašizma proizvela je, početkom prošlog veka, nekoliko

značajnih, psihoanalitički usmerenih, studija čiji nalazi ukazuju na važnost ranih socijalizacijskih iskustava u nastanku međunarodnih konflikata. Rajhova (Reich, 1973) psihoanalitička analiza fašizma ukazala je na ulogu represivne patrijarhalne porodice, tj. potiskivanja rane seksualnosti, u nastanku kolektivnih iracionalnih osećanja koja mogu podstaći izbijanje međugrupne agresije i sukoba. Neke kasnije verzije psihoanalitičkog tumačenja fašizma (From, 1984; Adorno *et al.*, 1950) naglašavale su uticaj specifičnih obrazaca ranog porodičnog vaspitanja u razvitku tzv. autoritarne ličnosti („potencijalnog fašiste”) koja je sklona ispoljavanju etnocentrizma, antisemitizma i agresivnosti prema drugim narodima. Autoritaran sindrom ličnosti razvija se kod dece koju odgajaju strogi i rigidni roditelji (opsednuti pravilima, dužnostima, društvenim konvencijama i autoritetom) koji podstiču zavisnost i poslušnost deteta emotivnim ucenama. Kao posledica vaspitanja koje podrazumeva bezuslovno pokoravanje autoritetu, naglašavanje dužnosti i obaveza, isticanje važnosti statusa i sprečavanje spontanog izražavanja osećanja, uz nedovoljno ispoljavanje ljubavi, razvija se rigidna organizacija ličnosti, koju karakterišu stereotipno mišljenje, izbegavanje bavljenja sopstvenim psihičkim doživljajima i prezir prema svima čije ponašanje odstupa od konvencionalnog. Ambivalentan odnos prema roditelju (koji se istovremeno idealizuje i mrzi) i strah od ispoljavanja vlastitih neprijateljskih impulsa prema direktnom „objektu mržnje”, dovode do njihovog potiskivanja i projektovanja na nepripadničke (manjinske) grupe. Pošto autoritarnu osobu karakteriše generalizovano neprijateljstvo prema svemu različitom (svemu što odstupa od norme), mržnja se projektuje ne samo na grupe nižeg statusa i moći, već i na sve strance. U kasnijim radovima, štaviše, pisci „Autoritarne ličnosti” pretpostavili su da iz ranih ambivalentnih odnosa deteta sa represivnim roditeljem nastaje uopštena *potreba* za Neprijateljem. Druge grupe uvek se opažaju kao pretnja sopstvenoj pošto je, psihološki, opstanak sopstvene grupe (i lično preživljavanje) povezan sa odstranjivanjem svih ostalih. Stoga se neprijateljstvo ispoljava prema svim (u datom socijalnom i političkom kontekstu) „legitimnim” metama agresije: unutar društva, prema grupama koje tradicionalno imaju status „žrtvenog

jarca”, a u međunarodnim odnosima prema tradicionalnim Neprijateljima (otuda: „Da nema Jevreja, valjalo bi ih izmisliti”). Treba napomenuti da i neke savremenije studije o „potrebi za neprijateljima i saveznicima”, takođe, koriste psihoanalitičku argumentaciju (Volkan, 1985).

U okviru kognitivističke tradicije u psihologiji postoje, takođe, pokušaji da se odnosi između nacija na širem međunarodnom planu povežu sa praksom ranog vaspitavanja. Pijaže i Vejl (Piaget i Weil, 1951/70) su ukazivali na to da su šovinizam i pristrasnost u ocenjivanju pojedinih zemalja, zabeleženi u istraživanjima dečjih međunarodnih preferencija, povezani sa široko rasprostranjenom praksom sputavanja empatičnosti, objektivnosti prosuđivanja i prihvatanja kompromisa kada je reč o tumačenju međugrupnih odnosa. Ova socijalizacijska praksa bila je karakteristična za doba Hladnog rata i prenosila se posredstvom roditeljskog vaspitanja, ali i medija. Stoga su ovi autori izražavali bojazan zbog moguće „internacionalne neprilagođenosti” budućih građana koja se može razviti kao verovatna posledica pogrešnog vaspitanja. Prema njihovom mišljenju, osnovni problem ranog političkog vaspitanja nije „*šta* se u tom procesu mora ili ne mora preneti” (tj. koji su sadržaji političke socijalizacije važni), već „*na koji način* podstaći razvoj one recipročnosti u mišljenju i akciji koja je od suštinskog značaja za postignuće nepristrasnosti i delotvornog razumevanja” kada je reč o međunarodnim odnosima.⁸⁰

U okviru teorije učenja, postojeća istraživanja rane socijalizacije patriotizma pretežno su tumačila razvoj predstave o Neprijatelju kao emocionalno uslovljavanje. U toku ovakvog procesa uslovljavanja evaluacije (preferencije) sopstvenog i drugih naroda prethode znanju o njima (kogniciji). Zbog toga, kao i svaka druga vrsta predrasudnosti, imaju tendenciju da usmeravaju (buduće) opažanje, pa tako i predstave o razlikama između pojedinih naroda.⁸¹ Drugim rečima, rano uslovljene preferencije (emocije) čine dete osetljivim za informacije koje se odnose na zemlje koje

80 Piaget i Weil (1951), prema: Stacey, 1978, str. 50.

81 Prema teoriji konzistentnosti, evaluativna i saznajna komponenta stava teže usklađenosti.

se izrazito vole ili ne vole; kao u slučaju svih stereotipa, one *selektivno usmeravaju pažnju* na činjenice koje će ih pre potvrditi nego osporiti. Tako, rano afektivno učenje u domenu međunarodnih odnosa može usloviti da se *sve* postojeće razlike među nacijama opažaju kao *neuskладive*. Štaviše, *samo postojanje Drugih* (ili nekog drugačijeg, visoko vrednovanog, obeležja nepripadničke grupe) može da se tumači kao pretnja sopstvenom narodu – koja može biti konkretna, fizička, ili tek simbolička (u smislu ugrožavanja njegovih vrednosti, načina života i sl.).

Najzad, neke uticajne socijalnopsihološke teorije međugrupnih odnosa (Sherif, 1966; Tajfel i Turner, 1979; Tajfel, 1981) imale su šta da kažu na ovu temu. One objašnjavaju nastanak neprijateljskih osećanja prema svim nepripadničkim grupama kao inherentan razvoju socijalnog identiteta. Tajfel i Turner (1979) pošli su od šire pretpostavke da socijalne kategorije (grupe) u nekom društvu sa kojima se pojedinci identifikuju mogu doprineti njihovoj predstavi o sebi (samopoštovanju), u pozitivnom ili negativnom smislu. Proces socijalnog poređenja – između grupa u celini ili pojedinaca koji se identifikuju sa pojedinim grupama – od suštinske je važnosti za uspostavljanje ove predstave o sebi. Sistemi uverenja koji se odnose na pripadničke i nepripadničke grupe uopšte (pre svega, stereotipi i predrasude) preuzimaju se kao gotovi obrasci još u procesu rane socijalizacije. Njihovo usvajanje je, međutim, psihološki zakonito, vezano za opštiju potrebu individualnih članova grupe da potvrde i odbrane osobeni grupni identitet iz koga crpu osećanje sopstvene vrednosti i dostojanstva. Grupa doprinosi samopoštovanju svojih pripadnika samo ako uspeva da – u poređenju sa drugim, „tuđinskim”, grupama – postigne (katkada tek simboličku) superiornost. Stoga, neprijateljstvo između različitih grupa može biti proizvod ne samo suprotstavljenosti njihovih realnih interesa, već i puke svesti njihovih pripadnika o tome da pripadaju „ljudima različitog kova”. U situacijama kada postoje tenzije ili otvoreni sukobi između grupa, socijalno poređenje je, po pravilu, povezano sa snažnim emocijama, tako da i neutralne razlike među grupama mogu postati snažno vrednosno i emocionalno zasićene. U takvim situacijama, u procesu socijalnog poređenja, suparničke grupe

nastoje svim sredstvima „socijalne kreativnosti”, tj. ideološko-političke imaginacije, da „od relativnosti razlika stvore apsolutnost suprotnosti”.⁸²

Gotovo univerzalan nalaz istraživanja koja su se bavila dečjim predstavama međunarodnih odnosa jeste, upravo, da deca formiraju nacionalni identitet *upoređujući* svoju i druge nacije i države; prvobitno, na osnovu toga u kojoj su meri one *slične ili različite*, a zatim u odnosu na to u kojoj je meri sopstvena *bolja* od drugih. U suštini, nacionalni ponos i patriotizam se u svakom društvu, najčešće, promovišu na taj način što se potencira ne samo različitost među nacijama, nego i njihova suprotnost („Mi smo to što jesmo, pošto oni nisu to što smo mi”). „Diferencijalna prednost” u procesu međugrupnog poređenja postiže se često simbolički: prihvatanjem stereotipija kojima se drugi narodi žigošu kao loši, neprijateljski nastrojani ili tek inferiorni. Ovakve predstave imaju, na individualnom planu, svrhu jačanja samopoštovanja (odnosno postizanje pozitivnog socijalnog identiteta); ali, u krajnjem slučaju – na nivou kolektiva – one su u funkciji opravdavanja dominacije jedne grupe nad drugom (Tajfel, 1981). „Drugi” se mogu označiti kao različiti i inferiorni iz mnoštva razloga; katkada su za to dovoljni samo istorijski animoziteti, geografska udaljenost, ili interiorizovani stereotipi o „civilizacijskom jazu”.⁸³ U kontekstu turbulentnih međunarodnih odnosa, na makroplanu, ovakvi načini posmatranja „Drugog”

82 Milica Bakić-Hajden (2006) ilustruje ovu pojavu na primeru „fleksibilnosti” pojma *Orijent* u simboličkoj geografiji koja karakteriše politički diskurs u vreme jugoslovenske krize krajem osamdesetih; kako se kriza zaoštava, opisuje ova autorka, javna retorika („(jugo)Istok smešta sve istočnije, a (severo)Zapad sve zapadnije, u... nastojanju da od relativnosti razlika stvori apsolutnost suprotnosti” (str. 19).

83 Ilustrativan primer neopravdanog naglašavanja ovakvih distinkcija između Zapada i Istoka, u funkciji političke i kulturne dominacije, daje Milica Bakić-Hajden, u nedavno objavljenoj studiji *Varijacije na temu „Balkan”*, (2006), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić”, Beograd. Ona navodi obrasce mišljenja i posmatranja sveta koji su zasnovani na „ontološkoj i epistemološkoj distinkciji Zapada i Istoka (‘Okcidenta’ i ‘Orijenta’, ‘našeg’, a to znači ‘progresivnog’, ‘modernog’, ‘aktivnog’, naprosto ‘normalnog’ i ‘njihovog’, odnosno ‘zadrtog’, ‘tradicionalnog’, ‘statičnog’ u nekom smisli ‘deformisanog’” (str. 19).

često se uspostavljaju kao rašireni *obrasci mišljenja* koji se onda generacijski „nasleđuju”. Ove socijalnopsihološke predispozicije, na taj način, postaju posrednici koji povratno utiču na društvenu i političku stvarnost. One, kako kaže Tajfel, „postaju sastavni deo međugrupne socijalne situacije” i, zavisno od okolnosti, mogu da utiču na pravac i tok odnosa između grupa o kojima je reč (1981, str. 225). Teorija socijalnog identiteta ukazala je, tako, na blisku isprepletenost objektivnih socijalnih (ekonomskih, političkih) i socijalnopsiholoških faktora u nastanku sukoba između velikih društvenih grupa.

DEČJE PREDSTAVE O JAVNOM NEPRIJATELJU

Navedene teorije međugrupnih sukoba, svaka na svoj način, ukazale su na to da deca rano stiču predstavu o drugim zemljama i narodima ne samo kao o različitim i tuđinskim, već i *neprijateljskim*, i da ih mogu doživeti kao *pretnju opstanku sopstvene grupe*. Na ovakvoj psihološkoj tendenciji – da se u složenoj matrici međugrupnih odnosa ono što je različito često vidi kao suprotstavljeno, pa i preteće – zasniva se „proizvodnja *javnog Neprijatelja*”, koja čini osoben ishod rane političke socijalizacije. Označavanje javnog Neprijatelja, inače, sistematski se sprovodi u svakom političkom društvu, sredstvima političke propagande i indoktrinacije, i predstavlja jedan od osnovnih „zadataka” svake (isključive) političke ideologije.⁸⁴ Označavanje Neprijatelja u procesu političke socijalizacije ima različite psihološke i socijalne funkcije. Najznačajnija od njih jeste „pripisivanje uzročnosti” (*causal attribution*) koje pojedincu omogućava da razume složen splet političkih odnosa između grupa i uzroke njihovih promena. Razumevanje složenih društvenih događaja zahteva njihovo pojednostavljenje, do čega se najefikasnije dolazi na taj način što se njihovi uzroci pripisuju inherentnim karakteristikama neke suparničke grupe. „Ovakve 'ideologije' su takođe najpogodnije

84 „Specifično političko razlikovanje na koje se mogu svesti političke radnje i motivi jeste razlikovanje prijatelja i neprijatelja” (str. 19). Šmit, K. (2001), „Pojam političkoga”, u: *Norma i odluka* (Karl Šmit i njegovi kritičari), S. Samardžić (izbor i predgovor), Filip Višnjić, Beograd.

sredstvo da se težište odgovornosti za promenu pomeri sa samog pojedinca na grupu, odnosno sa pripadničke na nepripadničku grupu” (Tajfel, 1981, str. 139).

U sklopu istraživanja strukture političke moći u bivšim komunističkim zemljama često je isticana potreba njihovih režima za „stvaranjem” javnog Neprijatelja, u funkciji očuvanja i učvršćivanja nedemokratske vlasti. Važan deo oficijelnog procesa političke socijalizacije u ovim društvima predstavljala je kategorizacija, kako spoljašnjih tako i unutrašnjih, neprijatelja. Predstave koje su se nametale javnosti o grupama političkih „prijatelja” i „neprijatelja” bile su veoma važne za formiranje niza drugih „podobnih” političkih stavova. U istraživanjima javnog mnjenja u vreme bivše Jugoslavije, čiji su naručioci upravo bili iz političkih struktura, redovno su postavljana pitanja o zemljama i narodima koji su „naši najveći prijatelji/neprijatelji”. Međutim, pomenuto razvojno istraživanje koje smo sami sprovedi sredinom osamdesetih bilo je jedino koje se bavilo formiranjem i karakteristikama predstave dece o Neprijatelju u našoj političkoj kulturi (Vasović, 1986).⁸⁵ U tom istraživanju utvrdili smo, pre svega, da deca u mlađim školskim uzrastima (devetogodišnjaci) sa znatno većom sigurnošću određuju zemlju-neprijatelja nego zemlju koju smatraju prijateljskom. Ova pravilnost može se primeniti i na odrasle, a njena psihološka logika sastoji se u tome da sve ono što se smatra ugrožavajućim, tj. pretnjom, ima tendenciju da se tačnije opaža i sa većom pouzdanošću pamti. S druge strane, odnos prema Neprijatelju je u svakom političkom društvu bolje normativno regulisan: svaki politički režim poklanja posebnu pažnju žigosanju spoljašnjih i unutrašnjih neprijatelja; ukazivanje na grupe koje su obeležene kao neprijateljske i usađivanje negativnih stavova prema njima shvata se kao uslov opstanka, kako političkog sistema tako i datog režima. Upravo zato formiranje predstave o Neprijatelju čini udarni deo svake političke ideologije, kao i oficijelnog programa masovne političke indoktrinacije. Žigosanje Neprijatelja je od posebne važnosti u periodima političkih kriza i nestabilnosti.

85 Ovde ne ubrajamo istraživanja o stereotipijama pojedinih domaćih i stranih nacija kojih je bilo veoma mnogo.

Sledeći nalaz koji se može smatrati značajnim jeste da se u predstavama dece već u ranim školskim uzrastima pojavljuju kako značajni politički, tako i ideološki neprijatelji države i sistema, što ukazuje da je politička socijalizacija u ovom domenu bila veoma efikasna. Ideološki i politički neprijatelji, pri tom, zauzimaju odgovarajuće pozicije u dihotomijama „dobrih” i „zlih momaka”: „Nemci” naspram „partizana”, „Turci” naspram „srpskih junaka”. U nešto starijim uzrastima, u poziciji „loših momaka” sve češće se nalaze i „četnici”, odnosno „domaći izdajnici”. Četrdeset godina posle završetka Drugog svetskog rata deca iz Srbije još uvek su videla Nemce i Nemačku kao najveće neprijatelje svoje domovine, što nije iznenadilo istraživače. Ondašnji politički režim, naime, u velikoj meri zasnivao je svoju legitimnost na pripadništvu pobedničkoj, antifašističkoj, strani i moralnim porukama (o patriotizmu, hrabrosti partizana i sl.) iz narodno-oslobodilačkog rata. Kako su pokazale neke potonje analize, tematika NOB-a bila je izrazito zastupljena u sadržajima koje su prenosili svi osnovni agensi političke socijalizacije – roditelji, škola i masovni mediji (Plut, 1991). Opstanak zajednice, u smislu očuvanja slobode od osvajača, istican je kao jedna od vrhunskih vrednosti u školskim udžbenicima (Plut i dr., 1994). Priče iz rata, namenjene deci, po pravilu su bile zasnovane na dramskom zapletu borbe dobra i zla u kome je zlo konkretizovano, a često i personifikovano u Nemcu kao neprijatelju zemlje, slobode i sl.⁸⁶ Pored Nemačke, najvećim neprijateljem smatrana je i Italija koja se u prethodnom ratu takođe našla na suprotnoj strani. Istraživanje je, međutim, otkrilo i dugoročne efekte kolektivnih iskustava vezanih za istorijske događaje. Predstave dece koje su se odnosile na istorijske neprijatelje nisu bile vezane samo za poslednji ratni sukob: zahvaljujući kolektivnim istorijskim sećanjima i mitovima koji su se prenosili sa kolena na koleno dugo se održala i ideja da su Turci najveći istorijski neprijatelji srpskog naroda, koju su posebno zastupali najmlađi ispitanici. Već u periodu

86 U nekim analizama udžbenika za III razred osnovne škole mogle su se naći sledeće formulacije: „Nemci su krvavi zločinci”; „Nemci su porobljivači i istrebljivači naroda”. Videti Rosandić, R. i V. Pešić (prir.) (1994), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost (analiza udžbenika za osnovne škole)*, Centar za antiratnu akciju, Beograd

adolescencije u ovu „šemu pretnje” ubacuju se aktuelni neprijatelji države i političkog sistema, koji se identifikuju u zavisnosti od datog političkog trenutka. U pomenutom istraživanju iz 1986. godine zabeleženo je da se u uzrastu od 13. godine naglo smanjuje procenat onih koji tradicionalne neprijatelje vide u Nemcima i Turcima, a njihovo mesto zauzimaju Albanci (Albanija) – pod direktnim uticajem političkih događanja u zemlji.

Inače, u literaturi postoje različita stanovišta o uticaju koji u procesu političke socijalizacije imaju iskustva vezana za istorijske događaje. Neki autori smatraju da je uticaj istorijskih zbivanja na političke predstave i orijentacije pripadnika društva najveći onda kada se ona poklope sa formativnim periodom u životu pojedinca ili cele generacije – tj. sa periodom adolescencije i rane mladosti (Inglehart, 1990; Schumann i Scott, 1989). Međutim, danas su popularnije teorije o uticaju tzv. *kolektivnih istorijskih sećanja* na aktuelne političke stavove i uverenja pripadnika nekog političkog društva. Ona se ne odnose na neka određena iskustva iz prošlosti koje je pojedinac (ili narod kome pripada) doživeo, već na široko rasprostranjene socijalne mitove, kolektivne reprezentacije i socijalne stereotipe koji nastaju u datom društvenom i kulturnom kontekstu, a čija je svrha da ponude tumačenje „istorije” nekog doba, pojave ili događaja; posebno onih koji su bili od sudbinske važnosti za društvo u celini. Predmet kolektivnih istorijskih sećanja u ovom smislu mogu biti, na primer, periodi rađanja nacije ili sudbinski nacionalni porazi.⁸⁷ Socijalizacijski uticaj ovakvih kolektivnih reprezentacija dolazi do izražaja naročito u situacijama međunarodnih (međuetničkih) sukoba pošto, između ostalog, one snažno utiču na usvojenu koncepciju „prava” ili „pravičnosti” u međugrupnim odnosima.⁸⁸ Nekadašnje predstave dece iz Srbije o Turcima kao najvećim nacionalnim neprijateljima mogu se tumačiti kao reziduum kolektivne istorijske svesti. Deo ove svesti predstavlja i mit o Kosovu (o kosovskom

87 „To je razlog zbog koga mnoge nacije i pokreti ritualno koriste i ponavljaju neku varijantu fraze 'nikada nećemo zaboraviti' ili 'setite se'...”, Sapiro, 2004, str. 10.

88 Videti: Tajfel, H. (1984), „Intergroup relations, social myths and social justice in social psychology”, u: *The Social dimension 2* (H. Tajfel, ed.), Cambridge University Press, Cambridge.

porazu). Bez obuhvatnijih istraživanja možemo samo da spekuliramo o tome da li su ove rane kolektivne reprezentacije tradicionalnih neprijatelja imale (i kakvog) uticaja na stavove ovih generacija prema međuetničkim sukobima na tlu bivše Jugoslavije koji su izbili kada su one već bile na pragu mladosti.

Još jedan važan nalaz koji može da osvetli proces formiranja predstave o javnom Neprijatelju odnosi se na razvoj sposobnosti razlikovanja *ideološkog* neprijatelja. U nas je, inače, bilo malo direktnih istraživanja na ovu temu. Nešto više informacija pružaju istraživanja dečjih stereotipija o pojedinim stranim nacijama ili o preferencijama zemalja koje su bile ideološki srodne, odnosno suprotstavljene. Ova istraživanja su otkrila da deca predškolskog i ranog školskog uzrasta, socijalizovana u jednopartijskom sistemu, prepoznaju ideološke prijatelje i neprijatelje, ali da nisu u stanju ove razlike i sadržinski da osmisle. Pantić (1970) je, na primer, utvrdio da su deca u uzrastu od šest do dvanaest godina bila znatno naklonjenija Rusima nego Amerikancima, kao i da se izrazito razlikovao sadržaj stereotipa o ove dve nacije. Rusi su opisivani kao dobri (više od dve trećine uzorka!), pametni, hrabri, pošteni, vredni i lepi; Amerikance je, pak, opisivala kao dobre tek petina ispitanika, dok su pretežno bili žigosani kao loši, osvajači, nemilosrdni, ratoborni i sl. Autor istraživanja pretpostavio je da je uloga Amerike u vijetnamskom ratu, o čemu su se deca obaveštavala posredstvom medija, ovde bila od presudnog uticaja. U našem istraživanju (Vasović, 1986) mlađa deca (devetogodišnjaci) još uvek nisu koristila ideološku terminologiju kada su opisivala „neprijatelje socijalizma”. Amerika se i dalje vidi, pre svega, kao pretnja svetskom miru („imaju oružje”; „tamo se stalno čuju bombe i eksplozije”; „prave nuklearne bombe i vole da su uvek u ratu”), odnosno kao imperijalistička zemlja („onaj njihov predsednik bi želeo da sve zemlje budu njegove, da sve bude njegovo”). Označavanje zemlje-prijatelja u nižim uzrastima povezano je, takođe, sa istorijskim savezništvima, a ne sa ideološkim sličnošću. Ali, u starijim uzrastima (13, 17, 21. godina) progresivno je rasla učestalost pojmova, simbola ili sintagmi kojima se suštinski definišu suprotstavljene ideološke pozicije. „Socijalizam” se najčešće određuje pojmovima i sintagmama „samoupravljanje”,

„društvena svojina”, „jednakost”, „vlast radničke klase”, „raspodela prema radu” i povezuje sa Sovjetskim Savezom; a kapitalizam asocira na „privatnu svojinu”, „eksploataciju”, „buržoaziju”, „bogatstvo” i „Ameriku”. Važno je zapaziti nalaz da se, u funkciji uzrasta, sve manje koriste vrednosno i emotivno zasićene floskule, ili pejorativni izrazi koji imaju svrhu žigosanja ideološkog suparnika, a predstavljaju deo zvaničnog političkog diskursa (na primer, „eksploatacija”). U starijim uzrastima, posle 17. godine, ideološke razlike sve češće se opisuju neutralnim, a suštinskim pojmovima (na primer, „privatna svojina”). Ovaj nalaz ima opštiji značaj pošto pokazuje da puka ideološka indoktrinacija ima sve manje uticaja na oblikovanje političkih orijentacija mladih posle perioda adolescencije. To je posledica napredovanja u političkom mišljenju (usled kognitivnog i moralnog sazrevanja),⁸⁹ veće količine raspoloživih informacija i znanja o političkom svetu, višeg stepena obrazovanja, itd.

POJAM RATA I MIRA

Postoji nekoliko klasičnih studija koje su proučavale proces formiranja pojmova kao što su *rat* i *mir*, odnosno stavove dece prema ovim aspektima međunarodne politike. Kuper (Cooper, 1965) je, sredinom šezdesetih godina, sproveo razvojna istraživanja u Engleskoj i Japanu, na deci uzrasta između šest i šesnaest godina. Oslanjajući se uglavnom na postavke Pijažeeve teorije kognitivnog razvoja, ovaj autor je utvrdio da tokom detinjstva i adolescencije dolazi do značajnih promena u razumevanju ova dva međusobno povezana pojma, kao i u sposobnosti razumevanja uzroka, odnosno društvenih i individualnih posledica ratovanja. Istraživanja su otkrila da se pojam rata javlja ranije nego pojam mira (oko šeste ili sedme godine) i da je izgrađeniji od njega. Predstava o ratu u sasvim ranim uzrastima vezuje se za njegove konkretne i pojavne aspekte (borba, ubijanje, umiranje, oružje), što je posledica konkretnosti dečjeg mišljenja. Ova predstava je neposredan odraz iskustava koje dete stiče u okviru dečjih

89 O ovome detaljnije raspravljamo u poglavlju o razvoju političkog mišljenja.

igara ratovanja, međusobnih sukoba i tuča. „Pravila igre” koja se uspostavljaju u toku interpersonalnih sukoba poistovećuju se sa pravilima ratnih sukoba (i drugih sukoba na makronivou); pri tom, dete posmatra kako interpersonalne sukobe, tako i ratne sukobe isključivo iz svoje, egocentričke, perspektive. Rat je za malo dete, u stvari, tek „velika tuča”. Stoga je, na elementarnom nivou, ono već upoznato sa osobenim „jezikom ratovanja”, sredstvima kojima se ljudi služe u ratnom sukobu, njegovim tokom i mogućim ishodima. Međutim, mada govore o „ubijanju ljudi” i „umiranju”, kod dece predškolskog uzrasta još uvek ne postoji jasna svest o stvarnim posledicama koje rat može imati za pojedinca, za užu zajednicu i društvo u celini.

U kasnijem detinjstvu, prema nalazima ovih istraživanja, rat gubi vezu sa neposrednim, ličnim, iskustvom deteta i postaje apstraktniji pojam čijem izgrađivanju doprinose znanja iz istorije, slike iz ratnih filmova, sećanja i priče koje čuje od odraslih. Dete počinje realnije da sagledava pravu prirodu rata i njegove destruktivne posledice i reaguje na njih negativnim osećanjima (strah, gnušanje).

Čini se donekle paradoksalnim da zrelijoj elaboraciji pojma rata doprinosi i rani šovinizam, tj. „neprijateljski patriotizam” koji je praćen negativnim stavovima prema stranim narodima, a koji postaje sve izraženiji u periodu između devete i desete godine. Indukovani „mi-oni” mentalitet i uspostavljanje „patriotskog filtera” čine dete neprijemčivim za negativne predstave o sopstvenoj domovini što, prema Kuperu, ima posebnu ulogu u shvatanju rata. Naime, deca u ovom uzrastu u potpunosti odbacuju ideju da bi njihova domovina mogla da učestvuje u agresiji prema drugim zemljama koja ničim nije izazvana. Stoga se u dobu rane adolescencije rat poima kao nešto što je pod određenim okolnostima *neizbežno* i *opravdano*, posebno kada je reč o odbrani sopstvene zemlje. Sopstvena zemlja uvek se vidi samo kao potencijalna meta napada suparničkih država pošto se samo tuđinskim narodima, po pravilu, pripisuju negativni motivi kao što su pohlepa ili mržnja. Zato je za dete agresija sopstvene zemlje prema drugima uvek moralno opravdana: ona se opravdava potrebom domovine i svog naroda da se odbrani, da pruži pomoć

prijateljskim zemljama i narodima, odnosno da se tuđinci kazne zbog njihovih loših osobina ili namera.

Neke od ovih opštih razvojnih pravilnosti možemo ilustrirati odgovorima dece koji su navedeni u izveštaju istraživanja dečjih predstava o ratu, sprovedenog tokom bombardovanja Srbije 1999. godine, u saradnji sa UNICEF-om (Trebješanin i dr., 1999a).⁹⁰ Na pitanje *Šta je rat*, deca mlađa od četiri godine najčešće odgovaraju *tautološkim* definicijama („Rat je kad ljudi ratuju”; „To su vojnici koji ratuju”). Mada se ovakve definicije sreću i u kasnijim uzrastima, već 5–6. godine javljaju se *opisne* definicije rata koje se oslanjaju na njegove spoljašnje i upadljive (čulne) manifestacije – avioni, bombardovanje, detonacije (npr. „rat je kad avioni bacaju bombe”; „kada ti bombarduju kuću”; „rat je kad čujemo sirene”). Ratovanje se opisuje često *u terminima interpersonalnih sukoba* i dečjih ratnih igara, kada se akterima pripisuje lična mržnja i motivacija („rat je kad jedni napadaju, a naši se bore i hoće da ih ubiju”; „kada se puca, kada se mrzi”; „kada se dve zemlje posvađaju, pa jedna napadne onu drugu”). Od sedme do osme godine nadalje sve je češće ukazivanje na *dramatične i destruktivne posledice rata* („rat je smrt”; „kada se ubijaju ljudi i ima puno žrtava”; „ubijanje, gađanje fabrika, mostova, rušenje kuća”). Na rat počinje da se reaguje negativnim emocijama i osudom ratovanja („to je nešto grozno”; „rat je ono čega se ja plašim”). U odgovoru na pitanje *Šta misliš o ratu?* deca predškolskog i ranog školskog uzrasta većinom ispoljavaju snažan negativan stav prema ratu: „rat je loš”; „rat je odvratn”, „mislim da je to ružno i strašno”; „velika glupost i bezvredan”.⁹¹ Ipak, čini se da je ovaj negativan odnos pre ponavljanje roditeljskih reakcija i izraza nego proizvod pune svesti o mogućim posledicama rata. Negativan stav se kod znatnog broja dece ispoljava, kako primećuju autori istraživanja, tek „implicitno, nedovoljno određeno i indirektno”. Samo manji broj dece daje obrazloženja svog negativnog stava prema ratu: „rat je nešto ružno zato što mnogi ljudi mogu da poginu...”; „to je nešto loše jer uništavaju naše fabrike, škole, kuće”.

90 Trebješanin, Ž., Hanak, N., Dragojević, N. i Stojković, I. (1999a), *Psihosocijalne posledice rata na decu i roditelje*, Institut za psihologiju, Beograd.

91 Trebješanin i dr., isto, str. 9.

Mada su svesna da su posledice rata destruktivne prirode, one se uvek odnose na neke druge ljude ili na objekte. U ovom uzrastu deca još uvek ne shvataju u potpunosti da rizične ratne situacije mogu i njih same fizički da ugroze, pošto nemaju sasvim razvijenu sposobnost shvatanja vremenskog sleda događaja, odnosno (prostornih) odnosa. Uslov razvijenijeg poimanja rata i njegovih posledica jeste kognitivni napredak u smislu bolje diferencijacije vremenske (istorijske) perspektive i prostornih (geografskih) relacija. Rani egocentrički patriotizam ispoljava se u tome što se smatra da su za rat odgovorni „oni drugi”, „oni zli”, koji su protiv „nas dobrih” („rat je jedan ružan osećaj kada ubijaju tvoj narod i ne možeš ništa da učiniš dok oni to ne prekinu”; „rat je borba dobra i zla”). Posle desete godine nalazimo opštije definicije rata koje imaju u vidu odnose na societalnom planu, kao što su „rat je borba između dve nacije”, „kada ratuju dve države” i sl.⁹²

Slične razvojne osobenosti mogu se pratiti kada je reč o tumačenju uzroka rata. Odgovori na pitanje *Zašto ljudi ratuju?* pokazuju da deca, sve do ranog školskog uzrasta, tumače uzroke rata na subjektivan i personalizovan način. „Ona”, kažu autori istraživanja, „u skladu sa svojim nedovoljno razvijenim mišljenjem i ograničenim znanjem i iskustvom, uzroke rata traže pre svega u psihološkoj sferi, u karakteru državnika koji vode rat ili u psihološkim motivima ljudi koji ratuju i, šire, u ljudskoj prirodi i njenim karakteristikama. Gotovo sasvim izvan njihovog vidokruga ostaju raznovrsni makrosocijalni uzroci ratova (državni, geostrateški, nacionalni i ekonomski interesi)”.⁹³ Tipični odgovori su: „ljudi ratuju zato što su bezobrazni”; „ljudi ratuju zato što im je dosadno”; „zato što nisu dobri”; „zato što su zli”; „zato što se ne vole”; „da bi se dokazali da su najjači”. U nekim odgovorima može se uočiti egocentrizam u mišljenju, tendencija da se sve posmatra isključivo sa svog stanovišta („kao da je dete centar sveta”), kao na primer: „ljudi ratuju zato da bih ja bio tužan i da se ne mogu igrati”. Rani patriotski egocentrizam,

92 Navedeno prema: Trebješanin i dr. (1999b), *Najstrašnije je kada otruju oblak (Kako deca Srbije vide rat i mir)*, Institut za psihologiju, Beograd, str. 32–34.

93 Isto, str. 118.

takođe, ima udela u tumačenjima, navodeći jedan broj dece da na pitanje o uzrocima rata odgovaraju uvek sa stanovišta napadnutog, posmatrajući stvari kroz „patriotski filter” („mi ratujemo da bismo odbranili Kosovo i našu zemlju”). Osim toga, tumačenja su pod snažnim uticajem iskustava stečenih u međuličnim odnosima („zato što se posvađaju oko nečega”; „zato što su se naljutili na nas zato što smo mi nekada njih gađali... i onda su rekli da će i oni nas”; „zbog nečega što ne može da bude zajedničko, nego mora da bude jednog ili drugog...”; „zbog ljubomore na položaj u svetu”). Tek posle 10–11. godine moguće je uočiti bitnu promenu u obrazloženjima uzroka ratovanja; ona postaju apstraktnija, uzimaju u obzir makrosocijalne odnose i okolnosti, sadrže elemente objektivnosti i „naučnosti”, ali se suštinski svode na slučajan skup uzgredno pokupljenih „teorija” („da bi osvojili više drugih država i bili najveći”; „da bi osvojili dobru teritoriju ili zbog bogatstva – nafte, novca”; „bilo bi, da ne ratuju, previše ljudi na Zemlji”; „da se reši neki problem koji ne može da se reši mirnim putem”).⁹⁴

U ranim uzrastima deca još ne poseduju razvijen pojam mira. Konflikt je, naime, znatno lakše shvatiti pošto ga karakteriše dramatičnost i konkretna pojavnost, nešto što se može opaziti, o čemu se u užoj i široj sredini raspravlja, što budi znatiželju. Međutim, mir predstavlja za dete nedovoljno upadljivu i „opipljivu” pojavu, i u međuličnim odnosima i na makroplanu, tako da ne postoje konkretne „dimenzije” na koje bi kognitivne strukture mogle biti oslonjene. Stoga, pojam mira ni u starijim uzrastima nije dovoljno artikulisan; često ga i školska deca tumače pre kao unutrašnje stanje pojedinca – odsustvo uzbuđenosti ili neaktivnost – nego kao odnos koji postoji između grupa, a nastaje kao proizvod kolektivnih aktivnosti usmerenih na kooperaciju, uspostavljanje dobrosusedskih odnosa i sl. Mir se zapaža tek onda kada biva narušen.

Stoga, deca najčešće daju *negativna* određenja mira. U pomenutom istraživanju Trebješanina i ostalih⁹⁵ definišu ga, prvo,

94 Isto, str. 46–49.

95 Svi odgovori dece i navodi dati su prema: Trebješanin i dr. (1999b), str. 38–42, 115–116.

kao odsustvo uzbuđenja („kad si miran, kad ne mrdaš”), ali i straha („mir je da se ne plašim ničega”). Zatim ga određuju „kao prestanak ili odsustvo rata”. Karakteristični odgovori mlađe dece su: „mir je kad nema rata”; „kada prestane rat”; dok starija deca navode i uslove pod kojima se to dešava („... kad se predsednici pomire”). Druga vrsta negativnih definicija mir izjednačava sa odsustvom dramatičnih pratećih pojava (sirene, bombe, rušenje) koje se vezuju za ratno stanje („kada prestanu sirene i ne lete više avioni i nema pucanja”; „kad nas ne gađaju”; „mir je kad nema uzbune”). Kada daju *pozitivna* određenja mira, prema rečima autora ove studije, mlađa deca ga određuju najčešće „kao idealno stanje, preko jednog niza najviših vrednosti (sloboda, sreća, lepota, veselje i sl.)... Za decu koja na taj način shvataju mir, to nije samo odsustvo rata, već jedno idilično stanje istinske ovozemaljske sreće... rajsko stanje sveopšteg blagostanja i saglasja... slika potpune kosmičke harmonije”. „U ovim odgovorima... naslućuje se i jedan dublji sloj svetog, mitsko-religijskog značenja mira kao unutrašnje celovitosti, spokojstva i ravnoteže...” Tipičan odgovor koji pripada ovoj kategoriji je: „Tišina, kako ptičice pevaju, kako se deca igraju, kako nije rat, kada golupčići pojedu hranu, pojedu od hleba.” Tek kod desetogodišnjaka i starijih nalazimo, sporadično, pozitivno određenje mira koje odslikava stanje međugrupnih odnosa („mir je kada svi žive složno”; „mir je kada je sve u redu, kada se sve zemlje dobro slažu”), ili stanje koje se izjednačava sa blagostanjem šire zajednice („kada je neka država slobodna, kad je niko ne dira”; „kada jedna zemlja može lepo da živi i da se izgrađuje”).

Postavlja se pitanje da li ove rane predstave o ratu i miru imaju političku relevantnost. Prema mišljenju Nore Roseno, u Kupe-rovoj interpretaciji razvojnog procesa jasno je sadržana ideja da se rana interpersonalna iskustva sa konfliktima direktno mogu generalizovati na societalni politički nivo (Rosenau, 1978). Ovaj autor smatra da rane predstave o ratu, koje nastaju po analogiji sa sukobima koji se dešavaju u dečjim igrama i odnosima sa vršnjacima, bivaju kasnije upotpunjene informacijama koje o toj temi pružaju odrasli, škola i mediji, kao i ličnim iskustvima vezanim za širi društveni kontekst i datu političku situaciju. Prema

Kuperovom razvojnom modelu, na poslednjem stadijumu procesa razvoja predstave o ratu pojedinačno rezonovanje o personalnim, socijalnim i međunarodnim konfliktima povezuje se u jednu koherentnu idejnu celinu – tzv. *shemu konflikta*. Ovakva idejna organizacija ima jedinstvenu strukturu što znači da se zamisli o konfliktima koji se odigravaju na različitim nivoima međusobno preklapaju i zamenjuju (Cooper, 1965, str. 16). Upravo stoga, ovako konstruisana shema konflikta omogućava da se svest o veoma udaljenoj, složenoj i formalnoj oblasti politike nadoveže na neposredna međulična iskustva koja se stiču u najranijem periodu života. Nalazi nekih novijih razvojnih istraživanja takođe ukazuju na povezanost ranih dečjih fantazama o nasilju, koji igraju važnu ulogu u organizovanju „igranja rata”, sa kasnijim antisocijalnim ponašanjem, nedostatkom empatije i moralne osetljivosti prema posledicama realnih ratnih situacija (Dunn i Huges, 2001). Inače, ideja o uticaju rane izloženosti modelu na kasnije agresivno ponašanje dece i odnos prema agresiji, sastavni je deo teorije učenja po modelu, primenjene na socijalizaciju agresivnog ponašanja (koje zastupa A. Bandura, 1982).

Drugačije viđenje uticaja koji ostvaruju ova rana „ratna” iskustva na kasnije shvatanje rata iznosi Konel (1971). On je u svojim istraživanjima (dece iz Australije) utvrdio da deca postojano izražavaju strah da njihova zemlja može biti napadnuta – što je pripisao rano uspostavljenoj *shemi pretnje*. Pretpostavio je da se kod dece rano stvara predstava o postojanju neke spoljašnje zle sile koja predstavlja pretnju „lepom i sigurnom” svetu detinjstva, i to pre nego što su uopšte čula za rat ili se susrela sa konkretnim saznanjima o ratovanju. Pošto deca ne povlače granicu između privatne sfere života, imaginacije i spoljašnjeg (političkog) sveta, njihove predstave o ratu lako se premeštaju sa veštica, zmajeva, Kapetana Kuka i dinosaurusu na vojnike i obratno. Priče o ratu i vojnicima koje prenose odrasli i mediji asimiluju se u okvire već postojećih predstava o nepoznatoj, a sveprisutnoj opasnosti, a vojna pretnja nadovezuje na ove rane dečje strahove.⁹⁶ Roseno (1975) smatra da je moguće slične bazične, politički relevantne,

96 Connell, R. W. (1971), *The Child's Construction of Politics*, Melbourne University Press, Carlton, Victoria, str. 102.

sheme otkriti i kada je reč o drugim aspektima ranog dečjeg iskustva i pratiti njihov razvoj u pravcu sve veće specifičnosti i jasnije povezanosti sa udaljenim svetom političkih ustanova i događaja (str. 183).

Osobenu *shemu pretnje* otkrili su istraživači i kod naše dece, pokušavajući, u vreme bombardovanja Srbije 1999, da ispitaju šta ona podrazumevaju pod pojmom „NATO” (Trebješan i dr., 1999). Mada ni kod školske niti predškolske dece nije jasno uobličen pojam ovog vojnog saveza, kao ni njegova svrha, sadržaj odgovora pokazuje da je, posebno za predškolsku decu Srbije, kako kažu autori „NATO postao simbol, sinonim i kvintesencija svega zla”. NATO je istovremeno naziv za konkretnog neprijatelja, agresora („NATO znači Amerikanac”; „Klinton i njegovi pomoćnici”) i posrednika u sprovođenju njegovih loših namera (teleološka objašnjenja), ali i metafora opšteg ugrožavanja i „udruženja svih zlih sila sveta”, nečega što je po prirodi zlo i zlu usmereno („NATO su zli ljudi”; „napali su našu zemlju zato što su zli”) (str. 112). Tek kod školske dece, mada i kod njih retko, mogu se naći celovitiji pojmovi i odgovori tipa: „NATO je organizacija koja okuplja najrazvijenije zemlje sveta i želi da vlada svetom pomoću vojne sile” (str. 113).

Slična istraživanja razvoja predstave o ratu i miru, koja su sprovedena u različitim zemljama, u osnovi su potvrdila Kuperove i Konelove nalaze o toku razvojnog procesa; ali, ona su ukazala i na uticaj specifične političke kulture, odnosno potkultura unutar nje, na dečje shvatanje rata i mira i razumevanje međunarodne politike u celini (Alvik, 1968. u Norveškoj; Rosell, 1968. u Švedskoj; Targ, 1970. u SAD).⁹⁷ Alvik (1968), na primer, ukazuje na razlike između dece iz Norveške i Engleske, kao i na razlike između dece iz različitih socioekonomskih klasa, u pogledu obaveštenosti i znanja o ratu, odnosno u pogledu zrelosti rezonovanja o njegovim uzrocima i posledicama. Rosel (Rosell, 1968) naglašava statusne razlike, ali i uticaj masovnih medija koji vremenom postaju sve značajniji u formiranju predstava o ratu i miru, potiskujući uticaj roditelja. Ovde bismo naveli i razlike koje se mogu primetiti na osnovu istraživanja dece iz Srbije. Na

97 Navedeno prema: Stacey, 1978.

osnovu odgovora datih u već navedenom istraživanju, može se naslutiti da deca odgovarajućeg uzrasta u nas zrelije rezonuju o ratu nego što je Kuper pretpostavljao (tj. preadolescenti ranije postižu viši nivo apstrakcije). Ipak, ovu pretpostavku valjalo bi proveriti u narednim istraživanjima. U svakom slučaju, komparativna istraživanja pokazuju, kao što se može očekivati, da neposredna iskustva dece sa ratnim uslovima imaju značajnu ulogu u razvitku predstave o ratu, tj. da omogućavaju da se ovaj pojam ranije kristališe.

Rat i ratna tematika su, inače, među prvim politički relevantnim temama iz *međunarodne politike* za koje deca ispoljavaju posebno interesovanje. Dramatične manifestacije i posledice rata, ali i sve što se odnosi na vojsku i vojnike, prvo je što dete opaža iz ove oblasti političkog delanja. Ali, prve odrednice u dečjem shvatanju međunarodnog poretka i onoga što se podrazumeva pod moćnom državom nisu vezane samo za rat već i za postojanje jake vojske i vojne moći. Još je Targ (1970) ispitujući manji uzorak američke dece između devet i dvanaest godina utvrdio da deca povezuju prestiž svoje zemlje kako sa visokim nivoom industrijalizacije, tako i sa vojnom prevlašću. U predstavama dece već u ovim uzrastima reflektuje se atmosfera Hladnog rata, te se Amerika označava kao „jaka” i „dobra” zemlja, a Kina i tadašnji Sovjetski Savez kao „važne”, ali „loše” i „surove”. Deca iz SAD-a su već u preadolescentnom periodu pokazala izvesno znanje o postojanju vojnih odbrambenih saveza i paktova i vezivala politički prestiž svoje države za vojni prestiž; među njima je, takođe, postojalo rašireno uverenje da su vojni savezi, ali i mirovni savezi koje formiraju „neprijateljske” zemlje (SSSR, Kina), povezani sa agresijom. U kasnijim uzrastima, pod uticajem škole i medija, rat u kome učestvuje sopstvena zemlja sve češće se posmatra kao odbramben i legalan, a vojni savez čiji je ona član kao agresivan ali dobar, što predstavlja izraz ranog „interesnog nacionalizma” (prema: Stacey, 1978, str. 62).

Vojni prestiž u razvijenim političkim kulturama ima svoj pandan u *idealu ratništva*, koji je karakterističan za parohijalne političke kulture. Ratništvo kao ideal svojstven je deci koja se socijalizuju unutar političkih sistema čija se legitimnost oslanja na

ishode oslobodilačkih, odbrambenih, ili osvajačkih ratova. Na primer, sredinom osamdesetih godina, devetogodišnjaci iz Srbije, socijalizovani u nekadašnjem socijalističkom sistemu, isticali su priče o ratu (o partizanima) kao najinteresantnije teme o kojima razgovaraju odrasli iz njihove okoline, odmah iza razgovora o sportu i sportskim događajima (Vasović, 1986). Priče o NOB-u imale su, u kontekstu bivše jugoslovenske – komunističke – političke kulture, posebnu i važnu funkciju u legitimaciji sistema, režima i vladajuće elite; one su bile i dominantan sadržaj oficijelne političke indoktrinacije (školskih programa, propagandnih filmova). Istorijska sećanja i mitovi koji se odnose na slavnu ratničku prošlost, epopeju Prvog svetskog rata, predstavljaju i danas u Srbiji važan deo porodične političke tradicije. U ratničkim pričama, društveno-istorijska zbivanja prelamaju se kroz lični doživljaj nekog od članova porodice (koji je bio njihov očevidac ili učesnik) i zato ostavljaju na dete poseban, trajan, utisak. Dramatičnost, koja je nužni pratilac ratnih sadržaja (kao, uostalom i samih događaja), i sveprisutnost u komunikacionom prostoru, obezbeđuje ovim temama nepodeljenu dečju pažnju, čak i onda kada ona ne pokazuju ni najmanje interesovanje za ostale teme iz sveta real-politike. Teme rata su, u stvari, deo prepolitičke mitologije koja, zbog svoje snažne ideološke obojenosti, može imati jak političko-propagandni (što znači, socijalizacijski) efekat. Mada, u svojoj psihološkoj suštini, ova interesovanja nisu manifestno politička („volim priče o ratu, a ne volim o politici”), ona neprimetno uvode dete u samo predvorje realpolitike.

Kada je reč o poimanju rata i stavu prema ratu, unutar istog političkog sistema mogu postojati značajne razlike između dece, koje nisu vezane samo za uzrast (nisu proizvod sazrevanja). O takvim razlikama – u shvatanju rata, generalnom odnosu prema ratu, i agresiji NATO na Jugoslaviju – koje su zabeležene među decom iz centralnih beogradskih opština, iz prigradskih opština (sa periferije Beograda) i iz Subotice, izveštavaju Trebješanin i dr. (1999). Suprotno onome što bi se moglo očekivati, deca iz prigradskih naselja na zreliji način razmišljaju o ratu. „Odgovori dece sa periferije Beograda pokazuju veću informisanost, njihovo shvatanje ratnih zbivanja približnije je shvatanjima odraslih i u

dobroj meri zasnovano na uticaju medija” (str. 131). Za njih je karakteristično da tačnije određuju NATO kao savez ili grupu zemalja, da shvataju da razlozi zbog kojih je Jugoslavija napadnuta imaju veze sa Kosovom, da vide rat kao sukob zemalja koji izbija zbog ljudskih težnji za ekspanzijom, osvajanjem tuđih teritorija. Za razliku od njih, veoma mali broj dece iz centralnih beogradskih opština (Vračar, Stari grad) „definiše NATO negativnim atributima i, takođe, veoma malo njih osvajanje i pljačku navodi kao uzroke napada na našu zemlju. Subotička deca... tumače razloge ovog rata univerzalnim razlozima ratovanja, a manje onim što predstavlja povod za rat u našoj konkretnoj situaciji” (str. 131–132). Istraživači ne nalaze jasno objašnjenje ovih razlika, mada se one mogu potražiti u različitom obrazovnom i etničkom sastavu pojedinih zajednica, kojima su posredovana preovlađujuća politička uverenja i stavovi. Zajednice koje dele tradicionalne vrednosti, jaku nacionalnu identifikaciju i srpski patriotizam (a one su karakteristične za seoska i prigradska naselja) i koje su, uz to, etnički homogene, socijalizuju i svoju decu u ovom duhu. Načini na koji ta deca tumače povode i ocenjuju posledice ovog konkretnog rata (bombardovanje Srbije) proističu iz njihove veće nacionalne samosvesti i jasnijih poruka koje prenose roditelji i šira socijalna sredina. Obrazovaniji roditelji, iz urbanih sredina, a posebno oni iz multinacionalnih zajednica, verovatno su skloniji da decu zaštite u svakom pogledu pa i kada je reč o „prljavom svetu politike” ili međuetničkoj mržnji. Odgovori roditelja na pitanje iz navedenog istraživanja „Kako ste objasnili deci šta se dešava?” pokazuju da je znatan broj obrazovanih roditelja pokušavao da sakrije od dece pravu istinu o ratu i njegovim uzrocima. Otuda deca iz ovakvih sredina, uprkos tome što bi mogla da budu bolje informisana od ostalih, dobijaju, u stvari, više nejasnih i dvosmislenih političkih poruka.

Valjalo bi se zamisliti nad onim što podrazumevaju opisana razvojna ograničenja kada se raspravlja o karakterističnom rezonovanju i stavovima odraslih ljudi prema ratu, političkom nasilju i agresiji. Subjektivne i personalizovane predstave o ratu često se sreću i kod odraslih, a posebno su raširene u periodima ratnih kriza i međudržavnih napetosti. Da li to znači da odrasli

ljudi, koji imaju sposobnost uopštavanja, razdvajanja opšteg od pojedinačnog, „regrediraju” u svom rezonovanju u kriznim situacijama? Činjenica je da većina posrednika u procesu političke socijalizacije prenosi političke poruke (mišljenja i stavove) koji se fokusiraju na konkretnog Neprijatelja, promovišu ograničene hipoteze uzročnosti složenih političkih događaja i pospešuju uspostavljanje opisanog „patriotskog filtera”. To nije osobenost socijalizacije u okviru samo jednog političkog sistema ili specifične političke kulture, a predstavlja „opšte mesto” svih oblika ratne propagande.

DETE I POLITIČKI SISTEM

Personalizacija politike

Jedan broj istraživača, koje karakteriše prevashodni interes za uslove funkcionisanja i opstanka političkog sistema i koji u političkoj socijalizaciji vide, pre svega, najvažniji stabilizirajući mehanizam koji taj opstanak omogućava, usmerio je svoja istraživanja dečjeg odnosa prema politici upravo na taj poseban aspekt – stvaranje podrške i pozitivnog odnosa prema političkom sistemu. Najveći deo ovih istraživanja izvršen je pod rukovodstvom Istone i Hesa, odnosno Grinštajna, i inspirisan je (ili predstavlja nastavak) studijama koje su ovi autori, nezavisno, sprovedi na populaciji američke školske dece: Čikaške studije izvedene u dva navrata (1958, 1963), i Njuhevne studije (1958) koja je bila deo Grinštajnovе doktorske disertacije.⁹⁸ Uprkos mnogim ograničenostima i ozbiljnim kritikama kojima su naknadno bili izloženi, nalazi ovih istraživanja naišli su na širok odjek među politikolozima i ostavili su dubok trag u teoriji političke socijalizacije koji je i danas vidljiv. Izvedena nezavisno, po donekle različitom projektnom nacrtu ali vremenski gotovo simultano, ova dva velika istraživanja u nekim osnovnim nalazima međusobno se potvrđuju i dopunjavaju.

98 „Čikaško istraživanje” obavljeno je 1958. i 1963. godine pod rukovodstvom Istone i Hesa, na beloj deci srednje klase, osnovnoškolskog uzrasta iz vangradskih područja Čikaga.

„Njuhevno istraživanje” obavljeno je 1958. godine pod rukovodstvom Grinštajna, na beloj deci raznih klasa, takođe osnovnoškolskog uzrasta, iz Njuhevna i okoline.

Centralna tačka oba pomenuta istraživanja jeste naglašavanje jednog od aspekata razvoja dečjeg odnosa prema političkom sistemu, a to je odnos prema režimu – vlasti ili vladi – koji su oličeni u vrhovnom političkom vođstvu, tj. *personalizovanom političkom autoritetu*. Pojam politike, uopšte, blisko je povezan sa pojmom autoriteta. Teorijska razmatranja o uslovima opstanka političkih sistema davno su ukazala na važnost veze između budućih građana i političkih autoriteta koji predstavljaju režim.⁹⁹ U savremenoj političkoj teoriji ova pretpostavka postala je aktuelna u okviru rasprave sistemskih analitičara o poreklu „rasprostranjene podrške” političkom sistemu (*diffuse support*). Pod „rasprostranjenom podrškom” Iston i Denis podrazumevaju generalizovano poverenje i verovanje koje članovi nekog političkog društva investiraju u razne objekte sistema, kao ciljeve po sebi, a koje se daje bezuslovno; u ekstremnom obliku ona se javlja kao slepa lojalnost (1969, str. 63). Ovo je ključni pojam koji autori koriste da bi objasnili postojanost i stabilnost političkih sistema. Autori polaze od nalaza svojih istraživanja da su predstave dece o svetu politike konkretne i personalizovane, te da razvojna faza personalizacije politike prethodi usvajanju apstraktnih političkih pojmova i poimanju institucionalizovanih političkih procesa. Rane predstave o vlasti, vladi, političkoj moći i autoritetu vezane su za istaknute političke ličnosti iz javnog života i krajnje su idealizovane. Oni, kao i mnogi drugi „sistemski” istraživači, izveli su na osnovu toga zaključak da se upravo na ovaj način socijalizuju budući privrženici datom političkom sistemu. Idealizovana predstava personalizovanog političkog autoriteta, koju u procesu rane političke socijalizacije stiče većina dece i adolescenata, posreduje u nastanku jedne takve uopštene, nekritičke, ali snažne, podrške i lojalnosti sistemu (*diffuse system support*), koja se brzo stabilizuje i pokazuje znatnu otpornost ka kasnijem preispitivanju

99 U tom smislu, na primer, Žan Boden upozorava da „deca koja se ne boje svojih roditelja, a još manje Boga, isto tako spremno pružaju otpor javnim autoritetima” koja se uzima kao prethodnica savremenih diskusija o transferu stavova prema političkom autoritetu i generacijskih razlika u političkim stavovima. Prema: Greenstein, F. I. (1968), „Political Socialization”, u *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Sills, D. L. (ed.), vol 14, str. 551–555.

i promeni, te predstavlja uslov njegove relativne stabilnosti, trajanja i održanja.

Analizirajući proces uspostavljanja podrške sistemu, Iston i Hes su pošli od toga da je uspostavljanje privrženosti budućih građana političkom društvu i široj političkoj zajednici važna stepenica u obezbeđivanju stabilnosti političkog sistema, ali ne i dovoljna da osigura njegovu relativnu trajnost. Pripadnici političkog društva moraju, pored toga, rano da razviju pozitivne sentimente prema strukturama i normama režima. Kako deca veoma malo znaju o formalnim aspektima vlasti (vladi, predsedništvu ili parlamentu), jedini način da se uspostavi ovakva privrženost jeste posredstvom njihove predstave o istaknutim autoritetima iz javne sfere života. Uostalom, prvo što deca uočavaju u svetu politike jesu autoriteti koji reprezentuju sistem. Političko učenje koje „izmešta” dete iz privatne u javnu sferu života može, da se poslužimo primerom koji daju Iston i Hes, da započne već bezazlenim pitanjem koje upućuje roditelju: „Ko daje platu policajcu?”, ili „Zašto ne smeš da parkiraš kola na ovom mestu?”. „... Kada otac odgovori: 'Plaća ga grad ili gradonačelnik', ili 'Protivno je zakonu parkirati tamo', dete je od strane pouzdanog izvora dobilo početnu lekciju iz politike u širem smislu. U stvari, ono je na jedan posredan način izloženo zaključcima da postoji razlika između javnih i privatnih oblasti života, da postoji zahtev za poštovanjem pravila i normi u društvu, bez obzira na pojedinčev poriv ili želju, i da postoji neki viši autoritet, van porodice, kome su čak i svemoćni roditelji podređeni...” (Easton i Hess, 1970, str. 41). Pretpostavka je da u razvijenom političkom društvu (kao što je američko) prvi kontakti sa čuvarima reda, policajcima, deci ukazuju na neophodnost prihvatanja određenih pravila i odluka nekog spoljašnjeg autoriteta. Kako je policajac instrument političke moći i predstavnik izvršne vlasti, ona na ovaj način bivaju uslovljena i na sam politički autoritet (Stacey, 1978).

Ipak, deca prvenstveno poimaju političku vlast i vladu svoje zemlje posredstvom istaknutih političkih ličnosti koje su njeni nosioci. Vrhovni politički autoriteti (predsednik, kralj, šef države, Veliki vođa) predstavljaju izuzetno pogodnu „sponu” koja povezuje budućeg građanina sa političkim sistemom. U strukturi vlasti oni čine najuočljivije, jasno definisane i društveno značajne „kote” koje

deca (za koju je politika na marginama interesovanja) mogu da identifikuju kao politički simboličke ili reprezentativne i prema kojima mogu lako razviti sentimente i stavove koji su značajni za uspostavljanje kasnijeg odnosa prema režimu i sistemu u celini. Zato se kaže da su politički autoriteti „kritičke tačke” dečjeg kontakta sa političkim sistemom. Malo je verovatno, smatraju „sistemski” autori, da deca na neki drugi način mogu smislaono vezati njegove bazične komponente (Easton i Hess, 1970; Greenstein, 1970).

Čikaško istraživanje, sprovedeno na uzorku dece od drugog do osmog razreda osnovne škole, ukazivalo je upravo na zaključke ove vrste: 1) ono što je u oblasti politike za većinu dece uočljivo jeste postojanje nekog autoriteta izvan porodice i škole; 2) ovaj spoljni autoritet je prvobitno, kao i tokom čitavog perioda osnovne škole, posebno reprezentovan u ličnosti predsednika države (katkad i lokalnog policajca) i, mada deca postepeno, kako postaju starija, postaju svesna i institucionalizovanih autoriteta (u SAD-u Kongresa, na primer), predsednik ostaje i dalje najuočljiviji autoritet; 3) ove spoznaje pod uticajem su pre emocionalnih, nego racionalnih procesa (Easton i Hess, isto, str. 44).

Zaključci Njuhevne studije mogu se svesti na sledeće: 1) deca na sličan način kao odrasli uočavaju značajnost istaknutih političkih uloga u okviru sistema; 2) ona, međutim, imaju znatno povoljniju sliku o individualnim političkim vođama i politici, generalno, nego odrasli (tj. njihove predstave o političkim liderima kvalitativno su drugačije); 3) raširen politički cinizam kakav imaju odrasli građani počinje da se razvija tek u adolescenciji (oko trinaeste godine) (Greenstein, 1970, str. 54).

Autori oba istraživanja saglasni su u pogledu suštinske tačke svojih nalaza o dečjem „imidžu” predsednika: deca poseduju jednu izuzetno pozitivnu, idealizovanu sliku predsednika države; on se doživljava kao osoba koja poseduje sve vrline: mudar je, spreman da pomogne, okupiran brigom za druge, zaštitnički nastrojen, moćan, dobar i pošten. Kada je u okviru Čikaškog istraživanja od dece zatraženo da uporede predsednika sa većinom drugih ljudi u odnosu na takve lične i moralne karakteristike kao što je prijateljstvo, poštenje, sveopšta dobrota i briga za druge, kao i u pogledu takvih kvaliteta kao što je znanje i zalaganje u radu, velika

većina ga je ocenila kao osobu koja prevazilazi sve ostale ljude (pa i sopstvenog oca). Grenštajnova pitanja otvorenog tipa u kojima se tražio jednostavan opis predsednikovih dužnosti spontano su provocirala kod dece iste takve odgovore, sa prvenstvenim naglašavanjem predsednikovih dobrih osobina.

Idealizovana slika predsednika, utvrđeno je, stvara se u odsustvu ma kakvih kognitivnih informacija. Prvo što dete preuzima iz sveta odraslih nije znanje već „evaluativna definicija političkog autoriteta”. Evaluacije i „afektivno znanje” o političkim liderima izgleda da prethode činjeničnim informacijama na kojima bi mogle biti zasnovane (kao što je slučaj i sa mnogim drugim prepolitičkim sentimentima). Vremenom, kako dete postaje starije, idealizovana slika vrhovnog političkog lidera donekle se zamagljuje, pri čemu se najveća erozija ove „političke euforije” događa u periodu adolescencije. U tom procesu otrežnjenja, karakteristike vezane za vršenje specifične *uloge* postaju važnije za procenu političkih autoriteta od *ličnih osobina* nosioca uloge – ali pozitivni emocionalan ton i dalje ostaje relativno visok. Grinštejn zbog toga ima potrebu da objasni nesklad između dečjih idealizovanih predstava i političkog cinizma koje odrasli često ispoljavaju u odnosu na političare, pripisujući im pohlepu, korumpiranost i nepoštenje. Pozivajući se na psihološke zakonitosti učenja, on objašnjenje nalazi u hronološkom sledu usvajanja ovih različitih stavova u kojem su prve impresija stečene veoma rano, „gotovo nesvesno” – godinama pre nego što su deca stekla bilo kakve činjenične informacije i sposobnost političkog rezonovanja. „Stoga, kada se odrastao čovek nađe suočen sa konfliktom, svoje dve nekonzistentne procene političkih lidera, ona koja je duže postojala, verovatnije će uticati na njegovo reagovanje” (Greenstein, 1970, str. 57). Sve u svemu, prema stanovištima autora obeju studija, ovakva, veoma pozitivna afektivna predstava o najistaknutijem simbolu političkog sistema predstavlja osnovu kasnije podrške građana političkom sistemu u celini.

U jednom kasnije objavljenom radu, Iston i Denis (1969) sumiraju četiri osnovne karakteristične faze u razvoju detinje predstave političkog autoriteta na sledeći način:

1) faza *politizacije*: deca uče da postoji neki autoritet iznad porodičnih i školskih, neka spoljašnja sila koja zahteva podršku, poslušnost i poštovanje;

2) faza *personalizacije*: deca najpre i najlakše postaju svesna političkih autoriteta preko individualnih osoba (predsednik države, policajac), što je uslovljeno njihovim kognitivnim ograničenjima;

3) faza *idealizacije*: deca prvobitno opažaju autoritet kao izuzetno pozitivan – dobročiniteljski (benevolent), dobar, pošten, mudar, itd.;

4) faza *institucionalizacije*: postepeno, sa uzrastom, dete uči depersonalizovane političke objekte institucije.

Poreklo dečje personalizacije politike, kao i njihove potrebe za idealizacijom političkog autoriteta, tumačeno je u literaturi na različite načine. Smatra se da detinji kognitivni kapaciteti (nivo kognitivnog razvoja) uslovljavaju veću mogućnost poimanja političkih institucija preko pojedinačnih osoba nego u apstraktnom, nepersonalizovanom, obliku: ličnosti su konkretnije, prepoznatljive, „manipulativnije”, zanimljivije, itd.¹⁰⁰ Takođe, personalizacija može biti proizvod selektivne izloženosti dece u odnosu na upadljive političke vođe. U mnogim društvima lokalni političari su dobro poznati i uklapaju se u ovakvu personalizaciju (Sears, 1969; Stacey, 1978). Kasnija, sve veća izloženost drugim političkim objektima i institucijama, dovodi do opadanja personalizacije. Bliskost, u smislu prepoznatljivosti, može biti, takođe, izvor prihvatanja i pozitivnog odnosa prema političkom autoritetu. Nešto što je poznato pre budi pozitivne nego negativne afekte. Međutim, jedno od najčešćih objašnjenja nediskriminativno pozitivnog afekta koje dete pokazuje u odnosu na istaknute političke figure, zasnovano je na tezi o direktnoj generalizaciji ličnog iskustva deteta. Rašireno tumačenje je da dečja iskustva i emocionalne reakcije u odnosu sa osobama autoriteta iz neposredne okoline (obično roditeljima) bivaju na neki način prenesena ili generalizovana na udaljenije osobe autoriteta (uključujući i političke). Kasnija saznanja o stvarnim osobinama udaljenih autoriteta mogu modifikovati ali ne i potpuno istisnuti ove rane predstave.

Ideja je drevna. Poznato je da je još Konfučije savetovao provincijske vladare da utiču na povećanje pobožnosti sinova svojih podanika, ne bi li i sami, eventualno, postali objekti pozitivnog

100 O oblicima dečjeg političkog rezonovanja govorimo detaljnije u jednom od narednih odeljaka ovog rada („Razvoj političkog mišljenja”).

afekta koji se tako stvara. Rana istraživanja političke socijalizacije, sledeći psihoanalitičke hipoteze, teže da pokažu kako deca koja imaju izrazito pozitivnu predstavu vrhovnog političkog autoriteta, istovremeno pokazuju istovetne poglede u odnosu na svoje roditelje, što bi ukazivalo na povezanost ova dva afekta. Velikom iskušenju da pripišu idealizovanu predstavu političkog autoriteta transferu dečje predstave o sopstvenom ocu – autoritetu sa kojim su ostvarila prvo i najneposrednije iskustvo – ni Iston ni Hes, niti Grinštajn, nisu odoleli. Duboka pozitivna lična osećanja prema predsedniku, prema njihovom tumačenju, proizvod su ili direktnog odraza odnosa prema ocu, ili kompenzatorskih reakcija (izbegavanje anksioznosti) usled osećanja sopstvene nemoći i povredljivosti (Easton i Hess, 1970, str. 46; Greenstein, 1970, str. 57). Pretpostavka je da otac, doživljen kao onaj koji opskrbljuje i štiti, kao dobročinitelj, predstavlja prototip autoriteta; kada predsednik, kao najuočljiviji i personalizovan politički autoritet uđe u dečje kognitivno polje, on se lako uklapa u prototip i čini efikasnu sponu između deteta i političkog sistema. Tako celokupni politički režim postaje tek „proširen porodični krug”.

Kako nalazi istraživanja samih autora, a i nekih drugih, o podudarnosti afektivne slike oca i političkog autoriteta nisu potvrdila ovakvu tezu, nudi se alternativno objašnjenje, po kome deca na predsednika ne reflektuju sliku sopstvenog oca, već *idealnog oca* svoje kulture: ona projektuju svoja idealna očekivanja u pogledu roditeljskih osobina koje otac treba da poseduje i uloge koju treba da vrši. Roberta Sigel nudi protivargument i ovoj tezi. Ukoliko se prihvati, kaže ona, da priroda odnosa otac–dete određuje dečje predstave političkih autoriteta (u psihološkom ili u kulturalnom smislu), ova predstava morala bi da pokazuje veliku varijabilnost među decom različitog socioekonomskog porekla, pošto među klasama postoje velike razlike u pogledu obrazaca dečjeg vaspitavanja i nivoa autoritarnosti očeva. Ipak, u navedenim istraživanjima nisu utvrđene značajne razlike u ovom pogledu (1970a, str. 24). Neka druga istraživanja u kojima je kao nezavisna varijabla bila uključena i porodična struktura, pokazala su da nepotpunost porodice, merena preko odsustva oca, ne samo da ne doprinosi negativnom odnosu prema političkom autoritetu

(što bi na osnovu ovakve hipoteze trebalo očekivati) već je, čak, povezana sa daleko povoljnijom predstavom o predsedniku, i to u supkulturi u kojoj je opšti afekat u odnosu na političke autoritete izrazito negativan (Jaros, Hirsch i Fleron, 1970).

Drugo tumačenje porekla idealizovane slike političkog autoriteta, koje autori ovih studija navode kao komplementarno, jeste da se idealizovana slika prenosi *direktno* od strane roditelja – znači, ne kao specifičan politički stav, ili mehanizam odbrane, već posredovano kao „generalna orijentacija u odnosu na svet odraslih”. Deca od roditelja preuzimaju jednu, u viktorijskom smislu, idealizovanu sliku sveta i romantizovanu predstavu politike. Naime, roditelji teže da prikažu deci svet odraslih kao beskonflikatan, te u okviru toga i politiku prikazuju u „ružičastim” tonovima (Greenstein, 1970). Ovoj tvrdnji možemo zameriti da posmatra procese izvan socijalnog konteksta. Pretpostavka o mehanizmu prenošenja predstave o politici može biti ispravna (roditelji jesu važni prenosioci političkih orijentacija), ali *sadržaj* onoga što se prenosi (u ovom slučaju valenca stava o političkom autoritetu) značajno zavisi od specifičnosti političke kulture, kao što ćemo nešto kasnije pokazati. Oba ova tumačenja, takođe (bez obzira na to kome ćemo pokloniti više poverenja), ograničena su u tom smislu što zanemaruju uticaje ostalih agensa političke socijalizacije, van porodice, čiji uticaj može biti antagonistički. Videćemo, u nastavku izlaganja, da se personalizacija politike, u procesu individualne socijalizacije, može pripisati kognitivno-razvojnim ograničenjima, tj. misaonoj nezrelosti deteta (konkretnost u mišljenju, rani etnocentrizam), o čemu klasična tumačenja procesa političke socijalizacije nisu vodila dovoljno računa.¹⁰¹

Prethodna diskusija je već pokazala da na pitanje o poreklu pozitivnog odnosa prema vrhovnom političkom autoritetu (predsedniku) nije moguće odgovoriti a da se ozbiljno ne dovede u sumnju čitava postavka o univerzalnoj rasprostranjenosti idealizacije autoriteta na dečjem uzrastu. Veoma pozitivne orijentacije dece prema Vrhovnom vođi dugo su važile za najvažnije i najpoznatije otkriće u okviru istraživanja rane političke socijalizacije; sve dok ga velikim delom nisu demantovala nova istraživanja koja su obuhvatila

101 Videti poglavlje „Razvoj političkog mišljenja”.

i decu iz različitih supkultura (manjinskih sredina) i iz različitih društava, kao, uostalom, i savremena politička stvarnost.

Istraživanja o kojima je do sada bilo reči vršena su na relativno homogenoj populaciji američke bele dece, mahom iz urbanih, industrijalizovanih sredina. Kada su istraživački napori prošireni i na decu iz drugih (ruralnih) regiona (Jaros, Hirsch i Fleron, 1970), drugih rasa (Greenberg, 1970a, 1973), odnosno drugačijeg etničkog porekla (Jaros i Kolson, 1974), „ružičasta predstava” o politici upadljivo je potamnela. Vođa koji se deci iz Čikaga i Njuhejvna činio kao „dobročiniteljski” (*benevolent*), pojavljuje se u predstavama dece iz drugih regiona Amerike u sasvim drugačijem svetlu. U ovom izolovanom ruralnom regionu Apalačije (u istočnom delu američke države Kentaki), u kojoj među odraslom populacijom postoji široko rasprostranjen, otvoren, antirežimski sentiment, on se pojavljuje pretežno u liku „neprijateljskog” (*malevolent*) vođe. Ili, kod dece iz različitih etničkih i kulturnih grupacija, čak i u okviru istog socioekonomskog sloja (Amish,¹⁰² druga deca bele rase, deca crne rase), kao „raznoliki” (*multifarious*) – čas dobri a čas rđav vođa.¹⁰³ Pokazalo se, takođe, da u okviru istog političkog društva određene (manjinske) grupe dece mogu opisivati političke autoritete koristeći manje pozitivne, a često i negativne attribute. Najčešće su to bili pripadnici drugih rasa (crne ili crvene), nacionalnih manjina, ili najsiromašnijih društvenoekonomskih slojeva. I kada je reč o međunacionalnim istraživanjima, ovaj razvojni obrazac nije se pokazao kao univerzalan. Mada je, s jedne strane, uočena izražena sklonost idealizaciji političkih lidera među decom iz Australije,

102 „Drevni red Amisha” – jedan od nekoliko germanskih anabaptističkih grupa koje žive u kohezivnim poljoprivrednim zajednicama; među istaknutim karakteristikama ove grupe jeste odbacivanje velikog dela moderne kulture i zadržavanje stila ponašanja i života Evrope dvanaestog veka; odlikuju se razlikama u oblačenju, održavanjem starih običaja, izdvojenišću od ostalog društva i ekstremnom religioznošću.

103 Izrazi „dobročiniteljski” (*benevolent*), „zločiniteljski” (*malevolent*) i „raznoliki” (*multifarious*) pojavljuju se u naslovima sukcesivno objavljenih članaka Grinštajna, zatim Džeroa, Hirš i Flerona (1970) i, najzad Džarosa i Kolsona (1974) u kojima su sažeti nalazi autora o dečjoj predstavi vrhovnog političkog autoriteta.

Velike Britanije, Zapadne Nemačke, Japana i Holandije, to nije bilo karakteristično za decu iz Francuske. Za njih je, u doba kada su ova istraživanja sprovedena, bio karakterističan daleko niži stepen afektivne podrške u odnosu na svoje političke vođe (prema: Stacey, 1978). Dečje predstave političkih autoriteta, znači, kulturalno su uslovljene. Mogli bismo preciznije reći – uslovljene su određenom *političkom kulturom* datog društva ili grupe.

Istraživači predstave o političkim autoritetima polagali su velike nade u implikacije dobijenih nalaza: dečje pozitivne orijentacije prema predsedniku države mogu predstavljati korene bazičnih podržavajućih vrednosti budućeg građanina u odnosu na režim i politički sistem u celini. Nekom slučajnošću, oni su veoma brzo imali prilike da u praksi provere gorepomenute konstatacije. Uzrasne grupe na kojima je sprovedena većina ovih studija dostigla je period adolescencije i rane zrelosti upravo krajem šeste decenije; rana istraživanja nisu otkrila nikakav znak budućih masovnih političkih nemira i pokreta koji su težili preispitivanju političkih institucija sistema koji su karakterisali omladinu (američku, takođe) krajem šezdesetih godina. Takođe, nalaz da su u okviru nekih političkih kultura mogla postojati istovremeno izražena osećanja otpora prema postojećoj političkoj vrhuški i zavidan nivo patriotizma i idealizacije sopstvene nacije (zemlje), dovelo je u pitanje tezu da je rani odnos prema političkim autoritetima direktno povezan sa kasnijom podrškom političkom sistemu.

Komentarišući mogućnosti i opravdanost generalizacije nalaza o odnosu dece prema političkim autoritetima, Ričard Najemi (1973) smatra da je najopravdanije usvojiti zaključak po kome *obrazac* razvoja odnosa prema političkom autoritetu ostaje relativno nepromenjen u zavisnosti od vremena, sociodemografskih obeležja, ili političke kulture, dok se promene zapažaju u *nivou* podrške – stepenu u kome se autoritet opaža kao pozitivan i dobročiniteljski. Ovakav zaključak može biti, možda, opravdan ukoliko se radi o potpopulacijama budućih građana koji sazrevaju u okviru iste ili slične vrste političkih sistema. Međutim, poređenje dece koja se socijalizuju i obrazuju u okviru različitih društvenoekonomskih i političkih poredaka, sa različitim stepenom „otvorenosti”, unutrašnje demokratičnosti, itd., zahteva

reviziju ocene ne samo „opšteg nivoa podrške”, već i samih socijalizacijskih obrazaca. Nažalost, malo je istraživanja koja se bave ranom političkom socijalizacijom izvan političkih kultura zapadnih industrijskih zemalja. Posebno je malo naučnih istraživanja odnosa dece prema političkim autoritetima u socijalističkim društvima, totalitarnim sistemima, kao što ih i danas ima malo u zemljama tranzicije. Na osnovu postojećih analiza osobenosti ovih sistema i obrazaca političkog obrazovanja u okviru njih, mogli bismo, eventualno, pretpostaviti u kom bi smislu razvojna šema Istona i Denisa trpela promene. Da li bi se, na primer, u sistemima gde je „istaknutost” političke sfere u društvenom životu daleko veća (velika politizovanost društva, odnosno jaka indoktrinacija) čitav ovaj proces brže odvijao? To znači da bi faza „politizacije” mogla da započne i okonča se ranije; da bi u jednopartijskim sistemima faze „personalizacije” i „institucionalizacije” mogle u dužem periodu (počev od onog uzrasta kada kognitivna ograničenja počinju da slabe) da teku simultano (mada je stvar verovatno složenija ukoliko u sistemu vlada kult ličnosti); ili, pak, da bi, posebno u totalitarnim društvima, „idealizacija” političkih autoriteta mogla ranije dostići i imati znatno viši nivo kulminacije, a znatno blaži trend opadanja u funkciji uzrasta.

Na potrebu da fenomen personalizacije politike bude dublje proučen u savremenim uslovima, ne samo na planu individualnog političkog razvoja već i societalnom planu, ukazuju neke analize političkih procesa u savremenom svetu. Pojedini autori, na primer, smatraju da, od osamdesetih godina prošlog veka, u okviru svih današnjih liberalnih demokratija može da se primećti kako politika postaje sve više personalizovana¹⁰⁴ (McAllister, 2005). Analize političkih iskustava građana iz nekadašnjih istočnoevropskih zemalja pokazuju, takođe, da je stavljanje naglaska na ličnost političkih lidera karakteristično za javnost svih bivših

104 Zajednički imenitelj svih savremenih vidova personalizacije politike jeste ono što Slavujević određuje kao *punu identifikaciju određene politike sa određenim političarem* (Slavujević, 1999, str. 77). Personalizacija politike, kao jedno od osnovnih načela političkog marketinga, prema ovom autoru, sastoji se u nastojanju da javnost potpuno poistoveti neki politički program, stanovište ili aktivnost, sa konkretnim ličnostima koje se pojavljuju kao njihovi nosioci (Isto).

postkomunističkih država u periodu tranzicije. Smatra se da ova kva praksa predstavlja, ujedno, komunističko nasleđe i posledicu aktuelnog urušavanja poverenja građana u političke institucije. Ista tendencija, da je politika u velikoj meri personalizovana, zapaža se u političkom životu Srbije tokom celog perioda tranzicije, a i pre toga. Ona je često pripisivana „autoritarnoj prirodi nacionalnog karaktera”. Takođe, pretpostavka da je reč o osobe-noj, autoritarnoj, političkoj kulturi, kao nasleđu bivšeg komunističkog poretka, našla je u tumačenjima svoje mesto. Prenaglašeno pridavanje važnosti političkim liderima kao pojedincima i dominacija njihove ličnosti ne samo nad političkim, već ukupnim društvenim životom, uostalom, dobro su poznate pojave u srpskoj političkoj istoriji. Skorašnja analiza pojave i uloge fenomena izrazite personalizacije politike u tranzicionom periodu u Srbiji pokazuje da ona u našoj političkoj kulturi ima i neka druga osobena socijalnopsihološka ishodišta (Vasović, 2006). Između ostalog, ukazuje se na mogućnost regresivnih tendencija u ovom pogledu, u smislu u kome je o tome govorio Grinštajn (isto, str. 57). Od posebnog značaja je konstatacija da personalizacija, pod određenim društvenim okolnostima, ne mora biti samo u funkciji legitimizacije, već delegitimizacije sistema. Prema zaključcima ove studije, nastanak i rasprostranjenost velikog broja negativnih stereotipa i „zdravorazumskih teorija” o ličnosti i osobinama vrhunskih političkih lidera (predstavnik vladajućeg režima), koje su njihovo političko delovanje povezivale sa psihološkim dispozicijama i stanjima, imalo je upravo takvu ulogu. U ovom slučaju na delu je bio pervertiran proces standardne političke socijalizacije u toku kojeg se *negativne* predstave o istaknutim političkim ličnostima prenose i generalizuju na politički sistem. Fenomen personalizacije politike u političkoj kulturi Srbije, u periodu tranzicije, može se isto tako povezati i sa urušavanjem institucionalnog sistema, a posebno sa opadanjem poverenja građana u mogućnost političkih institucija da uspešno rešavaju opšte teškoće i probleme, ili zastupaju njihove specifične interese. Jedna od mogućih pretpostavki ove studije, koju bi trebalo proveriti u daljim istraživanjima, jeste obrnut odnos između raširenosti partijske identifikacije u društvu i personalizacije politike. Mala

raširenost i jačina partijske identifikacije među pripadnicima nekog političkog društva može biti faktor koji automatski osnažuje identifikaciju sa istaknutim političkim, odnosno partijskim, liderima, kao pojedincima.¹⁰⁵ U svakom slučaju, ove napomene idu u prilog upozorenju koje daje V. Sapiro (2004) analizirajući istoriju i sudbinu celog polja političke socijalizacije o potrebi da dalja međukulturna i komparativna istraživanja utvrde da li bazični psihološki procesi i razvojni trendovi u ovoj oblasti prevazilaze granice date političke kulture ili su kulturno specifični (str. 11).

Rana partijska identifikacija

Mada je još Hajman upozoravao da su oblici „političkog ponašanja” koji se mogu razviti u detinjstvu samo preteče političnosti, jedan broj istraživača političke socijalizacije smatra da se i na ovom ranom stadijumu životnog ciklusa pojedinca mogu otkriti potpuno formirani politički sadržaji. Uvid u relevantnu literaturu s kraja pedesetih i početka šezdesetih godina otkriva da je preduzeto nekoliko velikih studija koje su se, osim odnosom prema političkom sistemu (političkim autoritetima), bavile i drugim, manifestnim, političkim stanovištima dece i adolescenata, a posebno, *partijskom identifikacijom*.

Značaj partijske identifikacije prvi su istakli Kempbel i saradnici (Campbell, Converse, Miller i Strokes, 1960) ispitujući ponašanje glasača tokom američkih izbora, sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka. Ovi istraživači bili su iznenađeni nekonzistentnošću političkih stanovišta američkih birača, tj. čestom pojavom da ljudi glasaju za stranke čija je politika u suprotnosti sa njihovim stavovima o različitim društvenim pitanjima. Istražujući ovaj paradoks, autori su utvrdili da je partijska identifikacija,

¹⁰⁵ Pojedini pisci smatraju da usled nedovoljno interesno profilisanih programa stranke u Srbiji nisu dovoljno socijalno utemeljene, pa tako ni uspešno prepoznate kao zastupnici interesa pojedinih socijalnih grupa. Zbog toga one, kao institucije, gube atraktivnost. Popularnost ili poverenje u lidera postaju, iz navedenih razloga, tako, značajniji u kanalisanju izborne orijentacije biračkog tela od programa ili politike koju njegova stranka vodi (Slavujević, 2002).

koja predstavlja veoma stabilnu i trajnu predispoziciju, prevashodno odgovorna za glasačko opredeljenje ljudi. Oni su pretpostavili da vezanost za pojedine političke stranke vuče korene iz detinjstva i predstavlja odraz roditeljskih glasačkih preferencija. Kempbel i saradnici smatraju da partije kao socijalne grupe ljudima „... obezbeđuju psihološki oslonac i u motivacionom smislu imaju prednost nad kratkoročnim političkim stavovima”. Štaviše, da „... identifikacija sa partijom uspostavlja jedan perceptivni ekran kroz koji pojedinac propušta samo ono što je u skladu sa njegovom stranačkom orijentacijom. Što je jača vezanost za partiju, tim će proces selekcije i opažajnog iskrivljavanja biti oštiji” (Campbell *et all.*, 1960, str. 133).

I drugi naučnici su smatrali da je istraživanje procesa socijalnog učenja kojim se stiču partijske preferencije veoma značajno za predviđanje budućeg političkog ponašanja pojedinca. Pošli su od toga da će političko opredeljivanje neke osobe u nizu konkretnih političkih situacija, i u odnosu na čitav spektar specifičnih društvenih problema, biti pre determinisano prethodno uspostavljenom lojalnošću nekoj partiji nego određenom ideološkom pozicijom. Lojalnost političkoj partiji, prema Hajmanu, predstavlja „organizacioni princip” koji „ujednačava” stavove prema svakom novonastalom političkom problemu koji iskrsava na političkoj sceni i sa kojim se pojedinac može suočiti u toku svog života (Hyman, 1969). Prema Grinštajnu, partijske preferencije se rano utemeljuju, znatno pre nego što pojedinac dođe u situaciju da formira stavove o konkretnim političkim problemima, ili da kao odrastao čovek na izborima procenjuje kandidate. „Tako već u ranom uzrastu imamo na raspolaganju partijske preferencije u svrhu oblikovanja stavova u odnosu na problem ili kandidate, i još opštije, u svrhu opažanja sveta politike” (Greenstein, 1970c, 57–58).

Stavljanje težišta na istraživanje partijske identifikacije u okviru klasičnih proučavanja rane političke socijalizacije takođe je odražavalo zainteresovanost „sistemskih” politikologa za uslove održanja političkog sistema. Oni su rado prihvatili pretpostavku da je partijska identifikacija najstabilnija od svih rano stečenih političkih orijentacija, kao i da se stabilnost ove predispozicije odražava kako

na međugeneracijskom tako i na unutargeneracijskom planu. Deca „nasleđuju” partijsko opredeljenje svojih roditelja, a partijska lojalnost koje se razvila u detinjstvu kod najvećeg broja ljudi zadržava se u toku celog života. Ako je u istraživanjima moguće potvrditi ovakvu pretpostavku, tj. ako se pokaže da mlade generacije u politici misle i delaju slično svojim roditeljima, onda bi to neosporno značilo da procesi socijalizacije, još na individualnom nivou, pospešuju kontinuitet date političke kulture. Na societalnom nivou, takva tendencija „obećava” kontinuitet političkog sistema – njegovu stabilnost i trajanje u relativno neizmenjenom obliku.

Moguće je navesti nekoliko velikih studija koje su se bavile procesom razvoja partijske identifikacije, a posebno uticajem porodice na partijske preferencije dece i adolescenata. Nažalost, istraživanja rane partijske identifikacije potiču gotovo isključivo sa područja SAD-a i Velike Britanije, te otuda postoji ograničena mogućnost generalizacije njihovih nalaza, koja je uslovljena specifičnostima političke kulture i političkog sistema. Pa ipak, pravilnosti koje su otkrivene u procesu usvajanja partijske identifikacije do danas nisu osporene.

Prema zaključcima većine istraživanja koja su sprovedena tokom šezdesetih i sedamdesetih godina u SAD-u i Velikoj Britaniji (Dennis i McCrone, 1970; Hess i Torney, 1967; Dowse i Huges, 1971; Jennings i Niemi, 1974), približno dve trećine dece već do svoje desete godine u stanju je pravilno da imenuje osnovne političke partije u svojim zemljama.¹⁰⁶ Do dvanaeste godine većina ispoljava preferencije prema nekoj određenoj političkoj stranci koje odgovaraju onome što bi se moglo očekivati na osnovu socijalne i religijske pripadnosti roditelja. Ipak, manje od polovine dece u istom ovom dobu može da saopšti za šta se to partije koje su izabrali zaista zalažu.¹⁰⁷

106 Hess i Tornaj (1967), tako, otkrivaju da deca relativno rano stiču svest o postojanju dve osnovne političke partije u američkom društvu: već u trećem razredu osnovne škole samo 28 posto dece iz njihovog uzorka nije znalo za Republikansku i Demokratsku partiju, a u petom razredu samo 9 posto njih.

107 Manje od polovine dece iz drugog razreda, u poređenju sa 85 posto učenika osmog razreda bilo je u stanju da definiše, na elementarnom nivou, program partije.

Većina autora je saglasna da se partijsko opredeljivanje u dečjem uzrastu odvija u znaku prevage emotivnog nad kognitivnim učenjem i da najčešće predstavlja puki odraz političkih opredeljenja ljudi iz neposredne okoline (roditelja). Proces razvoja ovih ranih preferencija često se u literaturi opisuje pozivanjem na analogiju sa sticanjem stavova prema različitim nacionalnim grupama, o kojima je bilo reči. Deca prvo počinju da razlikuju sopstvenu od drugih grupa na jednostavnoj „mi–oni” osnovi. Ova diferencijacija zasnovana je na osećanju međusobne sličnosti ili različitosti, a osećanje različitosti, pri tom, gotovo uopšte nije afektivno zasićeno. Tek na kasnijim nivoima opažene različitosti dobijaju konkretan sadržaj (u vidu političkih i personalnih atributa) i usklađuju se sa pratećim osećanjima: slične grupe se vole, različite se ne vole (Lambert i Klineberg, prema: Sears, 1969). Kada je reč o partijskim preferencijama, prema Sirsu, „moguće je da se takve preferencije normalno stiču prvobitno opažanjem nečega što je 'svoje' u odnosu na 'tuđu', nepripadničku grupu, a kasnije odgovarajućim afektom i uobičajenim racionalizacijama” (1969, str. 371).

Mada procesi svih grupnih diferenciranja imaju slične zakonitosti, ponuđena analogija u ovom slučaju nije sasvim adekvatna. Naime, partijska pripadnost (za razliku od etničke, rasne ili konfesionalne) nije „obeležena” osobenim fizičkim ili drugim, njima svojstvenim, znacima razlikovanja. Prvobitna faza partijskog opredeljivanja – za čiju je direkciju uticaj neposredne okoline presudan – pre se može tumačiti analogijom sa dečjim igrama takmičarskog karaktera, ili, pak, sportskim takmičenjima. I u ovom slučaju važnu ulogu u „mobilizaciji” novih pristalica imaju različiti vidovi simboličkog isticanja različitosti, kao što su to „partijske boje”.

Preferencije prema određenoj partiji na predškolskom uzrastu prati nizak stepen političke informisanosti i znanja. Prve predstave o političkim partijama sadrže tek nejasno uverenje da se one po nečemu razlikuju, ali ne i na koji način. Privrženost strankama razvija se bez ikakvog znanja o razlozima njihovog postojanja i prirodi stranačkog sistema. Mada deca sasvim dobro razlikuju protivničke kandidate, ona nisu u stanju da naprave razliku između politike političkih partija koje ovi kandidati predstavljaju. To znači da se rane partijske preferencije i lojalnosti

razvijaju u nedostatku ma kakvih informacija o političkim programima pojedinih partija. Za decu u ranom školskom uzrastu političke partije nemaju nikakvo ideološko značenje.

Oko ovih prvih partijskih opredeljenja tek postepeno se kumuliraju izvesne političke informacije. U tome, u zapadnim društvima, procedura političkih izbora igra važnu ulogu. Dečja rana „partijnost”, afektivnog karaktera, biva kristalizovana u toku predizbornih kampanja. „Kristalizacija” ranih dečjih preferencija i predstava o političkim partijama najčešće se vezuje za izborne godine, posebno za predsedničke izbore. Tome doprinosi pojačano interesovanje dece za politiku, odnosno za stranačke predstavnike, u opštoj političkoj klimi koju karakteriše navijanje javnosti za predsedničke kandidate. Interesovanje dece za izbore i predsedničke kandidate najviše provocira „folklor” izbornih kampanja, odnosno prateći politički marketing (propagandni politički spotovi i slogani, partijski simboli, reklamni materijali, plakate, bedževi i sl.). Postoji, takođe, veća izloženost političkim informacijama (posredstvom masovnih medija, diskusija u kući i van nje) što povećava nivo političkog znanja deteta. Sirs (1969) pretpostavlja da prvi kognitivni sadržaji na kojima počiva partijsko opredeljenje mogu biti slični ekstremnim stereotipnim predstavama o političkim partijama koje imaju i neki odrasli ljudi, a koje su male kognitivne složenosti, a velikog afektivnog potencijala. Na primer, u slučaju dveju glavnih američkih partija, to bi bila jednostavna uverenja tipa „pomaže bogatima”, nasuprot „pomaže nezaposlenima”; ili „zalaže se za rat”, odnosno „zalaže se za mir”.

Kada je reč o američkom društvu, kao „kritički period” stranačkog opredeljenja dece najčešće se označava uzrast između jedanaeste i dvanaeste godine: prema podacima istraživanja 50–60 posto dece upravo u tom dobu prvi put proklamuje svoju posebnu partijsku pripadnost (Hess i Torney, 1967; Greenstein, 1965; Jennings i Niemi, 1973). Istraživanja dece i adolescenata iz Velike Britanije pokazuju da je taj procenat čak i veći – 80 posto (prema: Himmelweit, 1988). U kasnijim uzrastima opredeljivanje se kontinuirano povećava, ali znatno postepenije.

Mada se u poslednje vreme sve češće dovodi u pitanje stvarni opseg socijalizacijskog uticaja porodice u pogledu mnogih političkih

vrednosti i stavova dece, gotovo svi autori slažu se da je upravo ona ključni agens u prenošenju partijske lojalnosti. Prikupljena je zamašna količina podataka u prilog ovoj tvrdnji. Podaci se odnose, pre svega, na visoke korelacije između roditeljskih i dečjih partijskih preferencija koje nisu tako izražene kada se radi o drugim političkim stanovištima (Hyman, 1969; Jennings i Niemi, 1974, 1981;¹⁰⁸ Himmelweit *et al.*, 1988). Ovakva podudarnost tumači se najčešće na osnovu postulata koje nudi teorija socijalnog učenja, tj. zakonitostima *učenja po modelu*. U okviru ovog oblika socijalnog učenja posebno se navode mehanizmi imitacije ili identifikacije, zavisno od teorijskog usmerenja autora. Malo dete obično rano nauči da će dobiti daleko više „potkrepljenja” ukoliko podražava ponašanje starijih i moćnijih osoba od sebe sa kojima dolazi u dodir. U procesu zadovoljavanja svojih potreba ono može stvoriti naviku da imitira svoje roditelje od kojih je zavisno. Pri tom, ono ponašanje koje biva nagrađeno od strane roditelja, biva pojačano, a ono koje to nije, odbacuje se. Lengton (Langton, 1969) navodi primer kako često slučajni stimuli mogu voditi ka „ispravnom” imitativnom ponašanju: „... dete koje žudi za roditeljskom pažnjom može čuti kako njegov otac ponosno objavljuje kako je republikanac, kako su njegov otac i otac njegovog oca bili republikanci i kako jedan pošten i pristojan čovek ne može biti ništa drugo do republikanac – jedan očigledan stimulus. Dete reaguje objavom da je ono republikanac i biva nagrađeno tako što privuče pažnju...” (str. 10). Ponavljanjem ovakve strategije, da bi privuklo pažnju, dete uči novo ponašanje, mada je verovatno da ono na ovom stepenu nije praćeno uvidom i razumevanjem složenih vrednosti i uverenja koja su vezana za roditeljsku partijsku preferenciju. Identifikacija je proces koji je blisko povezan sa ovim, ali uz jednu značajnu kvalitativnu razliku: dete ne samo da želi da se ponaša kao roditelj, već teži da *bude* isti roditelj. Bez obzira na to da li ga na to navodi strah ili ljubav prema „referentnom” autoritetu (zavisno od različitih teorijskih tumačenja procesa identifikacije), dete, inherentno ovom procesu, internalizuje roditeljske političke stavove.

108 Jennings, M. K. i Niemi, R. G. (1981), *Generations and politics*, Princeton University Press, Princeton, N. J.; Jennings, M. K. i Niemi, R. G. (1974), *The political character of adolescence*, Princeton University Press, Princeton.

Teorija socijalnog učenja predviđa da će, pod ostalim jednakim uslovima, uticaj modela biti jači onda kada ne postoji prethodno utemeljeno ponašanje koje treba odstraniti i kada postoji zavisnost od, odnosno naklonjenost prema, modelu (Bandura, 1971). Imajući ovo u vidu, moguće je pretpostaviti da porodica ima sve pretpostavke da snažno utiče na politička stanovišta deteta uopšte, pa i na partijsku identifikaciju. Jačina uticaja u svakom pojedinačnom slučaju zavisice od politizovanosti roditelja, od toga koliko su oni međusobno politički saglasni, kao i od prirode emocionalnih odnosa koje imaju sa detetom. Prema Hildi Himelvej (Himmelweit, 1988), „kada oba roditelja aktivno učestvuju u politici, dele isto političko stanovište i imaju dobre odnose sa svojom decom, uticaj će biti maksimalan, posebno tamo gde i šira zajednica obezbeđuje stimulišuće impulse” (str. 51).

Nalazi istraživanja potvrdila su pretpostavku da ako se oba roditelja identifikuju sa istom političkom partijom, i njihova deca spremnije čine isto (Campbell *et al.*, 1960). Stepem utvrđene saglasnosti varirao je, međutim, u zavisnosti od korišćene metodologije istraživanja i bio manji kada je partijska opredeljenost roditelja procenjivana na osnovu prisećanja samih ispitanika.¹⁰⁹ Hess i Tornej su pokazali da postoji znatna saglasnost i u pogledu partijske pripadnosti između braće i sestara unutar iste porodice. Stepem međusobnog slaganja je u ovom slučaju, čak, bio znatno veći nego kada se radilo o parovima dece istog pola, uzrasta i socijalnog statusa, ali iz različitih porodica (Hess i Torney, 1967). Kada se deci otvoreno postavilo pitanje od koga bi, najpre, tražila savet u pogledu svog glasačkog opredeljivanja, ona su najčešće navodila upravo svoje roditelje (Greenstein, 1965; Hess i Torney, 1967). Nivo roditeljske zainteresovanosti za politiku utiče na proces identifikacije, ali samo pod uslovom da između dece i roditelja vladaju dobri odnosi. Međutim, stepen saglasnosti može da zavisi od partije za koju roditelji glasaju, tačnije od karakteristika njenog glasačkog tela, generalno. U longitudinalnoj studiji H. Himelvej, saglasnost je bila veća ako su roditelji glasali za konzervativce ili laburiste nego za liberale. To se objašnjava činjenicom

109 Uzrok je pristrasnost u sećanjima ispitanika koja nastaje usled psihološke težnje da uspostave konzistentnost između prošlosti i sadašnjosti.

da je biračko telo liberala karakterisala u to doba znatno veća kolebljivost, tako da je verovatno da su i roditelji koji glasaju za liberale deci slali, od jednih do drugih izbornih turnusa, kontradiktorne poruke. Saglasnost između dece i roditelja može da varira i u zavisnosti od perioda ispitivanja, što odražava „efekat epohe”: u periodima kada je u biračkom telu u celini slabila raširenost jake partijske identifikacije, roditeljski model nije bio tako uticajan (Dennis, 1982;¹¹⁰ prema: Himmelweit, 1988). Himelwejt, takođe, navodi podatak da apstiniranje roditelja prilikom glasanja nema mnogo uticaja na apstiniranje dece (tj. ne imitira se u istoj meri kao kada je reč u pozitivnim činovima glasanja).

Posebna rasprava u literaturi o ranoj političkoj socijalizaciji vodila se o tome ko je uticajniji kao model za partijsku identifikaciju ili glasanje na izborima – otac ili majka. Kako se politika, generalno, smatra dominantnim područjem angažovanja muškaraca, suvisla je pretpostavka da će otac biti dominantniji kao model: muškarci su „politički uočljiviji”, daleko se češće nalaze na istaknutim političkim položajima i politika se uobičajeno posmatra kao oblast delatnosti primerena muškom rodu; otac, znači, otvorenije izražava svoja opredeljenja i tako pruža više „znakova” svojih političkih naklonosti. Stoga se pretpostavlja da će u porodici verovatnije otac biti taj čiji stavovi i ponašanje imaju presudan uticaj na dečje političke vrednosti. U prilog dominantnom očevom političkom uticaju u porodici idu i nalazi o većoj spremnosti žena u američkom društvu da se konformiraju političkim stanovištima svojih muževa nego obratno (Campbell, Gurin i Miller, 1954). Jedan broj istraživanja među onima koji su se bavili relativnim uticajem očeva i majki kao modela za prenošenje političkih preferencija to i potvrđuje (Jaros, Hirsch i Fleron, 1970; Hess i Torney, 1967; Davies, 1970). Međutim, istraživanja ne daju jednoznačne odgovore na ovo pitanje. Još je Hajman uočio nemogućnost da se na osnovu raspoloživih podataka u ovom pogledu izvuku krunski zaključci, a bar nekoliko uticajnih studija otkriva da je, kada su roditelji međusobno nesaglasni u ovom

110 Dennis, J. (1982), *The child's acquisition of partisanship and independence*, Paper delivered at the Western political Science association meeting in San Diego (prema: Himmelweit *et al.*, 1988).

pogledu, uticaj majke isti ili veći od očevog. Niz autora brani upravo suprotnu tezu. Langtonovim rečima izraženo „... ako ijedan među roditeljima ima impresivniju ulogu, to je majka” (str. 168). Kada se roditelji razilaze u političkim opredeljenjima, deca su sklonija da se priklone političkim preferencijama majke nego oca (Maccoby i dr., 1954; Langton, 1969). Zanimljivo je da je jači uticaj majke kao modela utvrđen u tako različitim političkim kulturama kao što je ona u SAD-u, odnosno Japanu. Majčin uticaj pripisuje se činjenici da je ona više u dodiru sa decom (prisutna u domu) i da najčešće ima toplije emocionalne veze, ili bliže odnose, sa decom od oca. Himelwejt navodi kao objašnjenje i mogućnost da izrazito politički angažovana majka snažnije vrši pritisak na decu da usvoje njena opredeljenja (str. 53).

Ova autorka pokušava da objasni i činjenicu da se roditeljsko partijsko opredeljenje spremnije imitira nego neki drugi politički stavovi. Ona smatra da obim imitiranja varira ne samo u zavisnosti od političke oblasti ili nivoa roditeljske angažovanosti već i od *jasnoće znakova, tj. emitovanih poruka*.

„Daleko je lakše čuti i zapamtiti ime stranke nego razumeti i načiniti celinu od nećijih političkih stanovišta, posebno kada su stanovišta umerena i retko se ističu. Ekstremna stanovišta, posebno negativna, imaju tendenciju da se snažnije izražavaju” (Himmelweit, str. 181).

Pojedini autori upozoravaju da prilikom procene uticaja porodice u procesu nasleđivanja partijskih preferencija valja imati u vidu i ulogu „unakrsnih pritisaka” (*cross pressures*). Sirs (1969) je, tako, smatrao da su ponuđeni dokazi nedovoljni za preciznu procenu učestalosti sa kojim deca preslikavaju partijske preferencije svojih roditelja. Mada se u pogledu partijskih preferencija daleko češće pojavljuje saglasnost između roditelja i dece nego kada su u pitanju neki drugi politički stavovi, nije sigurno da to predstavlja univerzalan obrazac. Ukoliko podudarnost i postoji, prema ovom autoru, daleko je opravdanije pripisati je zajedničkom socioekonomskom miljeu nego sistematskoj izloženosti dece roditeljskim političkim stavovima.¹¹¹ Himelwejt, takođe, smatra da se

111 O ulozi porodice u prenošenju političkih orijentacija, vrednosti i obrazaca ponašanja detaljnije se govori u jednom od narednih odeljaka ovog rada.

u literaturi malo govori o sadejstvu socijalizacijskih uticaja. Prema teoriji socijalnog učenja, navodi ona, učenje po modelu će biti najefikasnije kada postoji konzistentnost poruka (znakova) u vremenu, odnosno konzistentnost poruka koje šalju različiti prenosioci sadržaja učenja (isto, str. 53). Prva politička iskustva dete stiže ne samo direktno u odnosima sa roditeljima, već u sadejstvu različitih izvora i agensa socijalizacije. Uticaj socijalnog i klasnog „zaleđa” porodice, odnosno strukture školske sredine, ili vršnjaka, i sl., mogu isto tako da budu objašnjenje veće ili manje saglasnosti u partijskoj identifikaciji dece i roditelja. Himelvejt i saradnici pokazuju kako je u njihovom longitudinalnom istraživanju glasačkog ponašanja u Velikoj Britaniji znatno više sinova preuzimalo partijsko opredeljenje oca onda kada su očeve preferencije bile u saglasnosti sa dominantnim glasačkim opredeljenjem klase kojoj porodica pripada, nego kada to nije bio slučaj. A kada su se roditeljske preferencije međusobno razlikovale, došao je do punog izražaja uticaj socijalne strukture škole koju su deca pohađala (isto, str. 54). Sadejstvo uticaja postoji i na *interpersonalnom* nivou: nasleđivanje partijskih preferencija najizraženije je u situaciji kada su roditelji (otac) veoma zainteresovani za politiku *i, istovremeno*, kada su odnosi između njih i dece prevashodno dobri. (isto, str. 54).

Komparativna, međukulturna istraživanja otkrivaju da je među decom iz nekih drugih političkih društava (Francuske, Italije, Švedske i Norveške) zabeležena manja učestalost partijske identifikacije u ranom uzrastu, uopšte (Dawson i Prewit, 1963; Stacey, 1978). To je pripisano činjenici da se ovom vidu poučavanja pridaje manje pažnje (kako u porodici tako i od strane drugih agensa socijalizacije), pošto se u datoj političkoj kulturi identifikacija sa političkom partijom ne smatra bitnom za identifikaciju sa političkim sistemom u celini. Moguće je, takođe, da postojanje više značajnih partija u političkom sistemu zamagljuje jasnoću dihotomnih „mi–oni” odnosa, tj. jasnih razlika između političkih grupa među kojima dete treba da izvrši izbor. Ovi nalazi, u svakom slučaju, otvaraju pitanje da li je rana partijska identifikacija univerzalna pojava. Postojanje, odnosno nepostojanje rane partijske opredeljenosti može zavisiti od karakteristika

političke kulture ili specifičnog „duha vremena”. Na primer, ako je u društvenom sistemu vrednosti izražena kompetitivnost (kao u SAD-u), u sistemu porodičnog vaspitanja biće naglašena i politička kompeticija. Takođe, u odsustvu iskustvenih nalaza, moguće je spekulirati o okolnostima u kojima se ovaj proces odvijao u jednopartijskim političkim sistemima. U njima je postojao veliki pritisak (posebno izvanporodičnih agensa političke socijalizacije) da se deca od najranijeg uzrasta identifikuju sa partijom, pošto se ovakva identifikacija smatrala značajnom za obezbeđenje legitimnosti sistema i režima na vlasti.

Kao što je rečeno, notorna je tvrdnja, zastupljena u relevantnoj literaturi, da je postojanost partijskog opredeljenja daleko veća od postojanosti bilo koje druge političke orijentacije. Iz toga i proizlazi važnost koja se pridaje ranom sticanju ove vrste političkih stavova. Možemo reći da je pitanje stabilnosti ovih ranih političkih privrženosti nužno uslovljeno pitanjem njihovog kvaliteta. Iz tvrdnji da su dečje partijske preferencije „navijačkog” tipa, odnosno praktično bez sadržaja (informacija o politici partije, značenju, ustrojstvu), proizlazi da one mogu biti prolazne i lako promenljive, kao i da nemaju dovoljno moći da oblikuju specifična mnjenja i stavove. Neki autori smatraju, međutim, da i ove rane preferencije imaju neko značenje i sadrže nešto od postojanosti i intenziteta zrelih opredeljenja. Sirs, tako, navodi kao „preliminarne indikatore” ovakvih zaključaka neke od nalaza istraživanja Hesa i Tornajeve: 1) afektivni odgovori dece na ishode predsedničkih izbora („Da li si bio srećan ili žalostan kada je Kennedy pobedio?”) polarizovali su se upravo u skladu sa njihovim, prethodno identifikovanim, partijskim opredeljenjima; 2) stavovi dece od trećeg do osmog razreda osnovne škole prema takvim problemima koji predstavljaju eksplicitnu evaluaciju kompetentnosti pojedine partije („Koja partija čini najviše za SAD?”; „Koja partija se najviše zalaže da nas izvuče iz rata?”) odavali su tendenciju da se „sopstvenoj” partiji pripišu veće vrline (Sears, 1969, str. 371–372).

Mi bismo se pre složili sa izvesnim ogradama koje Sirs, takođe, postavlja u pogledu prihvatanja ovih podataka kao dovoljnih dokaza da su predispozicije partijskog opredeljenja odraslih

duboko usađene već u periodu detinjstva. Kako je rečeno, rana partijska identifikacija odigrava se u odsustvu informacija i kognitivnih veština koje su neophodne da bi se njen sadržaj ideološki osmislio. Hipotetičko glasačko opredeljivanje dece i podudarnost sa „političkim” stavovima o kojima govore navedeni primeri, rezultat su imitativnog učenja, ali pitanje je da li ovi rani uticaji imaju efekta i kada dete postane odrastao čovek. Relativnoj stabilnosti ovih ranih opredeljenja ide naruku činjenica da su retko ili nimalo izložena osporavanju: delom zato što u ovom dobu inače postoji veoma malo političkih diskusija između odraslih i dece, a delom i zbog toga što su deca „selektivno izložena” modelima iz svoje okoline koji imaju isti društveni status i slične političke preferencije (isto, str. 397). Analiza nalaza dobijenih longitudinalnim istraživanjem (Himmelwiet *et al.*, 1988) pokazuje da roditeljski uticaj vremenom neminovno slabi, ali da to, između ostalog, zavisi od vrste partijskog opredeljenja roditelja (najtrajniji je bio uticaj roditelja koji su glasali za Konzervativnu partiju, a najmanje trajan kod onih koji su glasali za Liberale).¹¹²

Svoje rezerve prema uobičajenom stanovištu o „nasleđenoj-i-onda-stabilnoj” partijskoj identifikaciji i neki drugi autori potvrđuju sopstvenim istraživanjima. Vejankur i Najemi problematizuju trajnost partijske identifikacije uopšte i kod odraslih ljudi (Vaillancourt i Niemi, 1974). Njihova istraživanja pokazuju da ovakva stabilnost u vremenu postoji samo ukoliko se prate promene u opredeljenjima pojedinaca između dve glavne političke partije. Ukoliko se u istraživanju kontrolišu i „pomeranja” glasača u okviru kategorije „nezavisnih” (*independent*), nivo postojanosti partijskih preferencija, iznose ovi autori, daleko je niži. Isti autori, takođe, smatraju da je izvestan broj metodoloških rešenja (dizajn upitnika, tehnike analize) odgovoran za preneglašavanje sličnosti u partijskim opredeljenjima u okviru generacija i između njih.¹¹³ A ako postoji sumnja u stabilnost partijskih identifi-

112 Da li to, možda, odražava činjenicu da se konzervativna stanovišta, generalno, teže menjaju. O ovome se detaljnije raspravlja u poglavlju o razvoju političkog mišljenja.

113 Zamerke se posebno upućuju upotrebi tzv. tehnike prisećanja (*recall*) kao mere partijske preferencije roditelja.

cija odraslih, još je opravdanije sumnjati u trajnost rane partijske lojalnosti dece koja se zasniva uglavnom na afektu i svega nekoliko rudimentarnih predstava o političkom svetu. Ipak, sasvim drugačiji zaključak dobijamo ako pretpostavimo da „roditelji i njihova deca, kada se jednom nađu u odraslom dobu, mogu imati slična iskustva koja ih i nezavisno jedne od drugih vode ka tome da preferiraju istu stranku” (Himmelweit, 1988, str. 56).

LIČNOST I RAZVOJ „PREPOLITIČKIH IDEOLOGIJA”

Ličnost u politici

Dosadašnji pregled toka i sadržaja ranog političkog učenja pokazuje da stanovišta koja pretpostavljaju postojanje stabilnih političkih pojmova, stavova, preferencija i predstava u dece moraju da se brane od ozbiljnih zamerki teorijske i metodološke prirode. Istraživači koji su imali ambicije da otkriju konkretna politička opredeljenja još u periodu detinjstva, i sami su izveštavali o površnosti i nestabilnosti stavova svojih mladih subjekata, tj. o njihovoj maloj otpornosti ka promeni u situaciji „unakrsnog ispitivanja”. Jedan od indikatora nestabilnosti ranih političkih preferencija bila je i često zapažena tendencija da kada se dete temeljnije ispituje u pogledu svojih političkih preferencija, ono „kristališe” ranije neoformljena i nesigurna stanovišta upravo u trenutku dok odgovara na pitanje (Vaillancourt i Niemi, 1974). Problem pouzdanosti postoji i kod „proverenih” politički važnih preferencija kao što je pozitivan odnos dece prema političkim autoritetima. Dokazano je da i ove izrazito pozitivne predstave vremenom slabe ili prelaze u svoju suprotnost, što znači da ne mogu biti osnova kasnije, pretpostavljene, podrške političkom sistemu. Kao što smo videli, i tradicionalno „priznata” stabilnost ranih partijskih identifikacija takođe je dovedena u pitanje, već zbog toga što se pokazalo da su afektivne prirode i utemeljene na stereotipnim predstavama o političkim partijama; pokazalo se, takođe, da nasleđivanje partijskih preferencija u detinjstvu

nije univerzalan razvojni obrazac, karakterističan za sve političke kulture. Nalazi onih istraživanja koja su se bavila procesima usvajanja političkih pojmova i osmišljavanjem političkog sveta u detinjstvu, potkrepljuju navedene sumnje. Pitanje je, naime, da li *afektivne* orijentacije prema političkim objektima (političkim autoritetima, vladi, političkim partijama i drugim institucijama) koje ne sadrže razvijenu kognitivnu ili intencionalnu komponentu, možemo uopšte zvati stavovima. I, nadalje, da li ima smisla da se politički stavovi koji su zasnovani na tako nestabilnoj i neodgovarajućoj saznoj osnovi koriste za objašnjavanje i predviđanje zrelog političkog ponašanja (što je logika izučavanja ranog političkog učenja).

Istraživači rane političke socijalizacije, suočeni sa teškoćama otkrivanja gotovih političkih stavova kod dece, reagovali su na taj način što su u igru uvodili sve veći broj novih nezavisnih varijabli i korelata političkog ponašanja. Ali, kako zaključuje kritički nastrojena Paulin Vejankur, stvar nije u neophodnosti nalaženja sve novijih i raznovrsnijih nezavisnih varijabli i korelata političkog ponašanja, već u tome da najveći broj dece uopšte ne poseduje stabilne stavove u odnosu na neku „zavisnu varijablu”, tj. politički objekat (1973).

Slédeći upozorenja ove vrste, jedan broj autora odabrao je drugačiji put. Oni više ne tragaju za trajnim političkim stavovima koje pojedinac usvaja kao dete, a koji predisponiraju njegovo ponašanje kao odraslog čoveka. Umesto toga, pokušavaju da otkriju pravilnosti razvoja nekih psiholoških struktura inherentnih *ličnosti* za koje pretpostavljaju da posreduju u procesu političkog učenja na bilo kom uzrastu i tako određuju njegove konačne ishode. U svojoj izvrsnoj psihološkoj analizi političkih ideologija, Braun (Brown, 1973) na sledeći način ukazuje na opravdanost ovakvog pristupa: „Odgovor na ideologije je uvek ličan (*personal*) mada je njihova osnova društvena (*social*)” (str. 177). Braun, pri tom, ima sledeće na umu: političke ideologije, na makronivou, nastaju kao široko prihvaćeni „kulturni obrasci” rešavanja osnovnih društvenih problema i reprezentuju opšteprihvaćene ciljeve društvenog ponašanja; ali, na mikronivou postoje izrazite individualne razlike, kako u načinu tako i u opsegu u kome se ideologije

prihvataju. Usvajanje određene političke ideologije u velikoj mjeri određeno je položajem koji pojedinac kao pripadnik grupe zauzima u društvenoj strukturi; ali, isto tako, postoji mnoštvo personalnih i psiholoških uslova koji ga čine prijemčivim za određenu vrstu ideologije i utiču na *tok* i *intenzitet* njenog usvajanja.

Kako analiza svake čovekove delatnosti, pa i politike, nužno polazi od neke implicitne postavke o ljudskoj prirodi, pojam *političke ličnosti* je star koliko i misao o ovom predmetu. Proučavanje političke ličnosti (odnosno „političkog čoveka”, ili čoveka kao „političke životinje”), kako smo u uvodnom delu pokazali, ima dugu tradiciju u nauci. Zato raspolažemo izuzetno velikim brojem radova koji svedoče o pokušajima da se osobene psihološke karakteristike ljudi povežu sa njihovim političkim izborima i praksom. Uprkos poznatom Dirkemovom upozorenju,¹¹⁴ mnoštvo autora iz različitih disciplina upravo je u ovom pravcu tražilo za odgovorima na nerešena pitanja o izvorima društvenih i političkih problema. Mada su zaključci koji proističu iz proučavanja veze između ličnosti i politike često predmet (mahom, opravdanih) kritika, popularnost same teme – kako u naučnoj tako i u „laičkoj” javnosti – sve do danas ne jenjava. Ipak, *razvoj ličnosti u kontekstu političkog razvoja* istaknut je u prvi plan tek sredinom sedamdesetih, u okviru već spomenutih „reformskih” zahvata u oblasti političke socijalizacije.

Stanovište prema kojem određeni atributi ličnosti značajno utiču na proces formiranja pojedinčevih političkih uverenja i aktivnosti uveden je u teoriju političke socijalizacije posredstvom razlikovanja *indirektnog* i *direktnog* političkog učenja. *Indirektni* oblici političke socijalizacije obuhvataju usvajanje predispozicija koje same po sebi nisu političke, ali kasnije utiču na razvoj političkog *selfa*. Ove nepolitičke orijentacije, među kojima i osobine ličnosti, razvijaju se u ranom detinjstvu, a kasnije, u zreloom dobu, posreduju u formiranju „pravih” političkih stavova i usmeravaju ponašanje u odnosu na specifične političke objekte. *Direktna* politička socijalizacija, za razliku od prethodne, odnosi se na procese političkog učenja kod kojih su preneseni sadržaji ili orijentacije specifično

114 Dirkem smatra da analiza društva (pa i politike kao njegovog sastavnog dela) mora da se zadrži na „društvenim činjenicama”.

političke prirode (Dawson i Prewitt, 1969, str. 63–64). Sličnu podjelu daje Almond, razlikujući „manifestnu” i „latentnu” političku socijalizaciju. Prva se odnosi na konkretno prenošenje političkih sadržaja, a druga na dispozicije ličnosti (lične vrednosti, potrebe itd.) koje posreduju političko učenje (Almond, 1960).¹¹⁵ Zanimljivo je, međutim, da su upravo ovi istraživači, koji su prvi pomenuli pojam ličnosti u kontekstu političke socijalizacije, umanjivali njen značaj kao osnovne eksplanatorne varijable (Almond i Verba, 1963; Dawson, 1966).¹¹⁶ Stoga se u klasičnim empirijskim studijama rane političke socijalizacije *ličnost* izuzetno retko koristila kao korelat političkog ponašanja, a i tada samo kao posredujuća istraživačka varijabla (npr., Froman, 1961; prema: Renshon, 1975).

U *Rečniku psihologije* ličnost se označava kao jedan od temeljnih pojmova ove discipline „koji se odnosi na neponovljiv (različit od svih drugih), relativno čvrsto integrisan, stabilan i kompleksan psihički sklop osobina, koji određuje karakteristično i dosledno ponašanje individue” (Trebješanin, 2000, str. 249). Osnovna polazišta istraživača koji argumentuju u prilog saznanje plodotvornosti ovog pojma u predviđanju različitih vidova individualnog ponašanja jesu sledeće pretpostavke: 1) ličnost predstavlja skup organizovanih unutrašnjih dispozicija; 2) ljudi se po karakteristikama ličnosti i njihovoj međusobnoj organizaciji međusobno razlikuju; 3) ove dispozicije su konzistentne i stabilne (usmeravaju ponašanje pojedinca u dužem vremenskom periodu i u raznim situacijama) (prema: Šiber, 1998, str. 223). U teoriji političke socijalizacije smatralo se da su ovakva polazišta značajna, s jedne strane, za otkrivanje nekih idiosinkratičkih aspekata procesa političkog učenja, a sa druge, za testiranje veze između ranih socijalizacijskih iskustava koji oblikuju ličnost i političkog ponašanja u zrelom dobu. Istraživači ne tragaju više za

115 Prema: Knutson, 1973. O ovim oblicima političkog učenja govori se više u narednim odeljcima.

116 „Rana socijalizacijska iskustva značajno utiču na bazične predispozicije pojedinčeve ličnosti, i stoga mogu da utiču i na njegovo političko ponašanje”, pišu Almond i Verba, „... ali mnogi drugi faktori se umeću između ovih najranijih iskustava i kasnijeg političkog ponašanja koji najvećim delom inhibiraju uticaj prethodnih na potonje” (1965, str. 324). Videti, takođe, Renshon, 1975, str. 35–36.

preduslovima sticanja specifičnih političkih orijentacija. Umesto toga, nastoje da prouče *vezu koja postoji između razvoja ličnosti i političkog učenja*. Pri tom, polaze od sledeće tri osnovne teze: 1) da je analiza uloge koju rano detinjstvo ima u procesu političke socijalizacije neraskidivo povezana sa proučavanjem veze između ličnosti i političke socijalizacije; 2) da suštinsku vezu između ova dva pitanja čini precizna specifikacija onoga što je u detinjstvu naučeno; 3) da se razumevanje onoga što je u toku rane političke socijalizacije naučeno ne može ostvariti bez osvrta na psihološki model razvoja ličnosti (Renshon, 1975, str. 29).

Sistematizacija brojnih studija o ličnosti u politici može se vršiti na osnovu različitih kategorijalnih shema: Natsonova (1973) ih razvrstava prema dve osnovne dimenzije političkog „angažmana”, koje se najčešće koriste kao zavisne varijable istraživanja – prema političkoj aktivnosti i političkoj ideologiji; Grinštajn (Greenstein, 1975) ih deli na istraživanja individualnih političkih aktera, tipova političkih aktera i skupova političkih aktera; Sigel (1970c) klasifikuje ovu literaturu na (psiho)biografije pojedinaca i analizu populacija, itd.¹¹⁷ Ovi formalni kriterijumi klasifikacije čine nam se nedovoljnim i neodgovarajućim kada se o vezi između ličnosti i politike raspravlja sa namerom da se specifikuju sadržaji ranog političkog učenja, kao što je to ovde slučaj. Mi polazimo od pitanja šta je to što prema nalazima relevantnih istraživanja *posreduje* proces političkog učenja u prepolutičkom periodu. Pojam *političke ličnosti*, kao i ličnosti uopšte, jeste hipotetički (tj. zaključen, posredan, izveden) pojam koji ne može neposredno da se meri, već mora da se operacionalizuje posredstvom njegovih različitih komponenti koje je moguće posmatrati (i, eventualno, predstaviti u kvantitativnom obliku). Stoga, ima više logike da se istraživanja klasifikuju prema *vrsti predispozicija* (komponentama ličnosti) koje se smatraju politički relevantnim i koje u istraživanjima najčešće imaju ulogu nezavisnih varijabli. Ovakav put zahteva

117 Dobar pregled literature o „političkoj ličnosti” može se naći u sledećim radovima: Knutson, J., „Personality and the Study of Politics” (1973), *Handbook of Political Psychology* (ed. Knutson), San Francisco: Jossey-Bass Publ., str. 28–56. i Greenstein, F. (1975), „Personality and Politics”, *Handbook of Political Science, Micropolitical theory* (eds. Greenstein i Polsby), London: Addison Wesley, vol. 2, str. 1–92.

da se identifikuju osnovni načini operacionalizacije *ličnosti* koji se mogu prepoznati u postojećim istraživanjima.

TEORIJA CRTA LIČNOSTI

Istraživači koji su se bavili politički značajnim dispozicijama ličnosti, po pravilu, prihvatili su onakvu koncepciju ličnosti kakvu su, u datom trenutku, diktirale uticajne psihološke teorije, verno prateći „modne trendove”. Uvid u politikološku literaturu pokazuje da se, ipak, najčešće pribegavalo tumačenjima koja su bila u duhu bilo psihoanalitičke teorije (mahom, ortodoksne) ili teorije crta ličnosti. *Teorija crta* i danas je polazište velikog broja istraživanja o personalnim predispozicijama političkog ponašanja. „Prodor” psihologa, zainteresovanih za političko u ljudskom ponašanju, i politikologa, zainteresovanih za individualno u funkcionisanju političkog sistema, u ovu istraživačku oblast označile su upravo tzv. *korelacione analize*. One su se bavile utvrđivanjem veze (i nivoa povezanosti) između pojedinih crta ličnosti i određenih političkih stavova. Uostalom, „šta bi moglo biti prirodnije [od toga] za empirijski nastrojene američke psihologe dvadesetih i tridesetih godina, odskora snabdevene upitnicima tipa papir-i-olovka za merenje crta ličnosti, kao i onima za merenje stavova”, piše Bruster Smit, „nego da koreliraju ove skale jednu sa drugom” (Brewster, Smith, 1958, str. 2).

Dve osnovne postavke teorije crta, primenjene na usvajanje političkog ponašanja, značajne su sa stanovišta teorije rane političke socijalizacije. Prvo, Olport (1969), koji je najviše doprineo razvijanju ove teorije u psihologiji, verovao je da struktura crta (pre nego okolina ili spoljašnji stimulusi) određuje pojedinačno ponašanje. Ako se ovo prihvati kao činjenica, onda se na taj način može rešiti „problem sadržaja” ranog političkog učenja i njegovog značaja za političko ponašanje odraslog. Drugo, prema Olportu, crte su te koje objašnjavaju upadljive razlike među osobama u reagovanju na *iste* stimuluse i odgovorne su za stabilnost i konzistentnost ponašanja u različitim situacijama i u vremenu. Ako se ovo, pak, usvoji, možemo reći da je i „problem transfera” ranog političkog učenja stavljen *ad acta*.

Korelaciona istraživanja političkog ponašanja, zasnovana na koncepciji ličnosti koju nudi *teorija crta*, podrazumevala su postojanje jednog relativno trajnog, hijerarhijski ustrojenog, dinamičkog sistema u kojem neka hipotetička (skrivena) emocionalna, kognitivna i motivaciona stanja određuju opaženo političko ponašanje pojedinca. U skladu sa tim je i verovanje da će se, zahvaljujući tome, ponašanje manifestovati u dužem vremenskom periodu, u različitim situacijama, tako da se na osnovu poznavanja strukture crta ličnosti pojedinca može predvideti većina njegovih uverenja ili postupaka u političkoj sferi. Zato su istraživači pribegli traganju za crtama (i uslovima njihovog razvoja) koje najbolje mogu predvideti pojedinčeve stavove prema nekom političkom sistemu i ideologiji.

Sledeća lista ilustruje crte i dimenzije ličnosti za koje se smatralo da mogu biti povezane sa političkim opredeljenjima: „kognitivna kompleksnost”, „unutrašnji nasuprot spoljašnjem lokusu kontrole”, „manifestna anksioznost”, „poimanje uloge”, „jačina ega”, „makijavelizam”, „otvorenost nasuprot zatvorenosti uma”, „suzdržavanje nasuprot razdražljivosti” i „otvorenost selfa” (Marlowe i Gergen, 1969). Iza svake crte ličnosti, koja je uvedena u istraživanje kao nezavisna varijabla, stajala je neka hipotetička teorija o „političkom čoveku”. Na primer, pretpostavka o pozitivnom odnosu između „ego-snage” (u osnovi psihoanalitičkog pojma) i političke participacije zasnivala se na „teoriji” prema kojoj proces maturacije pospešuje povećanu racionalnost, sposobnost deteta da odloži neposredno zadovoljstvo u interesu dugoročnih ciljeva, autonomiju u odnosu na spoljašnje stimulse i sticanje veština neophodnih za ovladavanje okolinom. Kvalitet ličnosti koji implicira ovaj pojam, prema Lejnu (Lane), ima tendenciju da utiče na niz specifičnijih stavova koji se dotiču i političkog života. „Ljudi koji imaju osećanje kontrole i obdareni su snagom ega teže da generalizuju ove sentimente, te imaju osećaj da je njihovo glasanje od važnosti, da ih političari cene i da, stoga, izbori imaju smisla. Ova konstelacija stavova različito je označavana, kao ’osećanje političke efikasnosti’, ’političkog samopouzdanja’ ili, u suprotnom, osećanje ’političke ništavnosti’” (Lane, 1959, str. 149). Na osnovu toga moguće je bilo pretpostaviti da podsticanje (sputavanje) osećanja samokontrole i kontrole nad okolinom od strane roditelja ili društva (u detinjstvu i kasnije u životu)

ima uticaja na osećanje političke efikasnosti, a da ono posreduje u razvoju interesovanja za politiku i političko angažovanje. Na ovakvim postavkama zasnivala su se, onda, empirijska ispitivanja čiji je cilj bio da se izmeri (testovima crta ličnosti) nivo „osećanja političke efikasnosti”, utvrde njegove socijalizacijske determinante i socijalni, odnosno politički korelati (tj. distribucije ovog sentimenta u populaciji i uticaj na političke stavove i ponašanje). Na sličan način, u korelacionim studijama korišćeni su testovi koji su merili i druge crte ličnosti (kao što su: „socijalnost”, „osećanje kompetentnosti”, „autoritarnost”, „anomija”, „alijenacija”, „dogmatizam”, „samocenjeње” i „tolerantnost”); one su korišćene kao nezavisne varijable s ciljem predviđanja bilo nivoa političke participacije, bilo prirode političkih ideologija kojima su pojedinci skloni.

Jedan od najpoznatijih pokušaja povezivanja trajnih crta ličnosti i političkih stavova (ideologija) jeste Ajzenkova teorija političkog ponašanja. Političko ponašanje ljudi, prema ovom autoru, moguće je objasniti kao rezultatnu dve osnovne dimenzije ili faktora na koje se mogu svesti njihovi socijalni stavovi: R-ideološke dimenzije (radikalizam-konzervativizam) i T-dimenzije ličnosti *tenderminded – toughminded*. Prva izražava ideološki sistem karakterističan za određenog pojedinca, a druga predstavlja projekciju osobenosti temperamenta na oblast socijalnih pojava (kako ljudi određenog temperamenta reaguju na društvene pojave i događaje). Ajzenk je ispitivao stavove pripadnika političkih stranaka u Engleskoj i kombinacijom nivoa razvijenosti ovih dimenzija pokušavao da objasni uzroke njihovog ideološkog opredeljivanja. Ajzenkov metodološki postupak i zaključci bili su izloženi osporavanju, ali ćemo to u našoj raspravi ostaviti po strani. Ono što je važno, jeste način na koji ovaj autor objašnjava razvoj ideologije na individualnom nivou. Ideologije se, po njemu, stiču socijalnim učenjem, pre svega instrumentalnim uslovljavanjem. Zato su kod bogatijih pojedinaca, sa višim socijalnoekonomskim statusom, češća konzervativna, a kod siromašnijih – radikalna politička shvatanja, pošto su „na osnovu iskustva naučili da su takva shvatanja više u skladu sa njihovim interesima”.¹¹⁸

118 Prema: Rot, N. (2003), *Osnovi socijalne psihologije*, X izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. str. 348–349.

Mada su sve studije tipa *cрта-stav*, bar delimično, empirijski potvrdile postavku o povezanosti dimenzija ličnosti i političkih stavova (ponašanja), one su, istovremeno, zasluženo izložene oštroj kritici, kako na teorijskom tako i na empirijskom planu. Kritike na empirijskom nivou odnose se, prvenstveno, na nekonzistentnost dobijenih korelacija: „... ove studije nisu uspele da dokažu *stabilnost* ili *konzistentnost* (ili oboje) ličnosti u vremenu kao i njen trajan (ili predvidljivo varijabilan) odnos prema političkim stvarima” (Knutson, 1973, str. 39). Grinštajn (1975) pripisuje ovakav propust korišćenju neodgovarajućih instrumenata za merenje kako nezavisnih tako i zavisnih varijabli (nedovoljno validnih ili „kvazivalidnih”). Takođe, prema ovom autoru, istraživači su sebe unapred „osudili na nekonzistentnost” usled toga što nisu obezbedili kontrolu situacionih determinanti. Na teorijskom planu, kritikuje se nedostatak jasnih objašnjenja načina (tj. specifičnih mehanizama) na koji crte ličnosti utiču na političko ponašanje (Knutson, 1973; Brown, 1973). Daleko ozbiljnija i opštija kritika je ona koja ovakav pristup optužuje za *psihološki redukcionizam*, tj. zanemarivanje činjenice da postoji „znatan broj nalaza o tome da situacioni faktori kao što su uloge i druga propisana ponašanja objašnjavaju znatno veći deo varijanse u odgovorima pojedinaca na situacije, nego njihove individualne razlike” (Brown, 1973, str. 132). Ovakva kritika može se uputiti ovakvom, *na-ličnost-usmerenom*, tumačenju razvoja političkog ponašanja u celini.

PSIHOANALITIČKI PRISTUP

Opisani pristup polazio je od koncepcije ličnosti kao „skupa crta”; druga grupa autora (izvan psihologije) koja se bavila psihološkim predispozicijama političkog ponašanja izjednačava „ličnost” sa dubinskom motivacionom dinamikom kakvu je opisala Frojdova psihoanaliza. *Psihoanalitički pristup* u ovoj oblasti utoliko je sličan pristupu teorije crta što su oba zasnovana na zajedničkoj postavci prema kojoj neka skrivena, zaključena stanja ispoljavaju generalizovane i trajne uticaje na celokupno ponašanje pojedinca, pa, u skladu sa tim, i političko. Psihoanalitička teorija

političkog ponašanja polazi, međutim, od takve implicitne definicije ličnosti koja, najčešće, obuhvata samo njene psihodinamičke aspekte. Tamo gde teorija crta, primenjena na političko ponašanje, nalazi opšte, relativno trajne i konzistentne emocionalne, kognitivne i motivacione dispozicije koje određuju opaženo političko ponašanje pojedinca, psihoanalitičko tumačenje političkog ponašanja nalazi jedino ego-odbrambene mehanizme.

Psihoanalitički pristup tumačenju odnosa između razvoja ličnosti i političkog ponašanja ima za uzor originalne Frojdove interpretacije nekih pojava društvenog života. On je, na primer, posmatrao religiju kao eksternalizaciju ili projekciju nesvesnih konflikata. Mnoge modifikacije psihoanalitičke teorije sadrže, takođe, implicitno ili eksplicitno, postavke koje se odnose na pojam političke ličnosti. Hornajeva (Horney, 1964) govori o težnji za sticanjem moći, prestiža i svojine koja može imati prerogative političkog ponašanja, ili o anksioznosti koja može tražiti izlaz u dogmatizmu. Kod Eriksona (1965) nalazimo jednu varijantu originalne Frojdove interpretacije političkog čoveka gde je pojam instinktivnog libida zamenjen pojmom identiteta selfa: traganje za selfom, tj. za socijalnim vrednostima koje sačinjavaju identitet, posebno se ispoljava u određenom političkom ponašanju.

U okviru političke psihologije, pionirski rad Harolda Lasvela bio je primarno inspirisan psihoanalitičkim interpretacijama neuroze. Ovaj autor je u analizi političkog ponašanja bio inspirisan ranim psihometrijskim studijama, a koristio je, takođe, analogije sa psihijatrijskim dijagnozama psihotičnih poremećaja. Lasvelova formula političkog čoveka bila je jednostavna: politički čovek je proizvod intrapsihičkih dispozicija (motiva) koje su „pomerene” na javne objekte i racionalizovane u pojmovima javnog interesa. Lasvel je smatrao da su mentalni pacijenti vredan izvor podataka za istraživanje o ličnosti i politici; ne toliko zbog toga što je mislio da patologija ličnosti direktno utiče na politiku, već zato što „klinička karikatura” psihoze daje jednu pojačanu, „čistu”, verziju osobina ličnosti koja u normalnim uslovima političkom analitičaru nije dostupna.¹¹⁹

119 Prema: Lane, R. E. (1968) „The Study of Political Personality” (Personality, Political), Sills, D. L. (ed.), *International Encyclopedia of the Social Science*, vol. 12, str. 13–21.

Studije razvoja autoritarne ličnosti i „potencijalno fašistički orijentisanih osoba” i danas predstavljaju model za razmatranje interakcije psihodinamike ličnosti i socijalnog ponašanja. Prvo sistematičnije korišćenje pojma autoritarnosti nalazimo još kod Rajha (u okviru proučavanja odnosa između nagonskih i društvenih struktura) i Froma (u okviru razmatranja socijalnog karaktera); ali, sistematska empirijska istraživanja ovog posebnog tipa političko-socijalnih orijentacija počinju pedesetih godina, u sklopu tzv. Berkli studije koju su sproveli Adorno i saradnici (Adorno, Frenkl-Brunswick, Levinson i Sanford, 1950). Istražujući korene antisemitizma, ovi autori su došli do opisa sindroma autoritarne ličnosti koja je predodređena za ekstremne, desničarske, političke orijentacije, koju oličava fašistička ideologija: „... Ova ličnost sklona predrasudama i po implikacijama prototip fašiste, koristi svoje stavove da naglasi jedno rigidno i odbrambeno polazište; osnažuje svoje ranjivo samopoštovanje identifikujući se sa jakim i odbacujući slabe; i otklanja sopstvenu nesigurnost zadržavajući svoje neprihvatljive impulse u rezervi (dok ih krišom ispoljava), moralistički se priklanjajući svetu jasno određenih alternativa, u kome bezbedna ostrva poštovanja konvencionalnog izgledaju opkoljena nepoznatim opasnostima i zaverama...” (Brewster-Smith, 1973, str. 73).

Vodeća pretpostavka Adornovog istraživanja, kao i niza kasnijih istraživanja autoritarnosti kao sindroma ličnosti i kao ideologije koja su ovim bila inspirisana, jeste da su politička, ekonomska i društvena ubeđenja jedne osobe često povezana u okviru jednog širokog i koherentnog sistema koji predstavlja, u stvari, ekspresiju nekih dubinskih motivacionih trendova u njegovoj ličnosti. Fenomenologija autoritarizma, kako su je opisali autori *Autoritarne ličnosti* uključuje: tendenciju da se interpersonalni odnosi posmatraju u pojmovima moći i autoriteta, mišljenja u stereotipijama, netolerantnost na nejasne situacije i kompulsivno prihvatanje standarda sopstvene društvene grupe. „Projektivnost” koja se takođe navodi kao deo hipotetičke pojavnosti autoritarne ličnosti, nudi objašnjenje navedenih spoljašnjih manifestacija ponašanja na nivou unutrašnje dinamike. Ovaj, tzv. ego-odbrambeni autoritarni sindrom, usko povezan sa antidemokratskom

političkom orijentacijom, predstavlja spoljašnju manifestaciju unutrašnjih konflikata koji se stvaraju u vezi sa potisnutim neprijateljskim impulsima u odnosu na osobe autoriteta. U skladu sa Frojdovim principom „povratka potisnutog”, neprijateljski impulsi se, u službi odbrane ega, projektuju na spoljašnji svet ili mehanizmom reakcione formacije ispoljavaju kao pozitivan odnos i poštovanje autoriteta.

Psihogeneza ego-odbrambene autoritarnosti objašnjava se iskustvima u ranom detinjstvu: verovatno je da će dete steći ovakvu karakternu strukturu ako se podiže na taj način da se kod njega istovremeno provociraju impulsi neprijateljstva prema bliskim osobama autoriteta i sprečava njihovo ispoljavanje, pa čak i svest o njima.¹²⁰ Formiranje crta autoritarne ličnosti nastaje kao posledica veoma oštrog i rigidnog postupanja roditelja prema detetu: traženja bezuslovne discipline, naglašavanja dužnosti i obaveza, uz nedovoljno ispoljavanje ljubavi, isticanja važnosti statusa i prisiljavanja da se uzdrže od svake spontane manifestacije osećanja. Posledica toga je razvoj neprijateljskih osećanja prema roditeljima, koje dete ne sme otvoreno da izrazi; stoga ih ono potiskuje, identifikuje se sa svojim autoritativnim roditeljem (odbrambena identifikacija), idealizuje ga, a neprijateljske impulse projektuje na pripadnike onih grupa u društvu koje, po pravilu, imaju slabiji (manjinski) društveni status. Strah od vlastitih neprijateljskih impulsa dovodi do rigidne organizacije ličnosti, stereotipnog mišljenja, izbegavanja bavljenja sopstvenim psihičkim doživljajima, prezira prema svemu što odstupa od konvencionalnog ponašanja.¹²¹

Mada istraživanje autoritarne ličnosti predstavlja najpoznatiju primenu psihoanalitičkog modela u objašnjavanju političkog ponašanja, ovaj vid pristupa karakterističan je, takođe, za mnoge druge psihološke studije političkog opredeljivanja. Između ostalog, istraživanja nacionalnog karaktera, psihobiografije poznatih političkih ličnosti i vođa (poznate su studije Hitlera, Staljina, Lenjina, Trockog, Gandija, a u novije vreme npr. Niksona), itd.

120 Prema: Sanford, N. (1973).

121 Videti: Rot, N. (2003), *Osnovi socijalne psihologije*, X izdanje, str. 336–347.

Čak i neke teorije koje izbegavaju zamku svodenja političkog ponašanja isključivo na iracionalne porive, kao što je funkcionalistička teorija formiranja stavova (Katz, 1972), navode mehanizme odbrane ega kao jedan od izvora emocionalno zasnovanih socijalnih (i političkih) stavova.

Psihoanalitički model objašnjenja razvoja političkih određenja najizrazitije pokazuje sve slabosti i nedostatke koje su, više ili manje, karakteristični za čitav *na-ličnost-orijentisan* pristup ranoj političkoj socijalizaciji. Dosledna primena psihoanalitičkih postavki vodi zaključcima da je političko ponašanje odraslih „fiksirano” iskustvima u ranom detinjstvu; da su mu izvori prvenstveno u unutrašnjim konfliktima vezanim za socijalizaciju seksualnih i agresivnih impulsa; da su u velikom delu političkog ponašanja prisutne patološke tendencije ličnosti; i da političko ponašanje najvećim delom nije situaciono determinisano (odnosno, jedino je intrapsihički determinisano).

TEORIJE POTREBA

Istraživači političke socijalizacije znatno su kasnije uočili činjenicu da je savremena teorija ličnosti prevazišla model čovekovog psihološkog funkcionisanja kakav nude psihoanalitičke teorije i teorije crta ličnosti. Tek od početka sedamdesetih godina prošlog veka pojavljuje se veći broj istraživanja političkog ponašanja koja se temelje na postavkama „treće sile” u psihologiji – fenomenološkim teorijama ličnosti. Fenomenološke teorije, mada međusobno veoma različite, odlikuju se jednom generalnom orijentacijom na *self*, tj. na bavljenje pojedinčevim subjektivnim, unutrašnjim, iskustvima. One odbacuju motivaciona objašnjenja psihodinamičke teorije i naglašavaju neposredno iskustvo i sadašnje odnose i percepcije pojedinca. One, takođe, odbacuju tumačenje koje čoveka svodi na „svežanj dugoročnih dispozicija” i posmatraju ga kao iskustveno biće. Fenomenološke teorije odlikuje holistički pristup tumačenju ličnosti. Osnovna njegova premisa je da ponašanje ne predstavlja ekspresiju pojedinačne crte ili određenog mehanizma odbrane, već totalne strukture ličnosti – njenih osnovnih potreba, nagona, motiva, kao i idiosinkratičkih obrazaca i načina reagovanja.

Polazeći od holističkog pristupa, jedan broj autora koji pokušavaju da objasne proces političke socijalizacije, kako na individualnom tako i na generacijskom nivou (Knutson, 1973, 1974; Renshon, 1975; Inglehart, 1977, 1990), ističu model političkog učenja prema kome holističke *potrebe* ličnosti posreduju proces „usađivanja” političkih vrednosti, stavova i orijentacija. Maslov, da podsetimo, smatra da su ljudske potrebe univerzalne i hijerarhijski uspostavljene. Prema značaju koji imaju za pojedinca, razlikuju se i označavaju kao: 1) fiziološke potrebe, 2) potrebe za sigurnošću, 3) potrebe za ljubavlju i pripadanjem, 4) potrebe za samopoštovanjem i 5) potreba za samoaktualizacijom. Način zadovoljenja ovih potreba utiče na ljudsko psihološko funkcionisanje te, posredstvom toga – naročito kada u formativnim godinama nisu adekvatno zadovoljene – one postaju „bazični organizacioni mehanizmi ljudske aktivnosti” (Maslow, 1954). Maslovljeva teorija pretpostavlja da su ljudi preokupirani, pre svega, onim stvarima koje zadovoljavaju njihove neposredne fiziološke potrebe (za preživljavanjem, snom, hranom i fizičkom sigurnošću). Tek kada se one zadovolje, okreću se drugim, nematerijalnim, potrebama (za ljubavlju i pripadanjem, za samopoštovanjem), a zatim još „višim” (za intelektualnim i estetskim zadovoljstvima) i, najzad, za samoaktualizacijom, tj. realizacijom sopstvenih potencijala i sposobnosti.

Prvi koji je istakao povezanost ljudskih potreba i političkog mišljenja bio je Lejn (1959, 1969). Ljudske potrebe, po njemu, predstavljaju izvore političkih ideologija; one su „roditelji socijalne misli” (1969, str. 24). Svoj eksplanatorni model ovaj autor zasniva, upravo, na pojmu holističkih potreba u Maslovljevom smislu, smatrajući ih organizacionim principom koji posreduje razvoju političkih ideologija (1973); zatim, pokušava da pokaže kako način i opseg zadovoljavanja svake od pomenutih potreba, utiče na nastanak osobenog sistema individualnih političkih uverenja. Kod osobe koja se neprestano suočava sa teškoćama da zadovolji bazične egzistencijalne potrebe (za snom, hranom, vodom), na primer, razvije se sistem političkih uverenja koji odražava kratkoročne, egoističke i neposredne političke ciljeve – instrumentalne za njihovo zadovoljenje; potreba za sigurnošću vodi

potčinjavanju jakima; deprivacija potrebe za pripadanjem vodi usvajanju političkih uverenja koji odslikavaju nepoverenje prema drugima, neprijateljstvo, predrasude, autizam; potreba za cenjenjem direktno je povezana sa nivoom političke participacije, itd. (1973, str. 112). Ideju da ljudske potrebe oblikuju usvajanje određenih stavova nalazimo još ranije, u „funkcionalnoj teoriji” stavova Danijela Kaca (Katz). Između četiri funkcije koje stavovi imaju za pojedinca, *funkcija prilagođavanja* (ili instrumentalnost stava) sugerise da se jedan broj stavova formira kao odgovor na objekte, ljude ili simbole, koji su direktno relevantni za zadovoljavanje pojedinčevih potreba. Međutim, ono što je teorijama političke socijalizacije koje polaze od holističke koncepcije ličnosti i koncepta bazičnih potreba nedostajalo, bio je model koji bi demonstrirao vezu između specifičnih potreba, socijalnih uslova koji oblikuju te potrebe i njihovih politički relevantnih ishoda.

Maslovljeva teorija razvoja ličnosti bacila je sasvim novo svetlo na pitanje o tome šta predstavlja sadržaj ranog političkog učenja, te je ono na sasvim drugačiji način postavljeno u radovima koje karakteriše ovakva teorijska orijentacija. Takav pristup postulira da dete, budući član političkog društva, nije tek *tabula rasa* na koju politički socijalizatori sistematski utiskuju vrednosti, uverenja i stavove koji su neophodni za njegovu kasniju podršku političkom sistemu. Naprotiv, „... građanin koji sazreva asimilira političko učenje u skladu sa jednim neverbalno usvojenim (i stoga prepostojecim) *Weltanschauungom* ili ‘prepolitičkom ideologijom’ koja je sastavni deo njegove ličnosti” (Knutson, 1974, str. 8).

Džini Natson (1973, 1974), u pokušaju da osvetli diferencijalni uticaj socijalizacijskog procesa (nasuprot „sistemskoj” kvantitativnoj analizi koja samo „ilustruje generalni uticaj kulture na svoje članove”) ističe model političkog učenja kao *interakcionog procesa* u kome međudejstvo socijalnih i unutarpsihičkih faktora determiniše ishode. U ovom modelu ističu se dve važne stvari: prvo, ponašanje se određuje kao višestruko determinisano – potrebama ličnosti, socijalnim, kulturalnim i situacionim uslovima, i interakcijom ovih faktora; drugo, model ilustruje pretpostavljeno postojanje jedne *prepolitičke ideologije* koja posreduje formalno političko učenje. Natson se nadovezuje na Rokičeve tvrdnje po

kojima je pojedinčev sistem uverenja nadograđen na svojevrsna „centralna” ili „primitivna” (što znači, nepobitna) bazična uverenja koja nastaju rano u životu. Kako Rokič nije govorio o poreklu ovih uverenja, autorka sugerše model po kome su pojedinčevi nepobitni (*unquestioned*) pogledi na sebe, druge, ljudsku prirodu, kao i prirodu socijalne uzročnosti, i sl., povezani sa njegovim idiosinkratičkim i ekspresivnim načinima suočavanja sa svojim osnovnim psihološkim potrebama. Ove potrebe (na primer, potreba za sigurnošću u Maslovljevoj teoriji, potreba za poverenjem u Eriksonovoj teoriji ili osujećena potreba za agresivnošću kod Frojda) razvijaju se u ranom detinjstvu i bivaju organizovane u jedan dinamički sklop koji čini osnovu pojedinčeve ličnosti. „Prepolitička ideologija” nastaje kao proizvod idiosinkratičkog iskustva deteta u zadovoljavanju ovih potreba i predstavlja ono što se smatra politički relevantnim individualnim sklonostima.

Proces političkog učenja, znači, nikako nije uniforman. On je posredovan idiosinkratičkim potrebama ličnosti i „prepolitičkom ideologijom” koju dete usvaja daleko pre početka formalnog procesa učenja; to znači, intrapsihičkim faktorima koje odlikuje znatna stabilnost i trajnost, tako da usmeravaju političke reakcije pojedinca u toku celog kasnijeg života. Korišćenje isključivo nomotetskih, direktivnih istraživačkih instrumenata (tipa *papir-i-olovka*), prema ovoj autorki, onemogućilo je „hvatanje” ovog idiosinkratičkog aspekta i doprinelo zabudama prethodnih istraživača u pogledu sadržaja i obrazaca političke socijalizacije u periodu detinjstva (Knutson, 1974). Tek uvođenjem *projektivnog materijala* moguće je sagledati čitav opseg „filozofskih stanovišta” deteta na kojima će biti zasnovana njegova politička ideologija u starijem dobu. Odgovori koje deca pružaju na *Političkom testu tematske apercpcije* (PTAM),¹²² ili nekom sličnom

122 Natsonova razvija posebnu projektivnu tehniku istraživanja dečjeg poimanja političkog sveta pod ovim nazivom (Political Thematic Aperception Measure). Detaljan opis i „logika” ove tehnike izneseni su u sledećim radovima autora: Knutson, J. (1973), „The New Frontier of Projective Techniques”, u *Handbook of Political Psychology*, ed. Knutson, San Francisco: Jossey-Bass publ., str. 413–437. i Knutson, J. (1974), „Prepolitical Ideologies: The Basis of Political Learning”, u *The Politics of Future Citizens*, ed. Niemi, R., San Francisco: Jossey-Bass Publ., 1974, str. 7–40.

projektivnom testu, ukazali su na širok opseg opštih (humanitarnih, autoritarnih, grupnih, itd.) orijentacija, kao i na specifičnija stanovišta prema političkim kontroverznim pitanjima (kao što su militarizam, zakon i red, političke slobode i sl.). Ovi odgovori pokazuju da deca poseduju različite, više-manje, koherentne „prepolitičke ideologije” koje odražavaju njihove individualne načine odnošenja prema moći, autoritetu i ljudima uopšte. Ove „ideologije” su, kako je rečeno, odraz načina zadovoljavanja različitih psiholoških potreba i čine osnovu za kasnije usvajanje političkih uverenja ili stila političkog ponašanja. „Kada se osvetli detetovo sopstveno strukturisanje kako prepolitičkog tako i političkog materijala, uočava se da dati odgovori formiraju jedan *Gestalt* posredstvom koga se vrši dalja asimilacija socijalizacije. Ovaj *Gestalt* utemeljen je u njegovoj prepolitičkoj ideologiji” (str. 40).

Polazeći od istih teorijskih pozicija kao i Natsonova, Renšon (1975) dalje elaborira njen model primene holističkog koncepta ličnosti u analizi procesa političke socijalizacije. Renšonov prošireni model odnosa ličnosti i političkog ponašanja obuhvata sledeće komponente: 1) biološki prenet genetički materijal i potencijal; 2) osnovne ljudske potrebe; 3) interpersonalni stil u oblastima kognicije, temperamenta i ponašanja; 4) osnovna uverenja o svetu; 5) političku ideologiju i vrednosti; i 6) političke stavove i mnjenja (str. 41–42). Renšonov doprinos posebno se ogleda u detaljnijem osvetljavanju sadržaja i načina formiranja „prepolitičke ideologije”. Autorovo osnovno polazište jeste da dete u ranim uzrastima u okviru procesa političke socijalizacije ne stiče konkretne političke orijentacije ili političke stavove, već *skup pretpostavki o prirodi realnosti i sveta u kome živi*, a koji čine njegova *bazična uverenja*. Ova bazična uverenja nastaju u pokušaju da se zadovolje određene bazične ljudske potrebe: ona su „derivativ međuigre pojedinčevih osnovnih potreba i njihovog zadovoljenja (ili nezadovoljenja) u nekom socijalnom kontekstu” (1975, str. 37). „Prepolitičku ideologiju” čine sledećih pet vrsta osnovnih uverenja: 1) uverenja o prirodi fizičke realnosti (npr. boja, oblik, zvuk, prostor, vreme); 2) uverenja o mogućnostima za individualnu akciju u okviru sveta u kome se živi; 3) uverenja koja uključuju evaluaciju sveta u kome pojedinac živi (da li

on predstavlja prijateljsko ili neprijateljsko mesto); 4) uverenja o drugim ljudima koji naseljavaju životni prostor pojedinca (da li su ovi u osnovi dobri i vredni poverenja ili su zli i nepouzdati) i 5) uverenja koja sadrže samoprocenu (da li je sopstveno Ja, generalno posmatrano, vrednovano ili ne). Ona čine osnov pojedinčevog odnosa prema svetu i, mada nisu po sebi politička uverenja, imaju neposredne posledice na političke stavove i političko ponašanje. „Bazična uverenja” razlikuju se od stavova prema opštosti: „to su uverenja o prirodi sveta uopšte, a stavovi su orijentacije prema specifičnim objektima” (str. 38). Za razliku od dečjih političkih stavova, ova uverenja karakteriše znatna stabilnost i otuda mogućnost da utiču na kasnije političke orijentacije. Oblast politike je za dete veoma udaljena i apstraktna i zato ono može steći eventualno afektivne, ali ne i kognitivne orijentacije ka političkim objektima. O relevantnim objektima u svom neposrednom životnom prostoru deca dobijaju dovoljno informacija tako da njihova bazična uverenja o svetu imaju i afektivnu i kognitivnu komponentu, što znači da, prema ovoj teoriji, već u ranom uzrastu mogu biti čvrsto i potpuno oformljena.

Modeli „političke ličnosti” zasnovani na pojmu bazičnih potreba prevazilaze slabosti prethodno navedenih, u tom smislu što pokušavaju da sagledaju političko ponašanje čoveka u sklopu celovitog funkcionisanja njegove ličnosti. Slabost ovih modela nalazimo u njihovoj nedovoljnoj određenosti, nedorečenosti i izvesnoj artifičijelnosti koja gotovo uvek prati pokušaje da se jedan unapred dat teorijski konstrukt (šema), bez dovoljno proveravanja, primeni na svekoliku raznolikost ljudskog ponašanja. Rezultat toga jeste pojava da različiti autori iz istih osnovnih ljudskih potreba (kako ih je Maslov pobrojao) izvode sasvim različite posledice na političkom planu. Tako, nezadovoljene fiziološke potrebe vode, prema J. Natson (1972), instrumentalističkom pristupu političkim izborima, a prema Renšonu (1975), opadanju interesa za okolinu uopšte i, shodno tome, opadanju političkog interesa i angažovanja. Jedan oblik potrebe za sigurnošću (potreba za psihološkom sigurnošću), prema Renšonu, konkretizuje se u potrebi za urednim, sigurnim i predvidljivim svetom, te leži u osnovi težnje da se (politički) manipuliše okolinom radi obezbeđenja

psihološke sigurnosti; za Lejna (1973), ova potreba vodi potčinjavanju jačima. Nezasadovoljena potreba za ljubavlju, smatra Lejn, vodi usvajanju političkih uverenja čija je osnovna karakteristika generalizovano nepoverenje prema drugima i, stoga, neprijateljstvo, predrasude i ksenofobičnost; Renšon (i tu se među njima može sagledati izvesna podudarnost) vidi u ovoj potrebi izvor jake etničke i rasne identifikacije sa sopstvenom grupom. Kada je reč o političkim ishodima zadovoljavanja „viših” potreba – za samopoštovanjem i samoaktualizacijom – zaključci autora su u osnovi slični. Prva od njih značajno utiče na „nivo” političke angažovanosti (radi obezbeđenja napredovanja i prestiža), a druga, na „stil” osmišljavanja političkog sveta. Prema Lejnu (1973), „samoaktualizovani” ljudi (bilo konzervativci ili liberali) su humaniji, otvoreniji, orijentisani na sadašnjost i budućnost, kosmopoliti; a, prema Renšonu (1975), slično ovome, zainteresovaniji su za politiku, tolerantniji i manje skloni političkom ekstremizmu. Uvažavajući navedene sličnosti u zaključcima autora, ipak bismo ostavili otvorenim pitanje da li su one proizvod primerenosti ovog modela tumačenju procesa političkog učenja, ili preterane uopštenosti ove eksplanatorne šeme u koju može lako, i bez obaveza, da se uklopi tumačenje svakog ponašanja.

Najzad, pomenućemo i osobenu primenu teorije potreba u socijalizacijskom kontekstu koja se odnosi na societalni nivo analize političkih vrednosti i ponašanja.¹²³ Proučavajući faktore koji utiču na stvaranje i posebno *promene političkih kultura* u razvijenim industrijskim društvima, američki sociolog Ronald Inglehart (1977, 1990) razvio je posebnu teoriju u čijem središtu se nalazi pojam tzv. *materijalističkih-postmaterijalističkih vrednosti*. Na osnovu dugogodišnjih istraživanja vrednosti populacija zapadnih zemalja (koja datiraju još od sedamdesetih godina) Inglehart i njegovi saradnici uočili su da dolazi do postepenih promena vrednosnih prioriteta ljudi pod uticajem ekonomskih, tehnoloških i sociopolitičkih promena posle Drugog svetskog rata. Prema njegovom shvatanju, suština ovih promena jeste u tome da

123 Mada je naša analiza prevashodno individualistička, ovaj pristup daje dobar primer povezivanja individualnog i societalnog nivoa analize procesa političke socijalizacije, bez opasnosti da se upadne u zamku psihološkog redukcionizma.

se pomera naglasak sa prevashodne preokupacije materijalnim blagostanjem i fizičkom sigurnošću, kao osnovnog društvenog cilja ratnih i poratnih generacija, na preokupaciju *kvalitetom života i humanizacijom društva* kao prioritetnog društvenog cilja savremenih generacija. Uzroci i posledice ovakvih promena su složeni, ali osnovni principi su zasnovani na Maslovljevoj teoriji hijerarhije i zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba. Suštinska pretpostavka ove teorije jeste da pojedinac u odraslom dobu teži da zadrži onaj obrazac prioriteta potreba (i iz njega proisteklih prioriteta vrednosti) koji je jednom ustanovljen u njegovim formativnim godinama. Analogno tome, Inglehart pretpostavlja da se i na širi društveni plan može primeniti isti socijalizacijski obrazac. On smatra da se politička uverenja i ponašanje ljudi ne razvijaju samo pod uticajem direktnog poučavanja, niti su tek korelat individualnih (psiholoških i socijalnih) karakteristika. Ona, takođe, nisu tek odraz neposredne spoljašnje (socijalne i ekonomske) situacije u kojoj se pojedinci nalaze, već trajnijih *kulturno specifičnih razlika u socijalnom učenju*. Subjektivne orijentacije ljudi u odnosu na politički svet uopšte i sopstveni politički sistem (koje usmeravaju njihovo političko ponašanje) razlikuju se, stoga, od jednog do drugog društva, odnosno između pojedinih kultura. Ove razlike odlikavaju specifičnosti njihovih socijalizacijskih iskustava: one su produkt, ujedno, kolektivne istorije političkog sistema i životnih istorija pripadnika tog sistema.

Inglehart zastupa *generacijsku hipotezu* u objašnjavanju procesa političke socijalizacije, koja se vezuje za savremeni kulturalni pristup tumačenju političkog ponašanja.¹²⁴ Ovde je naglasak na ranim formativnim iskustvima pojedinih generacija za koja se pretpostavlja da imaju dugotrajan efekat na kasnije ispoljene socijalne i političke stavove i vrednosti njihovih pripadnika. Smatra se da vrednosti svake generacije prevashodno teže da odlikaju socijalne, političke i ekonomske uslove koji su preovlašivali u periodu njihovog detinjstva. Društvene grupe i generacije koje

124 Njoj suprotstavljena *hipoteza životnog ciklusa* vezuje se za individualistički pristup analizi političkog ponašanja. Ova hipoteza, s druge strane, naglašava važnost koju pojedine faze u životu ljudi imaju za usvajanje određenih vrsta političkih vrednosti, kao i uticaje procesa starenja na postepene promene političkih stavova i uverenja.

imaju različite „istorije socijalizacije” – povezane, pre svega, sa odrastanjem u različitim socijalnim i ekonomskim uslovima – bitno će se razlikovati u izboru prioriternih društvenih i političkih ciljeva. Tako je za današnje generacije ljudi iz razvijenih industrijskih zemalja koje su odrastale u uslovima optimalne ekonomske i fizičke sigurnosti (u vreme „ekonomskog buma” i u periodima mira), karakteristično da su sklone da prihvate, odnosno daju prioritet „postmaterijalističkim”, a ne „materijalističkim” vrednostima i ciljevima. Na primer, daju prioritet jačanju uticaja ljudi u političkom odlučivanju, humanizaciji društva, ulepšavanju ili zaštiti okoline, u odnosu na ekonomski rast, jačanje odbrambenih snaga zemlje, borbu protiv kriminala i održanje reda u društvu. Ovakve promene uslovile su, dalje, značajna pomeranja u preovlađujućim bazičnim političkim i, uopšte, socijalnim vrednostima i stavovima ovih generacija. Između ostalog, to uključuje slabljenje tradicionalnih religijskih orijentacija i konvencionalnih socijalnih i seksualnih normi i jačanje masovnog političkog aktivizma i participacije. Na taj način došlo je do značajne i duboke transformacije političkih kultura razvijenih industrijskih društava, pre svega, u pravcu postmodernog i otvorenog društva. Značajne razlike u vrednosnim prioritetima među generacijskim grupama dovode do toga da se u procesu smene generacija odvija i postepena promena preovlađujućih političkih uverenja, svojevrsna „tiha revolucija” na planu političke kulture.

Na osnovu komparativnih istraživanja, koja je, u početku, sprovodio samo na populacijama razvijenih zemalja, Inglehart je dokazivao da su se opisana globalna pomeranja vrednosnih prioriteta – između pripadnika starijih generacija koje su odrastale u periodima ekonomskih kriza i ratova i novijih generacija iz vremena ekonomskog prosperiteta – zaista odigrala, kao i da su uslovila specifične promene u političkoj kulturi ovih društava. Posle slova socijalističkih sistema, Inglehart je uključio u svoja istraživanja i zemlje iz istočne Evrope, kao i zemlje sa drugih kontinenata i različitih političkih uređenja. Dosadašnja uporedna istraživanja, sprovedena u okviru međunarodnog projekta, koji je obuhvatio veliki broj zemalja, potvrdila su da, zaista, različita društva karakteriše veoma različit stepen raširenosti ovog specifičnog

sindroma političko-kulturnih stavova i vrednosti. Inglehart je povezoao ove promene sa stepenom ekonomskog razvoja pojedinih od ovih društava; smatrao je da se osnovna promena u prioritetima vrednosti dešava onda kada društva dostignu visok stepen industrijskog razvoja, tj. kada pređu sa ekonomije oskudice na ekonomiju obilja. U skorašnjim radovima, Inglehart pravi osnovnu razliku između društava u periodu modernizacije (to znači, u procesu industrijalizacije, specijalizacije zanimanja, birokratizacije, centralizacije, povećanja obrazovnog nivoa, itd.), koja karakteriše konfiguracija vrednosti i uverenja povezana sa visokim stepenom ekonomskog rasta, i visoko industrijalizovanih društava u kojima dolazi do promena vrednosti, u tom smislu što ekonomski rast postaje manje važan. Sindrom kulturnih i institucionalnih promena koje se dešavaju u ovim, tzv. postmodernim društvima, povezan je, naime, sa naglašavanjem *kvaliteta života* uopšte i demokratskih političkih institucija, posebno. Ove razlike u političkim kulturama relativno su trajne (mada ne i nepromenljive) i, što je najbitnije, one ostvaruju značajan uticaj na politički i društveni život tih društava: pre svega, važan su faktor razvoja i održanja demokratskih institucija.¹²⁵

125 Svetska studija vrednosti koja je realizovana u Srbiji (i bivšoj SRJ) pokazala je da su materijalističke vrednosti još uvek dominantne, kao i da su statistički značajno povezane sa političkim orijentacijama, a pre svega sa partijskom identifikacijom. Videti: Vasović, 1991, 1998; Pantić, 1998, 2003.

RAZVOJ POLITIČKOG MIŠLJENJA

Kognitivni razvoj i političko rezonovanje

Početak sedamdesetih godina, u nekim od poznatijih radova iz oblasti istraživanja političkih stavova i političkog ponašanja, iznose se shvatanja po kojima najveći broj ljudi, čak i pripadnika najrazvijenijih političkih društava, uopšte ne poseduje izgrađene političke stavove niti koherentan sistem političkih uverenja (ideologiju), kako to inače istraživanja ove vrste podrazumevaju i od čega obično polaze. Prosečan građanin, tvrde autori ovih radova pozivajući se na raspoložive podatke, ne razmišlja o politici na iole integrativan način (Converse, 1964); samo manji broj ljudi, čak i među aktivnim učesnicima u politici, biva svestan bilo kakve ideološke pozadine svojih političkih mnjenja (Cambell, 1960); mnoge pristalice vodećih (američkih) političkih partija teško mogu da razgraniče svoja uverenja od onih opozicionih i imaju veoma nekonzistentne stavove (McClosky i dr., 1960); politički stavovi i mnjenja koje izražava znatan broj ljudi najčešće predstavljaju samo *ad hoc* date neintegrisane odgovore na trenutni stimulus – direktno pitanje iz intervjua (Hennessy, 1972). Prema Konversu, koji se prvi otvoreno zalagao za ovu tezu, samo se za izuzetno mali „sloj” učesnika u političkom životu (elitu) može reći da ideološki misli, tj. da poseduje *sistem* političkih uverenja, koji ovaj autor definiše kao „konfiguraciju ideja i stavova čiji se elementi drže na okupu nekim oblikom usklađenosti (*constraint*) ili funkcionalne međuzavisnosti” (1964, str. 207).

Bez obzira na to da li usvojimo shvatanje po kome je to „privilegija” manjeg broja ljudi, ili se zadržimo na umerenijim

zaključcima (Wilker i Milbrath, 1972) da nisu svi ljudi sposobni da organizuju svoja politička mišljenja i uverenja u sistem (ideologiju), ostaje činjenica da postoje velike međuindividualne razlike u nivou političkog rezonovanja i kod ljudi sličnog socioekonomskog statusa, obrazovanja itd., kao i značajne unutarindividualne varijacije u ovom pogledu, često zavisno od aspekta ili vrste problema, ali po pravilu zavisno od uzrasta.

Valja reći da se najveći broj klasičnih studija rane političke socijalizacije bavio isključivo političkim preferencijama, identifikacijama i predstavama u dece. To znači da su se oni ograničavali prvenstveno na proučavanje emocionalne komponente političkih orijentacija i stavova. Istraživači su retko razmatrali sam proces razvoja *političkog rasuđivanja*, odnosno sticanje sposobnosti za ideološko osmišljavanje stvarnosti koje bi predstavljalo kulminaciju ovog razvoja. Međutim, ne samo životno iskustvo, već i nalazi rasvojno psiholoških istraživanja, pokazali su da naročito u periodu adolescencije dolazi do velikog napretka u razmišljanju o političkim problemima i shvatanju političkog sveta uopšte. U periodu adolescencije, prvobitne slepe preferencije i lojalnosti u polju realpolitike počinju „ideološki” da se racionalizuju. Mladi u ovom uzrastu postaju sposobni da efikasnije koriste informacije o javnom životu, da analiziraju društvene probleme sa više od jedne tačke gledišta i da primenjuju generalne etičke principe u proceni smisla i posledica specifičnih političkih aktera i događaja. Očigledno da se u proces razvoja političkog Ja kod pojedinca nešto menja ne samo u *sadržaju* (vrsti opredeljenja, orijentacija, lojalnosti ili stavova u užem smislu), već i u *načinu* na koji se politička stvarnost opaža i saznaje (u strukturi političkih kognicija i evaluacija, pojmovnoj organizaciji političkih pitanja, sposobnosti smislaonog povezivanja i razumevanja političkih procesa). Stoga se težište interesovanja jednog broja studija rane političke socijalizacije, početkom sedamdesetih, pomerilo sa ranih političkih i politički relevantnih preferencija na razvojne i socijalizacijske uslove stvaranja sposobnosti zrelog političkog mišljenja i ideološkog prosuđivanja. Kognitivistički usmeren pristup političkoj socijalizaciji polazi od teze da se „... bolje može razumeti u šta čovek veruje ako se zna način na koji on razmišlja nego ako se

raspolože mapom ili (što je preglednije ali manje informativno) inventarom njegovih uverenja". (prema: Lane, 1973, str. 113). Mada formu nikada ne možemo razmatrati sasvim nezavisno od sadržaja, odgovor na pitanje *kako* deca razmišljaju o politici od suštinske je važnosti za pitanje *šta* se usvaja tokom ranog političkog učenja. Naime, način na koji deca konceptualizuju neki politički problem govori mnogo i o samoj prirodi tog problema, kao i o njegovoj daljoj sudbini kao produkta rane političke socijalizacije u sadržinskom smislu.

Istraživači koji su vršili svoja istraživanja na tragu klasičnih sistemskih studija političke socijalizacije uočili su da su specifične političke orijentacije i stavovi dece i preadolescenata nedovoljno izgrađeni i izrazito nestabilni, kao i da postoji velika nedoslednost u etičkom promišljanju političkih problema. Dečje opažanje specifičnog političkog ustrojstva, odnos prema datim političkim institucijama i problemima sastoji se najčešće od jednog neartikulisano g niza sentimentata, dogmi, personalizovanih ideja i predstava, slučajno upamćenih imena i naziva političkih partija i nedomišljenih tvrdnji (Adelson i O'Neal, 1970, str. 102). Ukoliko se detaljnije ispituje, preadolescentno dete je spremno da brzo promeni svoje mišljenje, čak i u pogledu onih problema gde je izgledalo da ima sasvim izgrađene stavove. Ovakav način „političkog” rezonovanja suštinski je različit od onoga kakvo se sreće kod dece u periodu adolescencije. Polazeći od shvatanja da osmišljavanje političkih problema na ideološki način zahteva određene kognitivne i evaluativne moći pojedinca, jedan broj istraživača u oblasti političke socijalizacije (Adelson i O'Neal, 1966; Adelson, 1971; Gallatin i Adelson, 1971) pokušava da detaljnije istraži socijalizacijske preduslove ideološkog načina mišljenja, usvajanja političkih pojmova i razumevanja politike uopšte. Njihova istraživačka strategija je ujedno razvojna i komparativna. Oni postavljaju sebi zadatak i da odrede razvojne obrasce „zrele” političke misli i ujedno uslove pod kojima se ovaj psihološki proces odvija. U okviru tog zadatka, ovi autori najčešće povezuju svoja teorijska razmatranja i/ili empirijske nalaze sa postavkama teorije kognitivnog razvoja Pijažea i njegovih sledbenika. Pri tom, sprovodeći međukulturna i međunacionalna poređenja, pokušavaju

da utvrde da li su dobijene generalizacije univerzalne ili su kulturno specifične.

Razvojne, sa uzrastom povezane, promene u načinu poimanja političkog sveta u dece najpotpunije je istraživao Adelson sa saradnicima sledeći postavke Pijažeove teorije kognitivnog razvoja. Osnovna pitanja koja su istraživači sebi postavili bila su: Kako deca u različitim uzrastima, odgajana u različitim okolnostima konstruišu svet političke akcije? Da li i kako organizuju osobenu političku filozofiju? Slično onome što je činio Pijaže, metodologija Adelsona i saradnika sastojala se u intervjuisanju malih uzoraka dece između 11. i 18. godine iz Engleske, Amerike i Nemačke. Deci su predstavljene serije problema i tema – političke ili sa politikom povezane tematike – i proučavana intelektualna sredstva koja su ona koristila da bi ove probleme i pitanja rešila. Da bi utvrdili na koji način deca različitih uzrasta konstruišu svet političkih aktivnosti i procesa, odnosno „osećaj za zajednicu” i kako izgrađuju svoju „političku filozofiju”, ovi istraživači su primenili jedan inventivan oblik intervjua koji se zasnivao na sledećoj premisi:

„Zamislite da se oko 1.000 ljudi obrelo na jednom pustom ostrvu na Pacifiku da bi stvorili potpuno novo društvo. Kad su se tamo našli, oni treba da stvore sasvim iz početka jedan nov, osoben, politički poredak, da osmisle sistem zakona i prava, i da se suoče sa nizom problema koji se odnose na uređenje društva, vlasti i vladavine.”

Ova hipotetička situacija predstavljala je referentni okvir za istraživanje osobenosti dečjeg političkog razmišljanja. Istraživači su deci i adolescentima postavljali pitanja o velikom broju hipotetičkih političkih problema. Pri tom se nastojalo da se pitanjima obuhvate tradicionalni problemi političke filozofije (slobode, jednakosti, opšteg dobra, opšte volje, itd.). Na primer, trebalo je da deca izvrše izbor između nekoliko tipova vladavine i ukažu na vrline i mane svakog od njih. Ili je trebalo da odgovore na niz didaktičkih pitanja, kao što su ona o svrsi vlade, zakona i političkih partija. Deci su predstavljeni mogući zakonski predlozi i drugi načini uređenja društvenih odnosa i traženo mišljenje o njima: recimo, „Da li vlada treba da zahteva od svih građana preko

45 godina da se podvrgnu godišnjem lekarskom pregledu?”, „Da li se od članova religijske sekte može zahtevati da se vakcinišu mada je to u suprotnosti sa njihovim verskim uverenjima?”, „Šta treba uraditi ako se neki zakon često krši i ako ga je teško sprovesti?”, „Da li bračni parovi bez dece treba da plaćaju posebnu taksu za unapređenje školstva?” itd. Pitanja su bila problemskog karaktera i pokrivala su dileme kojima se bavi politička filozofija kao što su opseg i ograničenja primene političkog autoriteta, recipročne dužnosti građanina i države, utopijski pogledi na čoveka i društvo, odnos zakona i pravde i sl. (str. 103).

Analizirajući razvojne trendove političkog znanja i pojmova (shvatanja političkih procesa, zakona, vladavine, građanskih prava i opšteg dobra) kod dece preadolescentnog i adolescentnog doba, i to u okviru različitih političkih sistema i kultura, Adelson i O’Nil (1970) dolaze do opšteg nalaza da su razvojne *sličnosti* između dece različitih zemalja veće nego međunacionalne *razlike*. U ovom univerzalnom razvojnom sledu, najizrazitiji kvalitativni „skok” u sazrevanju političkih ideja događa se u periodu između 11. i 13. godine; dalje napredovanje u političkom rezonovanju koje je zabeleženo između 16. i 18. godine, u poređenju sa ovim prelomnim periodom, doima se kao sasvim postepeno i umerno. Razvojni proces teče od personalizovanog pristupa politici ka usvajanju sociocentričke perspektive; od uočavanja specifičnih i praktičnih aktivnosti vlade i pojedinih državnih službi ka usvajanju apstraktnog pojma političkih institucija i svesti o njihovom celovitom delovanju; od nekritičke lojalnosti i poverenja u autoritete na vlasti ka sve većem naglašavanju individualnih sloboda (str. 102).

Pokušavajući da protumače nalaze svojih istraživanja, Adelson i O’Nil su došli do zaključka da se promene u prirodi i nivou političkog rezonovanja do kojih dolazi u periodu adolescencije mogu uspešno povezati sa Pijaževim postavkama o opštim razvojnim promenama u procesu mišljenja. Zaključili su da razvojno-maturacioni tok od konkretnog ka formalno-logičkom mišljenju uslovljava značajne promene i kada je o političkom rezonovanju reč. Sazrevanje političkog mišljenja može se posmatrati kroz nekoliko međusobno povezanih (u Pijaževim

pojmovima prepoznatljivih) razvojnih procesa. U celini gledano, nesposobnost mlađeg adolescenta (11 god.) da na koherentan način razmišlja o politici proističe iz dve bitne karakteristike dečjeg mišljenja: *konkretnosti* (koja onemogućava da se ovlada političkim pojmovima koji su nužno apstraktni) i *egocentričnosti* (nemogućnosti da se prevaziđe subjektivan pristup stvarnosti i usvoji sociocentrička perspektiva koja je neophodna u razmatranju političkih problema). Političko rezonovanje dece u mlađim uzrastima opterećeno je, stoga, personalizovanim, konkretnim i na sadašnjost usmerenim pristupom.

Personalizacija politike. Personalizam u političkom mišljenju, prema Adelsonu i O'Nilu, podrazumeva dve stvari: prvo, da deca poimaju političke institucije i društvene procese imajući u vidu modele pojedinačnih, *konkretnih*, osoba i njihovih interpersonalnih odnosa; drugo, njihovu *nemogućnost da zauzmu socio-centričku perspektivu* posmatranja političkih procesa, što im onemogućava da shvate posledice koje političke odluke imaju kako za pojedinca, tako i za društvo u celini. Pošto nisu u stanju da usvoje apstraktne pojmove kao što su „vlada”, „društvo”, „država”, „zakon”, jedanaestogodišnjaci usmeravaju pažnju na konkretne političke ličnosti i njihove postupke „koji čine najpribližiji ekvivalent neopipljivih činilaca i nejasnih procesa (političkog života) koje pokušavaju da shvate” (str. 105). Ova osobina dečjeg rasuđivanja o politici pokazuje se već i na verbalnom planu: kada govore o vlasti, državi ili vladi, deca najčešće koriste lične zamenice „on” ili „ona” mešajući, očigledno, političke autoritete (predsednik države, senator, guverner, gradonačelnik, ili policajac i sudija) koji su im poznati iz medija sa institucijom Vlade, odnosno procesom vladavine.¹²⁶ Za razliku od mlađe dece, petnaestogodišnji adolescent već koristi apstraktne reči i ideje kada raspravlja o zakonima ili vladi. On je, takođe, uspešno ovladao daleko apstraktnijim pojmovima kao što su „sloboda”, „jednakost”, „autoritet”, „pravo” ili „obaveza” građanina i sl.

126 Tako, na primer, na pitanje: „Čemu služi Vlada?” jedanaestogodišnje de- te iz mičingenskog istraživanja odgovara: „Tome da ništa ne pođe naopako u zemlji. Oni žele da imaju vladu pošto *ga* poštuju i misle da je *on* dobar čovek” (str. 105, *podvl. moja*).

Fenomen personalizacije politike u ranim uzrastima, kako smo već pokazali, zapažali su i sistemski usmereni teoretičari, koji su je smatrali jednom fazom u uspostavljanju spone budućih građana sa političkim sistemom. Ovaj univerzalni stadijum u razvoju političnosti, očigledno, ima svoja maturaciona ishodišta, ali može biti i pod uticajem osobene političke kulture. Mada personalizacija politike naglo iščezava posle 11. godine, pod određenim okolnostima može još izvesno vreme da se održi, ili ponovo javi, bilo u adolescenciji ili u odraslom dobu. Adelson i O'Nil su istakli dva moguća uslova za „kognitivnu regresiju” ove vrste: kada je politički problem o kome se diskutuje suviše složen ili težak, tj. kada zadire u oblast koju pojedinac ne poznaje dovoljno; i u situacijama kada je pojedinac u svojim stavovima i uverenjima „angažovan do nivoa strasti ili mržnje”. „U oba ova slučaja pojava afekata (anksioznosti, ljutnje) izgleda da dovodi do trenutne kognitivne regresije, koja se ispoljava gubitkom apstraktnosti i povratkom na personalizovane diskurzivne oblike” (str. 106).

Personalizacija politike je osobenost koja je otkrivena i u istraživanjima u okviru naše političke kulture. Prva interesovanja mlađe dece iz Srbije za politiku, kako u bivšem socijalističkom sistemu tako i u periodu tranzicije, vezana su ne samo za dramatične političke događaje i političke sukobe, već i za aktivnosti javnih političkih ličnosti. Štaviše, u preadolescenciji, politički sukobi generalno (na unutrašnjem, međunarodnom i međuetničkom planu), često se tretiraju i tumače kao sukobi dveju ili više istaknutih političkih ličnosti – oličenih u predsednicima države ili istaknutim partijskim vođama. Za decu iz Srbije (a verovatno da je to i opšta pravilnost) takođe je karakteristično da se politička moć generalno vezuje za popularnost (tj. za samo prisustvo određenih ličnosti na javnoj sceni), odnosno za javni ugled i bogatstvo; mada nemaju jasnu svest o izvorima društvene moći, deca očigledno, već u mlađim uzrastima, intuitivno shvataju ekonomsku i političku moć kao međusobno razmenjujuće (Vasović, 1986). Istraživanja (javnog mnjenja) koja su u periodu tranzicije sprovedena na odrasloj populaciji Srbije, u situaciji oštih međuetničkih suprotstavljenosti i izrazite politizacije društva, pokazala su, isto tako, da je jedna od značajnih karakteristika društvene

(političke) svesti izražena personalizacija politike. Ona se ogleda u tendenciji da se određene političke (partijske) opcije u potpunosti poistovećuju sa konkretnim političkim ličnostima i njihovim ličnim karakteristikama, te da se politički procesi tumače na antropomorfički način (kao proizvod dobre ili loše volje pojedinačnih ličnosti). Personalizacija politike manifestuje se, najčešće, posredstvom predstava i stereotipa koju javnost ima o političkim liderima. Ova pojava je, s jedne strane, regresivnog karaktera, ali ima i specifična „tranziciona” ishodišta i funkcije. Njena svrha za javnost Srbije jeste u tome što pojednostavljuje objašnjenje veoma složenih i dramatičnih političkih procesa i promena; olakšava delegitimizaciju bivšeg političkog sistema osporavanjem njegovih glavnih nosilaca; omogućava bolje razlikovanje partijskih političkih programa; i nadoknađuje manjak poverenja u institucije sistema, itd. Personalizacija politike u našem društvu je, pored svega toga, nesumnjivo posledica izrazite podeljenosti društva koju prati i izrazita afektivnost javnog političkog obraćanja, koja ide do nivoa strasti, odnosno mržnje (vide ti: Vasović, 2006).

Autoritarno shvatanje vlasti. Adelson i O’Nil beleže još jednu značajnu razliku u političkom rezonovanju jedanaestogodišnjaka i trinaestogodišnjaka: preadolescente odlikuje izrazito autoritarno shvatanje političke vladavine. Intervjuisanje je pokazalo da deca prihvataju „Hobsovski model političkog društva” u kome se građani vide kao neposlušni, nepošteni, grešni, skloni samovolji i potencijalno opasni po društvo. Stoga ona prvenstveno naglašavaju negativne ili prisilne aspekte funkcionisanja vlasti i njenu dominaciju nad „običnim” građanima. Vlast, političke institucije i politički autoriteti se nužno i opravdano javljaju u ulozi zaštitnika reda, čija je svrha da spreče „... da se desi nešto loše...”, „... da ljudi ne pobesne...” i da kažnjavaju prekršioci (str. 107). Politički autoritet ne može da pogreši, da bude iracionalan ili nečastan, a zakoni koje donosi su neprikosnoveni, jednom dati i nepromenljivi. Takozvani „dobročiniteljski vođa”, u okviru ovakve zamisli, samo označava onoga koji štiti (narušeni) red i kažnjava (samo) neposlušne i rđave. Mada su ovakva gledišta karakteristična za izvestan broj pojedinaca u svakom uzrastu (sindrom „autoritarne

ličnosti”), njihova učestalost i centralnost u rezonovanju postepeno opadaju sa daljim sazrevanjem (političkog) mišljenja.¹²⁷ Umesto autoritarnosti, stariji adolescenti češće naglašavaju pozitivnu ulogu vlade u održanju države i poboljšanju životnih uslova života građana.

Ako uzmemo u obzir šire implikacije ovih nalaza (o ranom autoritarnom shvatanju politike koje proističe iz kognitivne nezrelosti), možemo izvesti zaključak da zamisao o političkoj vlasti, kao nužno autoritarnoj i represivnoj, predstavlja primarniji i „prirodniji” vid mišljenja o politici. To bi značilo da često zapažen podanički ili parohijalni mentalitet – koji prihvata ideje o totalitarnoj organizaciji društva, nepromenljivoj hijerarhijskoj strukturi političkih autoriteta, represivnoj ulozi države, neprikošnovenosti Vrhovnog vođe i sl. – posmatrano sa individualno-psihološkog stanovišta, svoje ishodište ima u prirodnom razvojnom sledu kognitivnog sazrevanja; da je to nužna faza u životnom ciklusu svakog pojedinca. Da li će se pojedinac zadržati na ovom nivou, ili napredovati do nivoa samosvesnog građanina, zavisi od društvenih uslova ili političke kulture u kojoj živi i socijalizuje se. Ovi uslovi mogu da pogoduju napretku ka višim stadijumima politizacije, ali isto tako i ka regresiji političkog mišljenja pripadnika političkog društva na primitivniji, podanički nivo.

Razumevanje političkih ustanova: od specifičnog ka celovitom. Pošto je dečje mišljenje još uvek na nivou konkretnih misaonih operacija, delovanje političkih i državnih ustanova u periodu preadolescencije shvata se samo kroz pojedinačne i specifične aktivnosti koje su u njihovoj nadležnosti, bez svesti o celovitosti. Sve dok se ne oformi apstraktna ideja političkih ustanova (na

127 Ako razmotrimo šire implikacije ovakvih nalaza, mogli bismo reći, znači, da autoritarno shvatanje političke vlasti i autoriteta predstavlja primitivniji oblik političkog mišljenja. Podanički mentalitet, ideje totalitarne organizacije društva sa izraženom hijerarhijom političkih autoriteta, represivnom ulogom vlasti, veličanjem Vrhovnog vođe, podržavanjem kulta ličnosti, i sl. – pothranjuju se na nezreloj ili regresivnoj političkoj misli. Naravno, ovo samo ako te pojave tumačimo isključivo sa individualnopsihološkog stanovišta, ne uzimajući u obzir društvene uslove. Činjenica je, međutim, da društveni uslovi mogu pogodovati nedovoljnom razvoju, odnosno regresiji političkog mišljenja pripadnika političkog društva.

stadijumu formalnih misaonih operacija) njihovo razumevanje ograničeno je na ono što je u njihovom delovanju najuočljivije i, ujedno, najbliže svakodnevnom iskustvu deteta. Sa stvaranjem apstraktne ideje o političkim ustanovama razvija se ne samo svest o njihovom celovitom funkcionisanju, već i o njihovoj svrsishodnosti. Jedan od očiglednih primera upravo ove osobenosti dečjeg poimanja politike jeste činjenica da dete poistovećuje ustanove vlasti, kao i politički sistem u celini, sa osobinama i aktivnostima njegovih pojedinačnih političkih autoriteta. Razumevanje svrsishodnosti pojedinih instrumenata državne politike isto tako je u ovom uzrastu usmereno onim što je neposredno dato, opipljivo i pragmatično. Kada jedanaestogodišnjak, na primer, razmatra svrhu poreskih dažbina, on ih vezuje samo za državne službe koje su ujedno lokalnog karaktera i posebno upadljive upravo zato što njihovo funkcionisanje ima neposrednog uticaja na svakodnevni život građana (policija, vatrogasci, saobraćajci); takođe, on ima u vidu samo njihove praktične aktivnosti (npr., „juri kriminalce”, „gasi požar”, „gradi kuće”, „nadzire saobraćaj”). S druge strane, osamnaestogodišnjak, istim povodom, najčešće ističe ulogu opozivanja kao načina da se obezbede sredstva za zadovoljavanje opštih potreba društva i države.

Od egocentrizma ka sociocentrizmu: od pojedinačnog ka opštem dobru. Druga strana personalizma u političkom mišljenju, prema Adelsonu i O'Nilu, jeste *egocentrički pogled na politički svet*, tj. nemogućnost dece da političke probleme i odluke posmatraju iz sociocentričke perspektive. To znači da ona procenjuju i tumače političke odluke samo kroz prizmu zadovoljavanja potreba pojedinca i da ne shvataju posledice koje one mogu imati na kolektivnom nivou (po određene socijalne grupe, regione, ili društvo u celini). Jedanaestogodišnje dete, jednostavno, nema „osećaj za zajednicu” (*sense of community*). Pošto nije u stanju da shvati socijalni poredak kao celinu, ono je nesposobno da shvati prirodu socijalnih i političkih aktivnosti čija je svrha da služe opštim ciljevima zajednice, *opštem dobru*. Istraživači su demonstrirali ove razlike u političkom rezonovanju između jedanaestogodišnjaka i trinaestogodišnjaka na dilemi koja pripada domenu klasične političke filozofije a odnosi se na sukob između *opravdanih zahteva*

društva i neprikosnovenih prava pojedinca. „Do koje mere i pod kojim uslovima može država, delujući u interesu opšteg dobra, da naruši autonomiju i privatnost građanina?“ „Gde su granice uticaja političkog autoriteta?“ „Kada se zahtevi zajednice sukobljavaju sa autonomijom pojedinca?“¹²⁸ Način na koji deca u različitim uzrastima razrešavaju hipotetičke probleme u kojima je princip individualne slobode suprotstavljen neophodnosti da se obezbedi opšte blagostanje i sigurnost zajednice najbolje otkrivaju kako se odvija napredovanje u političkom mišljenju u funkciji kognitivnog sazrevanja.

Adelson i O'Nil (1970, str. 109) pokazuju kako preadolescentno dete karakteriše konkretan, personalizovan i psihološki neposredan pristup u razmišljanju o ovakvim političkim kontrolerama koji utiče na opredeljivanje između privatnog i javnog interesa – pojedinčevog prava da bude slobodan od prinude, na jednoj, i zajedničkog dobra, na drugoj strani. Mlađa deca favorizuju pojedinčevo pravo, pošto je za njih društveno dobro nešto udaljeno i apstraktno. Tako je, u navedenom istraživanju, samo 23 posto dece iz uzorka na uzrastu od jedanaest godina bilo u stanju da protumači svrhu pretpostavljenog zakona o obaveznoj vakcinaciji dece sa aspekta njegovih društvenih posledica (sprečavanje epidemija); 70 posto je imalo u vidu samo individualne posledice ove akcije (zaštita pojedinca od bolesti). Već kod trinaestogodišnjaka, ovaj odnos biva upravo obrnut (67 posto naglašava potrebu zaštite društva, a 33 posto pojedinca). Od petnaeste godine nadalje, razvija se sociocentrička perspektiva: političke aktivnosti i odluke procenjuju se sve više na osnovu zahteva datog socijalnog poretka i njegovih institucija. Stariji adolescenti postaju sve osetljiviji za potrebe zajednice i zahteve koje ona postavlja pred pojedinca tako da se češće opredeljuju za zadovoljenje zajedničkih nego individualnih potreba.

128 Primeri pitanja koja dotiču tradicionalne teme političke filozofije su sledeći: „Da li vlada treba da zahteva od svih građana preko 45 godina da se podvrgnu godišnjem lekarskom pregledu?“ „Da li se od članova religijske sekte može zahtevati da se vakcinišu mada je to u suprotnosti sa njihovim verskim uverenjima?“ „Šta treba uraditi ako se neki zakon često krši i ako ga je teško sprovesti?“

Prelazak sa egocentričke na sociocentričku perspektivu predstavlja onaj bitan maturacioni uslov koji je neophodan za potpuno razumevanje političkih procesa i ishoda donesenih političkih odluka, što znači za zrelo političko odlučivanje. Ovaj prelazak omogućava mladima da shvate potrebe zajednice, zahteve koje društvo (u procesu zadovoljenja ovih potreba) postavlja pred pojedinca, i svrsishodnost kolektivnih akcija koje se preduzimaju u interesu zaštite društveno formulisanih standarda (normi) i ostvarivanja društvenih ciljeva (vrednosti). Mada se sociocentrička perspektiva razvija već od trinaeste godine, tek kod osamnaestogodišnjaka nalazimo gotovo univerzalno razumevanje opštih potreba i ciljeva zajednice, odnosno svrsishodnosti kolektivnih društvenih akcija. Kada ovlada sociocentričkom perspektivom, adolescent ne samo da počinje da shvata svrhu političkih institucija i kolektivnih aktivnosti usmerenih na opšte dobro, već razvija svest o tome da same institucije sistema mogu predstavljati problem čije rešavanje zahteva kolektivnu akciju na societalnom planu (građansku inicijativu).

Od aistoričnosti do proširene vremenske perspektive. Proširenje vremenske perspektive u adolescenciji, koje je takođe proizvod kognitivnog sazrevanja, značajno utiče na sposobnost razumevanja političkih događaja, a time i na mogućnost zrelijeg političkog opredeljivanja. Malo dete karakteriše ograničena vremenska perspektiva usled koje se politički zakoni i pravila shvataju kao jednom dati i nepromenljivi. Dete nije sposobno da ideološki misli pošto još nema razvijenu sposobnost preispitivanja prošlosti i sadašnjosti, odnosno zamišljanja alternativne socijalne budućnosti. U periodu adolescencije, međutim, javlja se osećaj za istoričnost: sadašnjost počinje da se posmatra kao proizvod prošlosti, a budućnost kao nešto što proističe iz sadašnjosti. Od posebnog značaja za političko rezonovanje jeste naraslo „osećanje za budućnost”, pošto mogućnost da se zamisli budućnost znači ujedno i mogućnost da se alternativne budućnosti porede i odmeravaju. Za razliku od mlađe dece, za adolescente je budućnost nešto što je moguće menjati i oblikovati. Kakva će biti budućnost zajednice, zavisi od izbora koji se donose u sadašnjosti. „Prilikom donošenja političkih sudova, mladi (u dobu adolescencije – *prim. aut.*) mogu da

anticipiraju posledice izbora koje donose ovde i sada za dugoročnu budućnost društva i mogu da odmeravaju verovatne uticaje alternativnih izbora na tu budućnost.” Sadašnja zajednica i poredak stvari u njoj opažaju se kao privremene tvorevine; društvo je „organizam” koji nadživljava živote njegovih sadašnjih pripadnika, tako da se prilikom donošenja današnjih sudova i odluka moraju uzeti posledice koje će one imati ne samo za mlađe generacije, već i za one njegove članove koji se još nisu ni rodili (Adelson i O’Neil, 1970, str. 107). Odnos adolescenata prema budućnosti političke zajednice, prema Adelsonu i O’Nilu, najbolje pokazuju odgovori na pitanja koja su se odnosila na svrsishodnost donošenja zakona o obaveznosti obrazovanja za sve pripadnike mlade generacije. Kada procenjuju ovakav zakon, mlađa deca pokazuju tendenciju da naglase personalne i praktične posledice ovakve zakonske obaveze (porodične ili zakonske sankcije, želje pojedinca), a starija ukazuju na njegovu ulogu u poboljšavanju životnih perspektiva ljudi i bolje funkcionisanje društva. Reformatorske ili radikalne ideje koje su karakteristične za adolescentovo poimanje društva i društvenih problema nastaju delom upravo zahvaljujući ovoj novostečenoj sposobnosti poimanja budućnosti.

Sposobnost usvajanja principa i ideala. Interpretirajući razlike u odgovorima mladih u različitim uzrastima istraživači iznose pretpostavku da se starija deca drugačije politički opredeljuju jednostavno zato što drugačije rezonuju. Rani period adolescencije karakteriše pojava deduktivnog mišljenja (zaključivanje od opšteg ka pojedinačnom); *cost-benefit* rasuđivanja (sposobnost odmeravanja mogućih ishoda različitih aktivnosti); uzročno-posledičnog rasuđivanja (sposobnost anticipacije direktnih ili indirektnih posledica donetih odluka); decentracije u mišljenju (sposobnost da se konstruišu argumenti suprotni nečijem sopstvenom stanovištu). Međutim, tek *sposobnost usvajanja principa i ideala* sudbonosno menja tok političkog rezonovanja deteta. Ovladavši ovom sposobnošću, adolescent je u stanju da prilikom iznošenja svojih procena odmerava ne samo *personalne* posledice političkih izbora (uticaj na pojedinca), niti samo *pragmatičke* socijalne posledice (uticaj na društvo), već i posledice u domenu *vrednosti* (da li zakon ili politička odluka potvrđuju ili narušavaju

ideale kao što su sloboda, pravda, jednakost i sl.).¹²⁹ Njegova opredeljenja uključuju sada koncepcije saosećanja, pravde, humanosti, solidarnosti i sl. Ovo pomeranje od pozivanja u proceni političkih akcija na ono što je „korisno” i „dobro” (pojedinačna i društvena korist u užem smislu), na ono što je „ideal” i „vrednost” (nešto što je vredno samo po sebi i čijem ostvarenju treba težiti), istraživači ilustruju na primeru rešavanja sledećeg hipotetičkog problema: „Jedan zakon propisuje da svi ljudi iznad 45. godine života moraju obavezno da idu na godišnje lekarske preglede radi provere zdravlja. Šta vi mislite o ovom propisu?” Reč je o dilemi koja konfrontira težnju ka ostvarenju pojedinačnog i opšteg dobra sa ugrožavanjem jednog važnog političkog ideala – autonomije pojedinca. Odgovori ispitanika pokazali su da su jedanaestogodišnjaci problem tumačili najčešće na autoritaran i patronski način („Slažem se, u protivnom oni to ne bi uradili sami”); četrnaestogodišnjaci i petnaestogodišnjaci ga interpretiraju u skladu sa pojedinačnim ili društvenim dobrom („Slažem se, to je dobro za njih i/ili za sve”). Najveći procenat onih koji se suprotstavljaju zakonu zabeležen je među osamnaestogodišnjacima. „Oni ostavljaju po strani utilitarni apel zakona i uočavaju konflikt između ovoga i vrednosti o kojoj sâmo pitanje ništa ne govori” – „Ne slažem se, to je povreda slobode ličnosti”. Tek u ovom dobu se, kako smatraju ovi autori, stiču uslovi da mlad čovek počne da posmatra političko ustrojstvo sveta iz *ideološke* perspektive, tj. uslovi za „rast ideologije”. Ideološki način promišljanja političkih problema, međutim, podrazumeva sposobnost formulisanja opštih principa etičko-političke prirode i vezuje se za razvoj autonomne moralnosti u periodu kasne adolescencije.

Moralni razvoj i ideološka opredeljenja

*Ceux qui voudront traiter séparément la politique et la morale n'entendront jamais rien à aucune de deux.*¹³⁰ Ova Rusoova максима

¹²⁹ Isto, str. 112.

¹³⁰ „Oni koji bi hteli odvojeno da posmatraju moral i politiku, neće nikada biti sposobni da shvate ni jedno ni drugo.” Navedeno prema: Hampshire, S., *et al.* (1978), *Public and Private Morality*, Cambridge: Cambridge University Press.

iz *Emila* kao da predstavlja prećutno polazište velikog broja studija novijeg datuma koje se bave istraživanjem političkog mišljenja: u njihovoj osnovi je pretpostavka da je političko rezonovanje u velikoj meri povezano ne samo sa kognitivnim, već i sa moralnim razvojem pojedinca. Gotovo sva istraživanja koja proučavaju kognitivno-razvojne preduslove političkih i ideoloških uverenja, posebno u adolescenata, usredsređena su, upravo, na *odnos između moralnog razvoja i političkog rezonovanja*. U teorijskom smislu, ona su, mahom, oslonjena na postavke Kolbergove (1982) teorije moralnog razvoja, koja se nadovezuje na Pijažea. Kolberg je, kako sam kaže, razvio jednu „tipološku shemu za opisivanje opšte strukture i oblika moralnog suđenja koji mogu da se definišu nezavisno od specifičnog sadržaja pojedinih moralnih odluka ili postupaka”. Tipologija koju je u svojim radovima opisao čine tri različita nivoa moralnog suđenja u okviru kojih se dalje mogu razlikovati po dva stadijuma.¹³¹ Ti nivoi i stadijumi moralnog rezonovanja – koji mogu da se shvate i „kao različite moralne filozofije, određena gledišta o sociomoralnom svetu” – određeni su kao *prekonvencionalni (preddogovorni)*, *konvencionalni (dogovorni)* i *postkonvencionalni ili autonomni nivo*. Ovi nivoi odražavaju postepeno napredovanje pojedinca ka sve većoj sposobnosti da se u svom moralnom rasuđivanju rukovodi ne egocentričkim porivima, ili konvencionalnim pravilima, već autonomno usvojenim principima. Kolberg opisuje pomenute nivoe moralnosti na sledeći način:

„Mada se dete na *prekonvencionalnom* stupnju često 'dobro vlada' i prihvata kulturne oznake za dobro i loše, ono ih tumači pomoću njihovih fizičkih posledica (kazne, nagrade, izmena usluga) ili pomoću fizičke moći osoba koje izriču pravila i odredbe dobrog i lošeg... Osoba koja se nalazi na ovom [*konvencionalnom ili konformističkom*] stupnju smatra da je samo po sebi vredno da opravda očekivanja i pravila svoje porodice, grupe ili nacije. Ona nastoji ne samo da se konformira društvenom redu već

131 Lawrence Kohlberg, „The child as a moral philosopher” u časopisu *Psychology Today*, 1968, vol. 2, 25–30. U prevodu: „Dete kao filozof moralā”, *Proces socijalizacije kod dece* (izabrani radovi), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1982, str. 51–63.

i da održi, brani i opravda ovaj red... *Postkonvencionalni* stupanj [*pak*] odlikuje krupan napredak ka autonomnim moralnim principima čija je valjanost i primenljivost nezavisna i od autoriteta grupa ili osoba koje ih poštuju i od identifikacije pojedinca sa tim osobama ili grupama” (Kolberg, 1982, str. 52).

Kako smo videli u prethodnom odeljku, autori koji su se bavili razvojem individualnih političkih uverenja na sličan način su opisivali razvoj političkog rezonovanja – kao napredovanje od personalnog, autoritarnog i egocentričkog stanovišta ka sociocentризmu, koji podrazumeva bolje razumevanje socijalnih ustanova i sposobnost da se o politici razmišlja sa stanovišta društvenih normi i ideala.

Dok su Adelson i O’Nil dali opis strukture dečjeg političkog rezonovanja, povezujući svoje nalaze sa Pijaževom teorijom kognitivnog razvoja, drugi autor sličnih interesovanja, Merelman (1971, 1972, 1973), pokušao je da ih podrobnije objasni. Merelmanova zamisao je, u stvari, bila da napravi skicu razvoja *ideološkog načina razmišljanja*. On je pošao od onoga što je smatrao preduslovima za usvajanje političkih ideologija, a onda izložio jedan model idealnotipskog psihološkog razvoja koji kulminira u sposobnosti pojedinca da ideološki misli. Ovaj autor takođe izlaže svoje shvatanje osnovnih socijalizacijskih uslova koji utiču na tok ideološkog razvoja.

Merelman povezuje razvoj ideološkog mišljenja, takođe, sa Pijaževim i Kolbergovim teorijskim postavkama o procesu kognitivnog i moralnog razvoja. Da bi postao „ideologičan”, pojedinac mora 1) „... da poseduje *kognitivne veštine* koje mu dozvoljavaju da sagleda veze između ideja i događaja; takve veze određuju stepen povezanosti (*constraint*) njegovog sistema uverenja”; 2) „... posedovati *razvijenu moralnost* koja mu dozvoljava da konzistentno vrednuje etička značenja političkih događaja” (1972, str. 180). „Kognitivni deo” ideološkog razvoja pretpostavlja, pre svega, sposobnost kauzalnog mišljenja. To znači da nije dovoljno samo da poseduje sposobnost da sagleda odnose između socijalnih događaja i aktera, već ti događaji i akteri moraju biti u svesti predstavljeni u vidu jednog smislaonog kauzalnog sleda; mora postojati

spособnost zaključivanja od uzroka ka posledicama. Pojedinaac, takođe, mora da veruje da se političkim svetom može upravljati, tj. „... da su uzroci posledica u političkom svetu delimično ili/i potencijalno pod ljudskom kontrolom...” (str. 181). U suprotnom, ne bi postojala motivaciona osnova za usvajanje političke ideologije. Najzad, ideološka uverenja, tj. obrasci i principi kojima se tumače uzroci i posledice složenih političkih događaja, moraju biti pogodni za saopštavanje. Političke ideologije su, naime, socijalne reprezentacije koje su široko rasprostranjene i konsenzualno prihvaćene u društvu tako da njihovo značenje, po definiciji, dele svi ili većina pripadnika društva. „One (raširene političke ideologije – *prim. aut.*) su zasnovane na principima uzročnosti koji su komunicirani i shvaćeni konsenzualno” (str. 181).

Proučavanja procesa mišljenja preadolescentnog deteta (Inhelder i Piaget, 1958) ukazuju na nepremostive teškoće da se zadovolje prethodno navedeni preduslovi ideološkog načina osmišljavanja društvene stvarnosti. Dečja misao je prekauzalna, a njeni tipični obrasci pre pogoduju iskrivljavanju nego realnom sagledavanju stvarnosti. Dete ne pravi razliku između subjektivnih pojava i objektivno postojećih stvari – ono sve smatra podjednako objektivnim (tzv. *realizam*); većinu prirodnih i društvenih pojava pripisuje delovanju artificijelnih ili natprirodnih i stoga nepromenljivih sila (*artificijelizam*); pokrete ili dinamiku, čak i neživih stvari, shvata kao znakove života (*animizam*), kao njihovo unutarnje svojstvo (*dinamizam*); i pokazuje tendenciju da sve pojave objašnjava po obrascu ljudskih želja i ponašanja (*antropomorfizam*). Stoga je uzročnost kod deteta ili u potpunosti natprirodna, ili u potpunosti personalna, ali nikada prirodna ili društvena: svetom upravljaju ili nesaznatljive natprirodne sile, ili nepredvidljive želje samih stvari i pojedinaca. Kako je već spomenuto, prekauzalna dečja misao povezana je i sa egocentričnom: dete je nesposobno da preuzme suprotnu tačku gledišta (*personalni egocentriizam*) i nije sposobno da izvlači zaključke iz samostalno stvorenih principa ili principa koje su drugi postavili (*logički egocentriizam*).

Ograničenja koja narastanju političke ideološke misli nameće prirodni tok kognitivnog razvoja imaju svoj uporedni efekat

na planu moralnosti čiji je razvitak prema postavkama teorije kognitivnog razvoja Pijažea, Kolberga i dr., deo opšteg procesa kognitivnog razvoja (Piaget, 1948; Kohlberg, 1982). „Zrelu” moralnost uslovljava tek određeni nivo intelektualne zrelosti. U tom smislu, karakteristični oblici „nepunoletne”, prekauzalne misli dolaze do izražaja i u oblasti moralnog suđenja. Tako se „realizam” u dečjem rasuđivanju (uverenje da je svet objektivno dat i nepromenljiv) izražava posredstvom uverenja da su moralni propisi i pravila apsolutni i nepromenljivi, da postoje oduvek i sami po sebi i da se njihova opravdanost ne može dovoditi u pitanje. „Egocentrizam” se u oblasti moralnog suđenja odražava kao nesposobnost deteta da preuzme ulogu drugoga, da uoči mogućnosti suprotnih aspekata posmatranja, kao i efekte koje njegovi sopstveni postupci izazivaju kod drugih. Nezrelost mišljenja, tako, proizvodi nekonzistentnost moralnog prosuđivanja. U moralnom prosuđivanju dete se priklanja spoljašnjem autoritetu a ne svesno usvojenim (internalizovanim) moralnim principima. Stoga isto dete može jednu situaciju jedanput da procenjuje na jedan, a drugi put na sasvim drugačiji način. A to je upravo ono što sasvim odgovara opisu neideološkog načina osmišljavanja političkih problema koji daje Konvers (Converse).

Navedene karakteristike prekauzalne dečje misli i heteronomne moralnosti imaju sasvim određen uticaj na način osmišljavanja političkih fenomena, koji nije teško rekonstruisati. U svetlu toga, mnogi nalazi iz oblasti rane političke socijalizacije postaju razumljiviji. Kao i sve drugo, dete objašnjava funkcionisanje društvenih (i političkih) institucija *antropomorfistički* – na osnovu uverenja i znanja o ponašanju pojedinačnog čoveka. Otuđena i dečja personalizacija politike postaje razumljiva i očekivana pojava. Pošto sve smatra podjednako objektivnim, dete ne može da pojmi efekte koje njegovi sopstveni naponi ili ideje mogu imati na svet oko njega. Zato se svet čini nepodložan promeni. Pošto se moralni propisi doživljavaju kao spoljašnje snage i opažaju kao da su van dometa ljudske kontrole i intervencije, ono je oslobođeno „obaveze” i „tereta” donošenja odluka i vršenja izbora. Na isti način ono ljudske zakone i društvena pravila doživljava kao nepromenljive, one kojima se mora bespogovorno

povinovati, i stoga ima teškoća da shvati kako oni mogu biti nepravični, pogrešni ili besmisleni. Pokoravanje zakonu je ne samo nešto što je po sebi razumljivo, već i obavezno. Čak i onda kada se u kasnijim uzrastima razvije kritički pragmatički odnos prema zakonima, oni se još uvek posmatraju (kako su pokazali Adelson i saradnici) na način *sve-ili-ništa*: ako su zakoni neefikasni, treba ili osnažiti njihovu primenu ili ih potpuno odbaciti; ideja o mogućnosti njihove revizije javlja se tek kao izuzetak. Kako se detetu čini da svetom upravljaju nesaznatljive sile, mnoštvo toga što je stvar čovekovog izbora doima se kao da je van njegovog uticaja. Ne postoji način da se pojmi da „svet socijalnih događaja zavisi od ponašanja ljudi i društvenih sila, od kojih ni jedno ni drugo nije sasvim van ljudske kontrole” (str. 184). Stoga se dominantnost autoriteta prihvata kao nešto sasvim prirodno, od podređenosti deteta roditelju do pokoravanja građanina vladavcu. „... Mlađi adolescent je, silom prilika, zatvoren u benigno autoritarne odnose sa svojim okolinom, kako u okviru porodice tako i škole. On uzima za gotovo da autoritet ispoljava dominaciju nad onima koji su mu podređeni – učitelj nad učenicom, roditelj nad detetom – i gotovo na uzročan način uopštava ovaj poredak stvari na oblast vladavine. Sa slabljenjem kontrole koja prati adolescenciju, sa adolescentovim oštrim zaokretom ka autonomiji, dolazi do postepenog napuštanja ovakvog načina gledanja na politiku doma i učionice, te najzad i politike u širem smislu” (1969, str. 329).

Prema Merelmanu, razvojni sled političkog mišljenja može da objasni često pominjanu „autoritarnost” deteta. Autoritarno shvatanje politike samo je proširenje prirodne tendencije dece da idealizuju istoriju i autoritet, njihovog uverenja u nemogućnost da ljudi menjaju svet i njihove koncepcije pravde kao samoregulativnog, mehaničkog procesa ispaštanja (isto, str. 197). Sindrom „dobročiniteljskog vođe” je, na sličan način, izraz sinkretičke, personalizovane i nesamosvesne detinje misli. Iz istih izvora potiče i naglašavanje ograničenja, usklađenosti i pokoravanja u poimanju odnosa između ljudi i vlasti. „Građanstvo” se doživljava isključivo kao obaveza prema državi, ali ne i kao neko pravo u odnosu na nju (Adelson, Green, i O’Neil, 1969). Sve u svemu, kada se postavi

pitanje da li je moguć razvoj ideologije u ranim uzrastima, odgovor je negativan. Pošto ne postoji zamisao o alternativnom poretku stvari u spoljašnjem svetu, ne postoji ni dovoljan impuls za stvaranje političke ideologije. Pošto prekauzalna misao dovodi do toga da svaki pojedinac poseduje subjektivnu, idiosinkratičku, sliku sveta, nije uopšte moguće upoređivati tako različite predstave o svetu; pa se, stoga, ne može ni postići saglasnost u vezi s tim koja je stvarnost „realna” i da li je treba menjati. Najzad, deca nisu u stanju da međusobno razmenjuju ideje, niti da u vezi s njima postignu dovoljnu saglasnost, što je neophodan uslov za razvoj ideologije koja se zasniva na zajedničkim vrednosnim osnovama.

Mada ovakva tumačenja imaju nameru da pokažu kako u ranim uzrastima nije moguć razvoj političke ideologije (kao povezanog i koherentnog sistema političkih uverenja), opis rane konceptualizacije političkog sveta, ipak, ukazuje na sasvim određen ideološki „program”. Naime, ako bismo preneli dečju zamisao političkog sveta u odraslo doba, pred nama bi se pojavila jasna slika jednog konzervativnog ili, čak, „desničarskog” ideološkog programa. Još u radovima Adelsona i saradnika uočavamo tendenciju da se nivoi političkog rezonovanja povezuju sa određenim političkim uverenjima.¹³² Ovakva tendencija znatno je izraženija u kasnijim radovima Merelmana (1971, 1973). Ovaj autor direktno izvodi *sadržaje* političkih uverenja iz preovlađujućih *oblika* političkog mišljenja. On koristi nalaze navedenih istraživanja da razvije tezu o (psihološki posmatrano) primarnosti i „prirodnosti” nekih vidova ideološkog osmišljavanja društvene stvarnosti.

„Ako pretpostavimo, kao što ja to činim”, kaže ovaj autor u zaključcima svog izlaganja, „da rano učenje i procesi konceptualizacije imaju trajan uticaj, razvojni sled favorizuje neke političke pokrete i režime u odnosu na druge. Za pokrete levice se posebno može reći da se zasnivaju na manje sigurnoj psihološkoj osnovi nego pokreti desnice. Levičarski pokreti, po svojim zahtevima za novinom i po naglašavanju svetovnog u odnosu na sveto i pravičnosti u

132 Autori, recimo, tvrde da odgovori ispitanika na pretpostavljeni konflikt između privatnog i javnog interesa mogu implicirati liberalan pogled na svet.

odnosu na ispaštanje, apeluju na više stepene moralnog i kognitivnog razvoja. Desničarski pokreti naglašavaju potrebu za poštovanjem autoriteta, kao i tradiciju i kazneni zakon. Na taj način, oni apeluju na najranije nastale i 'najprirodnije' oblike mišljenja. Upravo zato više ljudi naginje reakciji nego reformi" (1973, str. 200).

Merelman, takođe, izvodi zaključke (istina, na spekulativnom nivou, uz ograde na koje ga obavezuje nedostatak empirijske proverenosti) o uticaju koje oblik političkog mišljenja može imati na vrstu političke participacije. Polazeći od četiri osnovna oblika rezonovanja od kojih se sastoji politička misao – moralnog, uzročno-posledičnog, sociocentričkog i imaginativnog – on iznosi pretpostavku da

„... ljudi koji posmatraju svet posredstvom moralnog oblika mišljenja postaju politički teoretičari, oni kod kojih je dominantan kauzalni oblik – politički analitičari, sociocentrički oblik – politički aktivisti, a oni koji se imaginativno susreću sa političkim svetom – politički utopisti” (1971, str. 1047).

Nalazi većine empirijskih studija kasnijeg datuma, koje su se bavile odnosom moralnosti i politike, potvrđuju vezu između moralnog suđenja i političkog rezonovanja i uspostavljaju odnos između pojedinih nivoa moralnosti i specifičnih vrsta političkih uverenja (Gallatin, J., 1980; Emler, Renwick i Malone, 1983; Gross, 1996; Raaijmakers, 1998). Na taj način, one pružaju empirijsku potvrdu Merelmanovih pretpostavki. Ove studije pokazale su da kod osoba koje su postigle nivo konvencionalne moralnosti postoji veća sklonost ka prihvatanju konzervativnih političkih stanovišta i glasanju za partije desnice, dok one koje rezonuju na nivou postkonvencionalne moralnosti pokazuju tendenciju prihvatanja „progresivnih”, liberalnih, političkih uverenja, pa čak i onih koja se tumače kao levičarska. Predkonvencionalna moralnost, koja je karakteristična za mlađe uzraste, uslovljava nedovoljno određena i promenljiva politička stanovišta.¹³³ U današnjoj

133 Navedeno prema: Raaijmakers, Q., A. W., Moral reasoning and political beliefs of Dutch adolescents and young adults. *Journal of Social Issues*, Fall, 1998.

literaturi najčešće se pominju dva tipa objašnjenja povezanosti moralnog rezonovanja i političkih uverenja. Jedno tumačenje je slično onome kakvo smo izložili u prethodnom odeljku a polazi od toga da se progresivnije političke ideje oslanjaju na pouzdaniju kognitivnu osnovu i viši nivo etičkog procenjivanja važnih društvenih problema. Drugi tip objašnjenja pretpostavlja da su dobijene korelacije proizvod sadržinskog preklapanja moralnih i političkih pitanja (što otvara pitanje validnosti metodološkog pristupa).¹³⁴

Ipak, problem odnosa između nivoa moralnog rasuđivanja i prirode usvojenih političkih ideologija pokazuje se složenijim nego što je Merelman pretpostavljao. Problematičnom se čini, pre svega, postavka da nivo moralnosti diferencira „levičarske” od „desničarskih”, „liberalne” od „konzervativnih”, stanovišta. Naime, savremene teorijske rasprave o odnosu morala i politike dovode u pitanje već samu mogućnost razgraničenja liberalnih i konzervativnih pozicija u modernoj politici. Smatra se da politika produkuje sve više tema koje se istovremeno dotiču i jednog i drugog ideološkog polazišta. Na primer, zahtevi za zaštitom prirodne sredine od zagađenosti čak i na uštrb ekonomskog rasta – za zaštitom prava potrošača, za većom kontrolom društva nad procesima političkog odlučivanja – nisu danas samo ciljevi „liberala”. Moderni političari, takođe, sve više izbegavaju da se jasno identifikuju kao „liberali”, odnosno „konzervativci” već, zavisno od problema kojim se bave, kombinuju ove dve, ranije suprotstavljene, ideološke pozicije (Dworkin, 1980).¹³⁵ I nalazi pojedinih empirijskih studija o ovoj stvari izazivaju određene sumnje, pošto ukazuju na to da nivo moralnog rezonovanja nije povezan sa svim političkim uverenjima. Istraživanje na adolescentima iz Holandije (Raaijmakers, 1998) pokazalo je da ova povezanost postoji samo u domenu političko-kulturnih vrednosti (pitanja koja se tiču individualnih sloboda i slobode izbora, jednakosti pred zakonom, odnosa prema autoritetu i kulturnoj tradiciji) ali ne

134 Raaijmakers, Q., A. W., (1999), str. 2.

135 Dworkin, R. (1980), „Liberalism”, u: *Public and Private Morality*, Cambridge University Press, Cambridge.

i političko-ekonomskih vrednosti (ekonomska jednakost, sloboda preduzetništva, pravo svojine, principi raspodele).

Ovi argumenti, kao i kulturne razlike u odgovorima ispitanika koje su potvrđene u nekim kasnijim istraživanjima, relativizuju implikacije koje Merelman izvodi iz Pijaževih teza; one dovode u sumnju njegove generalizacije o eventualnom uticaju koji rana „konzervativnost” deteta može imati na prijemčivost za usvajanje desničarskih političkih ideologija u odraslom dobu. Ranu konzervativnost valja pre shvatiti kao metaforu koja opisuje jednu, prolaznu, fazu u razvoju dečje konceptualizacije politike (i sveta uopšte). Greška Merelmana sastoji se u tome što *prenaglašava* značaj rane konceptualizacije politike, a *zanemaruje* uticaj kasnijeg socijalnog učenja, bilo da je reč o osobenim socijalizacionim iskustvima kroz koje pojedinac prolazi posle perioda adolescencije, ili o generalnom uticaju date političke kulture.

Na osnovu analize razvoja političkog mišljenja u svetlu Pijaževove i Kolbergove razvojne teorije mogu se izvući određeni zaključci koji su značajni za raspravu o ulozi koje rano političko učenje ima u celovitom procesu političke socijalizacije. Ova analiza pokazuje da se, usled genetsko-maturacionih ograničenja, artikulisani oblici političkih kognicija i evaluacija ne mogu pojaviti pre perioda adolescencije. Rudimentarni oblici poimanja političkih problema koji se javljaju u preadolescentnom periodu, predstavljaju veoma nesigurnu i nestabilnu osnovu za kasnije političko opredeljivanje. U ranom detinjstvu moguć je razvoj nekih bazičnih orijentacija i identifikacija (kao što je pokazano u prethodnim poglavljima), ali se suštinska promena dešava tek prelaskom sa konkretnih na formalne misaone operacije i sa heteronomnih na autonomne principe moralnosti (između jedanaeste i trinaeste godine). Mada postaje sposoban da misli u apstraktnim kategorijama, adolescent, ipak, sve do svoje petnaeste godine, ne raspolaže dovoljnim fondom znanja, niti fluentnošću koja bi mu omogućila da politički raspravlja u maniru odraslog čoveka. Takođe, ne poznaje snagu principa u političkom opredeljivanju što bi ga učinilo dovoljno sposobnim za ideološko osmišljavanje sveta. Dalje napredovanje (koje je sasvim umereno) sastoji se, upravo, u prikupljanju političkih znanja i sticanju sposobnosti boljeg

izražavanja. Do osamnaeste godine pretpostavke ideoložnosti u potpunosti su ostvarene. Stoga,

„... osamnaestogodišnjak... zna više; govori na osnovu proširenije aperceptivne mase; mnogo je veštiji; sposoban je da tečnije elaborira svoje ideje. Iznad svega, on je više filozofičan, više ideoložičan u svom osvrtu na politički poredak. Ponekad svesno i namerno preuzima ulogu ideologa. I 'drži banku'.” (Adelson i O'Neil, 1978, str. 114).

Mada objašnjava zašto nije moguće ideološko mišljenje pre perioda adolescencije, ova rasprava, ipak, ne uspeva da odgovori na pitanje zašto ni odrasli ljudi često nisu u stanju da sistematizuju svoja politička stanovišta na ideološki način; ne uspeva da protumači „odsustvo ideologije” u opredeljivanju javnog mnjenja čak i najrazvijenijih političkih kultura (o čemu je pisao Konvers). Takođe, ako je sazrevanje jedini *condicio sine qua non* ideološkog pristupa političkim pitanjima, kako objasniti ono što je Adelson sa saradnicima uočio primenjujući iste tehnike istraživanja na adolescentima iz različitih zemalja: da sličnosti u stadijumima političkog razvoja između pojedinaca ne mogu da zamagle sasvim očigledne razlike u političkom osmišljavanju sveta između pojedinih nacija (kod mladih iz Engleske, SAD-a i Nemačke). Politička filozofija nemačkih tinejdžera odlikuje se naglašavanjem pokoravanja pravilima i zakonima, potrebom za homogenošću političkih mnjenja, identifikovanjem vlasti sa vođom kao pojedincem, idealizacijom autoriteta, izražavanjem naklonosti prema jakoj vladi i pretpostavljanje sigurnosti grupe pravu pojedinca. Mladi Amerikanci, nasuprot tome, više naglašavaju prava građana i autonomiju pojedinca, zazirući od jake centralne vlasti i „tiranije većine” (tj. vladu posmatraju kao izvršioca opšte volje); ali, u isti mah, ispoljavaju jako osećanje za zajednicu. Engleski adolescenti se, opet, „raspinju” između zahteva za odlučnom intervencijom vlade u oblasti ekonomije (u interesu ekonomskog prosperiteta i životnog standarda) i suprotstavljanja njenom mešanju u privatne interese i zadovoljenje potreba (prema: Stacey, 1978, str. 35–36). Očigledno je, znači da su sredinski i situacioni faktori, pre svega politička kultura, nezaobilazni faktori koji se moraju uzeti u obzir kako u tumačenju nivoa, tako i sadržaja političkog rezonovanja pojedinca.

Merelman je, takođe, bio svestan osnovnih nedostataka Pijažeeve teorije, posebno njegove neodređenosti u razgraničavanju relativne važnosti genetskih nasuprot sredinskim faktorima, na tok kognitivnog razvoja. Zato je smatrao da ona nudi samo jedan idealnotipski prikaz stadijuma razvoja političkog rezonovanja, a da neki drugi faktori (koji nisu samo maturacioni) određuju da li će svaki pojedinac proći kroz sve pojedine stadijume i steći „vizu” za usvajanje ideologije. Upravo različito delovanje ovih faktora (među kojima važno mesto zauzima identifikacija i praksa vaspitanja deteta) na tok kognitivnog i moralnog razvoja uslovljava različite nivoe ideološkog razvoja. U nekim od svojih radova Merelman neposrednije uvodi „sa politikom povezane” faktore sredine (stimuluse) u objašnjenje razvoja političkog rezonovanja (Merelman, 1971). Mada najveći deo političkog mišljenja rezultira iz korelacije genetsko-maturacionih i politički relevantnih faktora sredine, spekuliše ovaj autor, ovi drugi mogu pod određenim okolnostima i sami da određuju njegov nivo i oblik. Ovi sredinski stimulusi (iz konteksta proizlazi da su to direktni politički stimulusi – na primer, određeno ustrojstvo političkih institucija u društvu), onda kada su intenzivni, veoma uočljivi i nedvosmisleni, mogu značajno da izmene prirodno odvijanje razvojnog procesa – da ga pospeše, fiksiraju na određenom nivou ili naruše. Pri tom, oni po pretpostavci najpre „intervenišu” kod veština i vidova mišljenja koji su u datom trenutku najistaknutiji kod pojedinca, najslabije integrisani u intelektualnoj hijerarhiji i koji se najsporije razvijaju.

Treba reći da klasični radovi Adelsona i O’Nila, Merelmana, kao i nekih drugih autora koji su se bavili procesom usvajanja političkih pojmova (Renshon, 1973; Lane, 1973), popunjavaju prazninu koja je postojala u literaturi o političkoj socijalizaciji. Istraživanje procesa političke socijalizacije, i političkog ponašanja uopšte, u terminima perceptivnih i kognitivnih procesa, još je Hajman označio kao zapostavljenu oblast političke i psihološke nauke, koja bi trebalo da predstavlja njihov „sledeći prioritet”. „Političko ponašanje se posmatra kao determinisano svim vrstama motivacionih i emocionalnih faktora koji dejstvuju posredstvom složenih psihodinamičkih procesa. Sigurno je da je takvo

ponašanje zasićeno svrsishodnošću i usmerenošću ali ono se, takođe, rukovodi, ma kako nesavršeno, razumom, znanjem, suđenjem, inteligencijom. Ljudi nisu samo gonjeni nagonima već i usmeravani određenim ciljevima; politička scena na kojoj oni djeluju opaža se na određen način i ima za njih određeno *značenje*. Uloga kognitivnih procesa mora se ponovo vaspostaviti kao neophodan protivbalans nakrivljenoj analizi političkog ponašanja” (Hyman, 1969, str. 11).

PROCES POLITIČKE SOCIJALIZACIJE

Modeli i mehanizmi političkog učenja

Pune dve decenije posle prihvatanja političke socijalizacije kao legitimnog problema politikologije i političke psihologije istraživači su bili suočeni sa činjenicom da je najveći broj istraživanja u ovoj oblasti bio „transverzalnog” tipa: usmeren (i ograničen) na poređenje političkih orijentacija dece različitih uzrasta i, eventualno, iz različitih socijalnih sredina. Pregled dečjih političkih orijentacija koje su ispitivane daje jednu impozantnu listu. Najčešće su bile predmet istraživanja one orijentacije koje su se smatrale najznačajnijim za formiranje „političkog Ja” odraslog pojedinca (predstave o političkim autoritetima, političke partijske identifikacije i identifikacije sa političkim društvom u celini). Pored njih, status zavisnih varijabli u istraživanjima rane političke socijalizacije zauzimale su i sledeće vrste političkih predispozicija: glasačko opredeljenje (adolescenata), osećanje političke efikasnosti i kompetentnosti, politički cinizam, politička informisanost, rudimentarni oblici političkog aktivizma, stepen političkog radikalizma, „participativni etos”, poverenje u vladu, kao i niz drugih direktnih političkih stanovišta. Ako bismo davali ocenu doprinosa ovih istraživanja korpusu znanja o procesu rane političke socijalizacije, mogli bismo da zaključimo da se on svodi na to da ukaže šta deca na različitim stadijumima svog životnog ciklusa misle, znaju i veruju o politici. Većina klasičnih politikoloških studija bila je projektovana sa ciljem da se utvrdi koje političke orijentacije postoje kod dece i *pod kojim uslovima,*

odnosno pod uticajem kojih agensa su ih ona usvojila. Složeno i suštinsko pitanje samog procesa političkog učenja, tj. *kako* i na koji način (posredstvom kojih mehanizama) se ova vrsta socijalnog učenja odigrava, neprestano je isticano kao primarno ali je, na teorijskom i na empirijskom planu, tek načeto. Osnovna praznina u teoriji političke socijalizacije – možemo i danas da ponovimo ono što su pre tridesetak godina napisali Dauson i Previt (1969) – jesu oblici i mehanizmi učenja. Imajući upravo na umu ovaj propust, Roberta Sigel je, svojevremeno, dovela u pitanje i samo svrstavanje ovakvih istraživačkih poduhvata u oblast političke *socijalizacije* „... pošto mi proučavamo *šta* su deca naučila... a ne *kako* su to naučila”. (prema: Dawson i Prewitt, 1969, str. 80).

Mada studije političke socijalizacije nisu bile dovoljno plodne, niti dovoljno usmerene na sam proces učenja da bi mogle da pruže detaljnu i empirijski zasnovanu sliku *načina* na koji se deca i adolescenti politički socijalizuju, ipak postoje neki pokušaji sistematizacije oblika (modela) političkog učenja. Pregled ponuđenih klasifikacija, međutim, ukazuje na razlike u izboru kriterijuma klasifikacije, kao i na upadljive nedoslednosti u primeni izabranog kriterijuma.

Pošto su teoretičari bili primarno zainteresovani za opis sadržaja dečjih političkih evaluacija i vidova ponašanja, najčešće korišćen kriterijum razgraničavanja vrsta i oblika političkog učenja jeste prema *prirodi sadržaja* koji se prenosi, odnosno uči. Osnovna razlika povlači se između procesa prenošenja (usvajanja) *specifično političkih sadržaja* i onih orijentacija koje nisu u osnovi političke ali su *politički relevantne*. Olmond i Verba (1963), u ovom smislu, prave razliku između „manifestne” i „latentne” političke socijalizacije. Manifestna socijalizacija sadrži se u eksplislicitnom prenošenju informacija, vrednovanja ili osećanja koja se odnose na politički sistem; to se odigrava, najčešće, posredstvom formalnog učenja – u školi ili sličnim ustanovama – odnosno posredstvom specifičnog političkog iskustva. Znatno ranije u svom životu pojedinac ulazi u proces „latentne” socijalizacije tokom koga se prenose informacije, vrednovanja ili osećanja u odnosu na neki opštiji socijalni sistem, kao što je porodica; ove orijentacije, zatim, utiču na odgovarajući odnos prema političkom sistemu.

Prema mišljenju ovih autora, veći deo političkog učenja je latentan, pre nego manifestan proces. Novi, ili budući, pripadnici političkog sistema razvijaju svoje političke orijentacije u različitim nepolitičkim kontekstima, bez „otvorenog” političkog poučavanja, a zatim ih samo prenose na oblast političkog života. Ovakva podela izgleda prihvatljiva utoliko što ukazuje da postoje i prikriiveni načini na koje se dete upućuje da osmisli politički svet. Valja приметiti, međutim, da ovakva podela (i model procesa politizacije koji ona podrazumeva) podrazumeva, takođe, da postoji značajna podudarnost između širih društvenih i specifičnih političkih vrednosti, tj. onih koje podržavaju dati politički sistem (i režim); da je politički sistem samo „prošireni porodični krug”. A to je pretpostavka čiju opravdanost i univerzalnost važenja tek treba dokazati.

Sličan kriterijum prihvataju Dauson i Previt, raspravljajući o razlici između *indirektnih* i *direktnih* oblika političke socijalizacije. Indirektni oblici učenja obuhvataju usvajanje predispozicija koje po sebi nisu političke (već psihološke) ali mogu, kasnije, da utiču na razvoj pojedinčevog *političkog Ja*. Ovaj deo procesa socijalizacije odvija se u dva koraka: prvobitno se stiču nepolitičke orijentacije (npr. generalne dispozicije u odnosu na autoritet, moć, organizaciju društvenog života, načine donošenja odluka, itd.), a one se, zatim, znatno kasnije usmeravaju ka specifičnim političkim objektima i stvaraju „prave” političke stavove. Direktna politička socijalizacija odnosi se na proces u kome su sadržaji prenesenih ili usvojenih orijentacija specifično politički. Ona obuhvata neposredno prenošenje „gotovih” političkih stanovišta. Pojedinaц uči eksplicitne političke norme, uverenja i stavove. Podelu oblika političkog učenja prema kriterijumu sadržaja nalazimo i kod Grinštajna, koji razlikuje *nepolitički lični razvoj* i *specifično političko učenje*, kako smo ranije pomenuli,¹³⁶ a, u istom smislu, Dauson i Previt dele metode političkog učenja na *posredne* i *neposredne*.

Sledeći kriterijum od koga se polazi u podeli metoda političkog učenja odnosi se na *oblike interakcije* sa pojedinim agensima (prenosiocima sadržaja) socijalizacije. Ovaj kriterijum sledi

136 Videti poglavlje „Uvod u političku socijalizaciju”.

Roberta Sigel kada deli političko učenje na dve široke kategorije: 1) učenje koje je proizvod smišljenog i svesnog poučavanja i 2) učenje koje se odigrava uzgredno, gotovo bez znanja samog pojedinca (ili, čak, bez svesti o tome kod onoga koji poučava) (Sigel, 1965, str. 4). Učenje u ovom drugom značenju, prema mišljenju autora, upravo zato što je uzgredno, ima trajniji efekat na usvajanje političkih orijentacija i prakse; ono, naime, obuhvata opštije predstave i evaluacije koje postaju inherentne pojedinčevom odnosu prema socijalnom svetu. Smišljena indoktrinacija može imati *formalan* i *neformalan* oblik. Ideološko političko obrazovanje kroz oficijelne programe u školi autor navodi kao primer prvog vida politizacije; poučavanje deteta od strane roditelja o prednostima ili nedostacima određenog političkog sistema, ideološkog programa, odnosno neke konkretne političke odluke, autoriteta ili događaja – može se navesti kao primer drugog oblika. „Uzgredno” političko učenje Sigel, dalje, deli na dve potkategorije (uvodeći, pri tom, i kriterijum podele po sadržaju). Ova podela je slična onima koje smo ranije pominjali: obuhvata učenje politički relevantnih „lekcija”, s jedne strane, a sa druge, prenošenje socijalnih vrednosti koje nisu, u užem smislu, političke ali sadrže evaluativne potencijale koji su neophodni za usvajanje nekih specifičnih političkih orijentacija u kasnijem dobu (1965, str. 5).

Razlika između navedenih kriterijuma koji se koriste za klasifikaciju oblika političkog učenja sastoji se u sledećem: kod prvog, osnovna distinkcija vrši se prema stepenu u kome je socijalizacijsko iskustvo „opterećeno” specifičnim političkim sadržajima; a kod drugog, reč je o intencionalnosti poučavanja (tj. o tome da li postoji ili ne postoji otvorena *namerna* agensa socijalizacije da prenosi političke sadržaje) i, ujedno, o stepenu *institucionalizovanosti* ovog procesa političkog učenja. Ponekad se ovi kriterijumi podele neopravdano mešaju, pa se indirektno političko učenje automatski smatra nenamernim, a direktno – namernim, što je, kako kažu Dauson i Previt, pogrešno i umanjuje ulogu ovih kriterijuma razlikovanja (1969, str. 63). Poslužićemo se njihovim primerima. Direktna politička socijalizacija može biti namerna i otvorena (u slučaju kada učitelj poučava decu da poštuju

zakone), ali i nenamerna (kada deca stiču strah od policije slušajući priče odraslih o njenoj brutalnosti). Indirektna socijalizacija, pak, može biti namerna (kada se detetu kaže da je „dobro dete” samo ono koje se uvek bespogovorno pokorava zapovestima autoriteta) ili nenamerna (kada dete stiče svest o neophodnosti poštovanja pravila i sprovođenja odluka koje grupa donosi, učestvujući u igri sa vršnjacima, kao što je to slučaj u parlamentarnoj demokratiji).

Za oba pomenuta kriterijuma podele može se, međutim, reći da suštinski ne zadiru u sam proces političkog učenja, odnosno da ne daju odgovor na pitanje na koji način se konkretno – tj. kojim mehanizmima – usvajaju političke orijentacije i/ili uči političko ponašanje. Inače, pitanja „sadržaja” i „agensa” (prenosnika) političke socijalizacije sama su po sebi dovoljno značajna da zaslužuju posebno poglavlje u teoriji političke socijalizacije (i u ovom radu, takođe, što se iz sadržaja može videti). Još uvek, međutim, ostaju nerešena pitanja koje smo na početku postavili. Koji se osnovni modeli političkog učenja mogu otkriti u procesu političke socijalizacije? Koji su mehanizmi i specifični uslovi odvijanja ovog vida socijalnog učenja? Da li je politička socijalizacija progresivan proces ili je podložan iznenadnim kvantitativnim i kvalitativnim skokovima? Da li teče određenim razvojnim sledom ili po pravilima slučajnosti? Da li u okviru životnog ciklusa pojedinca teče kontinuirano, ili neke periode karakteriše nagli porast političke svesnosti, a druge zastoje, ili regresija? Da li su mehanizmi političkog učenja slični onima koji su utvrđeni kod ostalih sadržaja (socijalnog) učenja? Kakav je odnos afektivnog i kognitivnog aspekta ovog procesa (s obzirom na to da političko učenje, po prirodi stvari, karakteriše jak emotivni „naboj”)? Džek Denis postavlja ova pitanja samo kao problemske dimenzije koje se nameću istraživaču ali, bar za sada, ostaju bez odgovora (Dennis, 1973, str. 19). Neki odgovori su nagoveštani u našem dosadašnjem izlaganju; drugi, pak, na ovom stepenu razvoja čitave oblasti mogu da budu tek inspiracija za buduća istraživanja.

Temeljniji pokušaj razgraničavanja nekoliko različitih vrsta socijalnog učenja koji su uključeni u proces politizacije učinili su

Hes i Tornaj (1970).¹³⁷ Oni su u postojećim radovima iz oblasti političke socijalizacije identifikovali *četiri modela* za koje su smatrali da na različite načine opisuju usvajanje, odnosno promenu političkih stavova. Izdvojeni modeli učenja, prema ovim autorima, nisu u pravom smislu eksplanatorni modeli; oni pre predstavljaju teorijske okvire pogodne za analizu načina na koji dete koristi svoje iskustvo u procesu učenja političkih orijentacija i uloga. Prema njihovom mišljenju, svaki od ovih modela je, više ili manje, primeren pojedinim oblastima političkog učenja, odnosno pojedinim vrstama političkih orijentacija koje se usvajaju. Tako, na primer, način na koji dete uči političke sadržaje i pojmove („Ko donosi zakone?“, „Šta je to vlada?“) bolje se objašnjava primenom kognitivnog razvojnog modela. Međutim, sticanje političkih uverenja („Ako predsednik učini nešto što se narodu ne dopada, šta građani mogu da urade?“) postaje razumljivije kada se tumači u svetlu identifikacionog modela, ili modela interpersonalnog transfera (pošto dete koristi svoja iskustva koja je steklo u odnosima sa figurom autoriteta u porodici). Usvajanje jedne vrste političkih orijentacija bolje se može razumeti u svetlu jednog modela, dok je za neke druge političke predispozicije, druge oblasti socijalizacije, ili učenje vezano za drugo životno doba, primereniji drugi model.

Akumulacioni model pretpostavlja da usvajanje političkih orijentacija ili političkih normi i uloga teče kao postepeno kumuliranje odvojenih čestica znanja, informacija, emocija i aktivnosti. Učenje i socijalizacijsko iskustvo je direktno i specifično, a jedinice informacija koje se prenose mogu biti kako male i jednostavne, tako i veće i složenije. Akumulacioni model pretpostavlja da karakteristike samog deteta (njegovi kognitivni kapaciteti, odnosno emocionalne veze sa onima koji poučavaju), kao i priroda sadržaja koji se uči (složenost, apstraktnost), ne utiču značajnije na tok učenja. Prema ovom modelu, između stavova i informacija koje se usvajaju ne mora da postoji nikakva logička veza da bi postojala usklađenost. Hes i Tornaj ovu pravilnost ilustruju na primeru

137 Videti: Hess, R. D. i J. V. Torney (1967), „Models of political socialization” u *The Development of Political Attitudes in Children*, Chicago: Aldine Publ. Comp. Navedeno prema: Adler i Harrington, 1970, str. 9–10.

dece koja uprkos tome što nemaju poverenja u policiju mogu biti podjednako pripravna da usvoje stanovište o pravičnosti zakona, ili uverenje da sudstvo u zemlji uspešno funkcioniše kao i ona koja ispoljavaju u ovom pogledu daleko veće poverenje. Takođe, deca ne moraju biti u stanju da sagledaju vezu između aktuelnih problema narušavanja manjinskih prava u društvu i usvojenih ustavnih principa koji garantuju njihovu zaštitu (1970, str. 9). Akumulacioni model političkog učenja, takođe, ne predviđa određen razvojni sled prema kome se političke orijentacije usvajaju; dete u svakom uzrastu može da usvoji bilo koju političku orijentaciju ili oblik ponašanja, samo ako ih agensi socijalizacije prikažu dovoljno jednostavno i razumljivo.

Ovaj model političkog učenja bio je karakterističan za autore koji su prihvatili „sistemski” pristup istraživanju političke socijalizacije (Easton i Hess, Sigel, itd.). Ovi teoretičari smatrali su da upravo na ovakav način budući građani stiču političke informacije i usvajaju pozitivne stavove prema političkom sistemu – tzv. neodređenu podršku sistemu (*diffuse system support*). Ovakav pristup tumačenju procesa političkog učenja, očigledno, baca sasvim određeno svetlo i na pitanje o formativnom, ili kritičnom, periodu političkog razvoja pojedinca, tj. na pitanje o značaju ranog političkog učenja. Ako se svako političko stanovište može usvojiti u bilo kom uzrastu, onda će rano usvojene emocionalne reakcije deteta u odnosu na politički sistem, vladu i režim, imati trajan i presudan uticaj na njegovo političko ponašanje u zreloom dobu. Postavka *primarnosti*, u svom ortodoksnom obliku, sadržana je upravo u ovakvom modelu političkog učenja.

Model interpersonalnog transfera (prenosa) podrazumeva da dete ulazi u proces direktne političke socijalizacije sa već usvojenim fondom različitih iskustava sa zadovoljavanjem svojih potreba i interakcijama sa drugim osobama, posebno osobama od autoriteta, u okviru različitih socijalnih sistema koji nisu primarno političke prirode (porodica, učitelji, vršnjaci). Ono je već razvilo određene odnose i načine reagovanja prema autoritetu, moćnim osobama, poštovanju pravila, učesću u donošenju odluka u grupi, itd. Ove obrasce odnosa prema osobama iz neposredne socijalne okoline, koji se rano ustaljuju, kasnije prenosi i na

politički strukturirane odnose.¹³⁸ Model interpersonalnog transfera smatra se posebno pogodnim (i izdašno se u literaturi koristi) za objašnjavanje uspostavljanja emotivnih odnosa prema političkim autoritetima – npr. „Vođi-dobročinitelju”. Odnos se gradi po sličnosti ili analogiji sa onim koji je uspostavljen sa stvarnim ocem, ili se projektuje poželjan odnos sa idealnom očinskom figurom u datoj kulturi. Na sličan način uspostavlja se odnos prema političkoj moći, poštovanju zakona i odlučivanju. Prenos emocija na političku sferu može se dogoditi brzo i naglo, a mišljenja o političkim temama mogu se stvoriti i bez dovoljno informacija – „otkrivanjem sličnosti i povezivanjem onoga što je nepoznato sa objektima i osobama koji su poznati” (isto, str. 10). Ovaj model pretpostavlja da sa promenom odnosa prema osobama iz neposredne okoline (tj. sve realnijim sagledavanjem osobina autoriteta) odraslije dete menja i politički relevantne emocije i odnose. Metafora „proširen porodični krug” odnosi se upravo na ovaj model političkog učenja. *Model identifikacije* pretpostavlja učenje na osnovu podražavanja nekog modela, najčešće odrasle osobe koja je za dete značajna (roditelja, učitelja). Ono se odigrava i bez direktnih pokušaja poučavanja. Prenošenje stavova je nenamerno. Dete ovim putem može usvojiti ili male segmente ponašanja (imitacijom) ili, pak, složene celine političkih orijentacija i stila mišljenja koje su relativno trajne i dalekosežne (identifikacijom). Stavovi prema političkim objektima koje ima neka druga, bliska, osoba direktno se imitiraju, tako da je stepen informisanosti od malog značaja. Ovim modelom najčešće se objašnjava sticanje preferencija prema određenoj političkoj partiji ili političkom kandidatu, kada deca jednostavno usvajaju „gotova” stanovišta roditelja, bez dovoljno razumevanja. „Dete uopšte ne mora da razume smisao partijske identifikacije, a identifikacija ne mora biti konzistentno povezana sa stavovima prema politici koju stranka vodi” (isto, str. 10).

Kognitivno-razvojni model polazi od postavke da je detetovo poimanje političkog sveta posredovano postojećim oblikom i nivoom razvijenosti kognitivnih struktura. Za razliku od akumulacionog

138 „Na primer, onog trenutka kada se predsednik identifikuje kao osoba od autoriteta, ustanovljeni obrasci interakcije sa autoritetom u porodici postaju relevantni” (1970, str. 9).

modela koji pretpostavlja da se primenom odgovarajućeg metoda svaki politički pojam može naučiti u bilo kom uzrastu, ovaj model pretpostavlja da je za usvajanje određenog političkog pojma potrebno da dete dostigne odgovarajući razvojni nivo. Političko učenje je, naime, povezano i posredovano odgovarajućim stadijumima kognitivnog razvoja, koji generalno prate sled od konkretnog ka apstraktnom, egocentričkog ka recipročnom poimanju socijalnih odnosa, itd. Ovakvu pravilnost pokazali smo, najubedljivije, na primeru razvoja političkog mišljenja, ali se ona može primeniti i kada je reč o drugim sadržajima ranog političkog učenja. „Na primer, mlađe dete se može pokazati nesposobnim da shvati složenu instituciju kao što je Kongres i mora tome da se približi posredstvom razumevanja rada nekog pojedinačnog senatora” (str. 10). Kognitivno-razvojni model je od koristi posebno u razumevanju toga kako dete usvaja neke složenije i apstraktnije pojmove političkog procesa.

Dauson i Previt (1969), a kasnije Južnič (1973), usvajaju jednu detaljniju šemu onoga što nazivaju „specifičnim metodama” (oblicima) indirektnog, odnosno direktnog političkog učenja. U izvesnim delovima, njihova shema se poklapa sa „modelima” koje su opisali Hes i Tornej. Indirektna politička socijalizacija, po njima, uključuje nekoliko oblika učenja koje opisuju na sledeći način: 1) „interpersonalni transfer” (u značenju koje ima kod Hesa i Tornajeve); 2) „šegrtovanje” (*apprenticeship*) – tj. proces u toku koga neke, u osnovi, nepolitičke aktivnosti (na primer, članstvo u pionirskim, skautskim, goranskim i sličnim organizacijama) snabdevaju pojedinca „veštinama” koje kasnije koristi u specifičnom političkom kontekstu (političko nadmetanje u okviru postavljениh pravila, biranje vođe, pozivanje na odgovornost, demokratsko prihvatanje političkog poraza, itd.); 3) „generalizacija”, pod čime se podrazumeva da se opštedruštvene vrednosti ili sistemi uverenja koje je pojedinac ranije usvojio (o odnosu čoveka i prirode, o vremenskoj perspektivi, o ljudskoj prirodi, o ispravnim načinima odnošenja prema ljudima, o aktivističkom odnosu prema svetu) mogu poopštiti i ugraditi u specifična politička opredeljenja.

Vidovi direktnog političkog učenja, po ovim autorima, jesu sledeći: 1) „imitacija” (koja odgovara identifikacionom modelu Hesa i Tornajeve); 2) „anticipatorna socijalizacija”, koja se sastoji u usvajanju

vrednosti i ponašanja povezanih sa ulogama za koje se pojedinac tek priprema, daleko pre nego što stvarno zauzme odgovarajući položaj; 3) „političko obrazovanje”, koje se odnosi na direktne i smišljene pokušaje prenošenja političkih orijentacija, formalnim ili neformalnim socijalizacijskim kanalima i primenom različitih persuazivnih metoda; i 4) „neposredna politička iskustva” – direktna pojedinceva interakcija sa političkim strukturama, ličnostima i događajima.

Osvrnuvši se na pokušaje klasifikovanja oblika političke socijalizacije na direktne i indirektne, latentne i manifestne, posredne i neposredne, namerne i nenamerne – izneli smo optužbu da su koristili „spoljašnje” kriterijume podele i da se gotovo nisu ni dotakli samog procesa. Za modele političkog učenja koje izlažu Hes i Tornej, Dauson i Previt i Južnič važi, pak, generalna zamerka da ne otkrivaju pravu prirodu procesa sticanja političkih orijentacija i ponašanja. Oni više *opisuju* nego što *objašnjavaju*. Uz to, nisu dovoljno obuhvatni: pošto je cilj opis različitih oblika političkog učenja, a ne otkrivanje mehanizama koji leže u osnovi samog procesa, mogućnosti ovakvog nabiranja i kategorizacije daleko su veće. Takođe, navedeni modeli su različitog nivoa opštosti; neki od njih se odnose na osnovnu „logiku” socijalizacijskog procesa u celini, drugi, na principe i mehanizme učenja, a treći – na uslove pod kojima se socijalizacija odvija. Pored toga, između pojedinih modela, kako su prikazani, teško je napraviti razliku; njihove šeme u pojedinim delovima nisu dovoljno diskriminativne. Najzad, oni nisu dovoljno razvijeni, a nije ni testirana mogućnost njihove primene izvan „školskih” primera koje smo naveli.

Navedeni pokušaji sumiranja i kategorizacije modela političkog učenja koji su preovladavali u klasičnim radovima iz oblasti političke socijalizacije, pre gotovo trideset pet godina, pokazuju da je postojala opšta tendencija da se, kako to saopštavaju Adler i Harington, „o socijalizaciji govori kao o dinamičkom procesu, ali da se on objašnjava kao da je neki statički sindrom” (1970, str. 11). Retka su bila odstupanja od ovog pravila, posebno u političkoj nauci.¹³⁹ Od sredine sedamdesetih godina, međutim, isticanje potrebe za dinamičkim modelima koji objašnjavaju (a ne samo

139 Videti, na primer, radove Merelmana, 1966, 1972; Adelsona i O'Nilu, 1970.

opisuju) proces politizacije, praćeno je i nastojanjima da se različiti, u psihologiji već dobro razvijeni, mehanizmi ućenja primene i na ovu oblast. Posebnu značajnost u ovom pogledu, na šta smo na nekoliko mesta u ovom radu ukazali, imale su psihološke *teorije socijalnog ućenja*, posebno ućenja uslovljavanjem. Nekoliko relativno dobro proućenih mehanizama socijalnog ućenja pokazalo se naročito pogodnim za tumaćenje političkog ućenja. Recimo, političku relevantnost ima Ajzenkovo (1965) objašnjavanje uloge klasićnog uslovljavanja u formiranju moralne svesti (savesti) i prihvatanja socijalnih normi i pravila. Skinnerovi principi „proizvodnje ponašanja” (Skinner, 1974), koji uključuju mehanizme operantnog uslovljavanja (u onoj meri u kojoj prihvatamo njegovo cinićno tumaćenje), mogu vaćiti i za „tehnologiju” proizvodnje političkog ponašanja. U jednom svom ranijem radu Merelman (1966) pokazuje, ćak, kako se principi teorije ućenja mogu primeniti za objašnjenje procesa kojim se kod graćana stvara svest o legitimnosti sistema – pri ćemu legitimnost objašnjava u terminima sekundarnog socijalnog potkrepljenja. Na drugoj strani, Ira Roter (Rother) je posebnu paćnju posvetila osvetljavanju procesa političkog ućenja sa aspekta Bandurine teorije *ućenja po modelu*. Ona otkriva, na primer, kako opservaciono ućenje (vikarijsko uslovljavanje) moće da objasni razvoj emocionalnih (agresivnih) reakcija pojedinca prema grupama ljudi koje nikada nisu bile direktno asocirane sa nekim pozitivnim ili negativnim ishodom u njegovom iskustvu (1975). Jedan broj autora koji su bili zainteresovani, prvenstveno, za dinamiku ovog procesa (stadijume razvoja i njihov vremenski sled) opredeljuju se za postulate *kognitivnih razvojnih teorija* socijalizacije. Najozbiljniji pokušaj, u ovom smislu, jeste Merelmanova rekonstrukcija razvoja ideološkog mišljenja, zasnovana na Pijaćeovoj i Kolbergovoj teoriji kognitivnog i moralnog razvoja o kojoj smo govorili u prethodnim delovima ovog rada (1969). Kognitivno-razvojni pristup je jedno vreme bio veoma popularan u ovoj oblasti, pošto su istraćivaći pokušali da uspostave ravnoteću u odnosu na nekadašnju prevagu, prvo psihoanalize (Adorno i sar., Laswell), a potom bihejviorizma. Dajući pregled ovih istraćivanja, Roseno je, ćak, zapazila da su pokušaji reformisanja cele oblasti doveli naknadno

do zanemarivanja afektivnih i motivacionih elemenata, pa i ponašanja, za račun teorija intelektualnog razvoja (1975). Ove vrste teorijskih isključivosti znatno su usporile, ili čak osujetile, razvoj opštije teorije političkog učenja koja bi istakla dominantan princip na kome se zasniva politička socijalizacija. U ovome nalazimo argumentaciju u prilog neophodnosti kombinovanja više modela (i mehanizama) socijalnog učenja.¹⁴⁰ Istu ideju izneo je N. Rot govoreći o opštem procesu socijalizacije: „Postavlja se pitanje”, kaže ovaj autor, „da li je uopšte moguće prihvatiti postojanje jednog jedinog oblika učenja kao principa objašnjenja procesa socijalizacije” (2003, str. 82). Ipak, mnogi istraživači koji se bave problemom političke socijalizacije ni danas nisu u dovoljnoj meri svesni neophodnosti da se kombinuju različiti modeli učenja, razvijeni u okviru različitih naučnih disciplina, kako bi se opisale i protumačile specifičnosti procesa političkog učenja.

Značaj rane političke socijalizacije (problem „transfera”)

TEORIJSKA ARGUMENTACIJA

Pitanje *relativne važnosti iskustava koja su stečena u ranom detinjstvu za političke orijentacije i političko ponašanje u odrasloj dobi*, jeste centralni problem savremene teorije političke socijalizacije. Sama činjenica da je pažnja istraživača tako dugo i tako intenzivno usmerena na *dečje* političko ponašanje, ukazuje na gotovo jednoglasnu, podrazumevajuću, pretpostavku da je rano političko učenje povezano, na neki način, ili sa kasnijim političkim učenjem, ili direktno sa političkim stavovima i ponašanjem odraslog čoveka. Na teorijskom nivou, neslaganja se javljaju uglavnom u proceni opsega njegove važnosti: od nekritičkog preuveličavanja, do sasvim umernih shvatanja koja ukazuju na pojednostavljenost i jednostranost ovakvog tumačenja socijalizacije političkog ponašanja ljudi. Hajman (da pođemo hronološkim redom) zastupa tezu po kojoj ljudi počinju rano da uče svoje političke orijentacije i stilove ponašanja, a proizvodi ovog ranog učenja zadržavaju se sve do doba zrelosti

¹⁴⁰ Ovdje podrazumevamo i vrste socijalnog učenja kojima se više bave druge naučne discipline, izvan psihologije – na primer, učenje učenjem uloga.

(1969, gl. 2–5). Stoga je, po njemu, razumljivo da razlike koje su otkrivene među odraslim ljudima – u svojstvima „političke ličnosti” („autoritarni” ili „demokratski” karakter), političkim odlukama, ili nivou političke participacije – vode poreklo iz ranih stadijuma političkog razvoja. Grinštajn (1965) je u svojim zaključcima još kategoričniji: on tvrdi da se ono političko ponašanje koje je *najvažnije* kod odraslih, *najranije* javlja u iskustvu učenja. Blizi drugom ekstremu su Olmond i Verba koji zaključuju:

„... Ne može se povući nedvosmislena veza između iskustva rane socijalizacije i politike; proces između ovoga dvoga toliko je velik da se ne može premostiti upotrebom donekle nepreciznih analogija i prilično selektivnim pristupom postojećim nalazima. Napolitička iskustva u detinjstvu mogu činiti važan deo kasnijih političkih stavova i ponašanja, ali uticaj ovakvih iskustava je delotvoran i u adolescenciji i zreloom dobu. U stvari, postoje izvesni indikatori da *kasnija politička iskustva imaju daleko direktnije političke implikacije*” (Almond i Verba, 1963, str. 235 – *podvlač. naša*).

Stavovi o uticaju ranog političkog učenja na kasnije političko ponašanje izvedeni su iz opšte teorije socijalizacije. Politička socijalizacija je podvrsta opšteg procesa socijalizacije i pretpostavka je da se odvija po približno istim principima. Kako se, uobičajeno, smatra da dečja iskustva determinišu mnoge oblike ponašanja u periodu zrelosti, nema razloga da političko ponašanje bude izuzetak (Jaros, 1967, str. 369). Zagovornici ideje da je rano učenje izuzetno značajno, čak odlučujuće, za kasnije političko ponašanje očigledno su bili zavedeni ortodoksnim tumačenjem dveju uticajnih razvojnih postavki: psihoanalitičkim shvatanjem da je „dete otac čoveka” i idejom preuzetom iz psihobiologije o „kritičkom periodu razvoja”.¹⁴¹

141 Ideja o „kritičkom periodu razvoja”, tj. o naglašenoj prijemčivosti organizma za izvesna iskustva (učenje) na određenim stadijumima razvoja, u psihologiji se vezuje prvobitno za Viljema Džemsa (William James, 1890), mada ne pod tim nazivom. Po njemu, period pojačane prijemčivosti ima biološku osnovu, verovatno genetski određenu i deo je normalnog procesa sazrevanja vrsta. Sa ovom idejom u evolucionoj psihologiji blisko je povezan pojam „imprintinga” (utiskivanja); slobodno interpretiran, on označava pojavu vezivanja mladunaca za prvobitno stanište, ili prvi objekat, koje se dešava u kritičkom periodu razvoja (videti: Nash, 1970, str. 125. i 146). Ideja je implicitno sadržana i u Frojdovoj raspravi o razvojnim stadijumima.

U svakom slučaju, argumentacija o važnosti ranog političkog učenja zasnovana je na dvema uopštenim i međusobno povezanim postavkama, proisteklim iz navedenih teorijskih stanovišta: prva od njih govori o tome da je rano učenje trajno, odnosno da pokazuje izuzetnu otpornost ka promeni („princip primarnosti”); prema drugoj, rano učenje nužno oblikuje kasnije učenje („princip strukturacije”). Obe ove pretpostavke možemo svesti na zajednički imenitelj: ideju da se proizvodi ranog političkog učenja prenose (u potpunosti ili delimično) u zrelo doba i imaju uticaja na politički život odraslog čoveka.

Postavku o *prenosu* („transferu”), u blažoj varijanti, prepoznamo, na primer, u tvrdnji Istone i Hesa (1962) da opseg političkih izbora koje odrastao čovek ima na raspolaganju zavisi od njegovih ranih iskustava sa politikom; odnosno, da učenje u detinjstvu usmerava kako način opažanja tako i odnošenje prema političkoj realnosti u odraslom dobu. Postavku o *utiskivanju* u oblasti političkog učenja nalazimo u tvrdnjama pojedinih istraživača da što ranije pojedinac u okviru životnog ciklusa usvoji određen obrazac političkih orijentacija, manja je verovatnoća da on kasnije bude istisnut nekim drugim obrascem (Easton i Dennis, 1967). Znači, ne samo da ove orijentacije na neki način usmeravaju proces učenja u kasnijim stadijumima života, već su trajne same po sebi. Iz toga proizlazi zaključak da je *homo politicus* u potpunosti formiran u ranoj dobi, te da posle toga malo šta može da uzdrma njegova bazična politička uverenja.

U okviru političke nauke, princip primarnosti je najčešće (i najotvorenije) primenjivan na objašnjenje uticaja rane partijske identifikacije. Najemi i Hepbern pripisuju ovo pogrešnoj interpretaciji zaključka koji su o ovoj temi izneli Kempbel i saradnici u svojoj studiji „Američki glasač” (*The American Voter*). Zaključak o relativnoj stabilnosti partijske lojalnosti (parafraziramo: „ne kao rigidne, nepromenljive fiksacije... već postojeane privrženosti... otporne na suprotne uticaje”) „iskarikiran je” i protumačen kao „stanovište da je partijska identifikacija skoro nepromenljiva, kako u međugeneracijskim odnosima, tako i u toku životnog ciklusa” (Niemi i Hepburn, 1995, str. 2).

Prve generacije istraživača političke socijalizacije dogmatski su preuzele iz psihologije ideju da ono što se dešava pojedincu

dok je dete, presudno utiče na to kako će se ponašati kao odrastao. Kada kažemo „dogmatski”, mislimo da su prihvatili kao činjenicu nešto što je u oblasti političkog ponašanja tek trebalo dokazivati. Postoji, naime, velika disproporcija između zastupljenosti ovih teza u literaturi i sistematičnih pokušaja da se one teorijski i empirijski potvrde. Moguće je naći samo neke sporadične zaključke izvesnog broja jednokratnih istraživanja. U stvari, raspoložemo nalazima svega nekoliko sistematičnih studija, longitudinalnog tipa, koje bi, inače, najbolje mogle da odgovore na pitanje da li dečja politička iskustva (i koja) imaju nekakvu ulogu (i kakvu) u godinama koje slede. Ovakva istraživanja ne samo da su skupa, već i metodološki zahtevna: pre svega, nije lako konstruisati istraživačke instrumente (indikatore) koji verno „hvataju” iste pojmove u tako dugim vremenskim periodima (isto, str. 2).

U raspravi o produženim efektima ranog političkog iskustva moguće je slediti dve linije psihološke argumentacije kojom raspoložemo. Prva se odnosi na *teorijska uopštavanja* iz psihologije učenja (postavke o „transferu učenja”) i socijalne psihologije (teorije socijalizacije). Drugi pravac argumentovanja čine *empirijski podaci* o formiranju i menjanju društvenih vrednosti, uverenja i (političkih) stavova.

(1) Pojava da je proces učenja pod uticajem onoga što je ranije naučeno dobro je poznata i proučena u psihologiji. U mnogim eksperimentima demonstrirano je dejstvo „transfera vežbanja”, koje može biti pozitivno ili negativno.¹⁴² U svakodnevnom životu to znači da „prosto obavljanje neke aktivnosti može da doprinese razvijanju izvesnih sposobnosti u širokom obimu”.¹⁴³ Kada jednom stekne neku veštinu, pojedinac može na taj način da bude osposobljen da izvede i neku drugu, koju dotle nije imao u svom repertoaru ponašanja, ili, pak, može postati prijemčiviji za neko kasnije učenje. Pri tom, naučena znanja i veštine teže da se generalizuju na nova znanja i veštine, odnosno na nove situacije;

142 Učenje nekog materijala, veštine ili navike B može biti pospešeno, osujećeno, ili kvalitativno izmenjeno, nekim A koje je prethodno uvežbavano ili naučeno.

143 Radonjić, S. i N. Rot (2000), *Psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 48.

prostije rečeno, znanje je široko primenljivo. Kako se transfer učenja gotovo uvek javlja kao efekat učenja, ovaj fenomen se smatra jednom od suštinskih karakteristika samog procesa. Pitanje koje je u teoriji učenja ostalo sporno, jeste da li je generalizovano znanje (generalizovani principi ponašanja) primenljivije u novim situacijama nego konkretno znanje (učenje neke specifične veštine). Većina autora koji se bave psihologijom učenja smatra da se fenomen transfera ne javlja samo u vezi sa specifičnim navikama i veštinama, već da je „celokupno učenje pod uticajem transfera” (McGeoch, navedeno po Hebb, D. O., 1971). Prenosivost stečenog znanja i veština uzima se kao dokazana činjenica ne samo u laboratorijskim situacijama učenja ili u oblasti formalnog obrazovanja, već i kada je u pitanju opšte funkcionisanje ljudske jedinke u društvu.¹⁴⁴ Shodno tome, moguće je otkriti uticaj transfera u okviru široke skale čovekovih aktivnosti kao što su, između ostalog, učenje jezika, društvenih običaja, vrednosti i stavova.

(2) Rasprava koja se vodila u opštoj psihologiji o uslovima pojave transfera učenja kao da se nastavila u socijalnoj psihologiji u vezi sa pitanjem da li je socijalizacija u periodu detinjstva primarna u odnosu na socijalizaciju u odraslom dobu. Reč je o pokušaju da se paradigma „transfera” prenese sa laboratorijske na životnu (socijalnu) situaciju, te da se, zatim, istražuju uslovi pod kojima se prenosi stečeno iskustvo sa jedne životne situacije (rano detinjstvo) na drugu (odraslo doba).

U teoriji socijalizacije različito se tumači osnov uticajnosti ranog iskustva (učenja), zavisno od datog teorijskog okvira. Brim (1968) sumira „razloge zbog kojih uticaj ranog iskustva postavlja značajna ograničenja kasnijoj socijalizaciji”. Prema shvatanju teorija učenja, stavove koji su stečeni u detinjstvu odlikuje posebna trajnost zato što se kontinuirano podučavaju i potkrepljuju. Prema psihoanalitičkoj teoriji, rana iskustva ostvaruju postojan uticaj usled nagomilavanja velikog dela nesvesnog sadržaja u strukturama ličnosti, kao i usled formiranja karakterističnih mehanizama odbrane ega. Prema postavkama psihobiologije,

¹⁴⁴ Mada su mehanizmi transfera različiti – od proste generalizacije uslovljenih odgovora, kod specifičnih reakcija (specifični transfer), do veoma široke primenljivosti iskristalisanih principa (nespecifični transfer).

„kritički periodi razvoja” (koje karakteriše povećana sposobnost organizma da usvoji određene sisteme ponašanja) ograničeni su na relativno uzan vremenski period u okviru životnog ciklusa i najčešće su smešteni u rano detinjstvo. Takođe, prednost rane socijalizacije proističe, delom, iz specifičnih odnosa koji se obično ostvaruju između pojedinca i agensa socijalizacije, u ovoj fazi životnog ciklusa. Odnos kakav postoji u detinjstvu između deteta i roditelja kao značajnih prenosilaca normi i zahteva društva, na primer, uglavnom je neponovljiv u kasnijim stadijumima života (visoka afektivnost, velika zavisnost i upotreba sile kao vaspitnog sredstva). Prema Brimu, upravo zbog ovakve prirode odnosa, rana socijalizacija je efikasnija kada je reč o formiranju *motiva i vrednosti*, dok je socijalizacija u zreлом dobu, uglavnom, ograničena na oblikovanje *ponašanja*.

Mada navedeni argumenti deluju ubedljivo – imaju iza sebe autoritet ne samo naučnih teorija nego i zdravorazumskog rezonovanja, folklora i svakodnevnog vaspitne prakse – oni nisu sve što se može reći o ovoj temi. Postoje isto toliko čvrsto zasnovani argumenti koji govore u prilog tezi da je rano učenje značajno, ali da nije uvek sasvim odgovarajuće i dovoljno da pripremi pojedinca za sve izazove koje će društvo, kasnije u životu, pred njega postaviti. Razloge ove vrste, koji su izvedeni iz dosadašnjih psiholoških i socioloških saznanja, možemo, takođe, da grupišemo na određen način. Pre svega, odrastajući, pojedinac preuzima veoma različite položaje u društvenoj strukturi (užoj i široj socijalnoj sredini), odnosno uloge koje odgovaraju pojedinim stadijumima njegovog života. Nadalje, sa promenom društvene sredine, usled geografske ili socijalne pokretljivosti (što je česta pojava u savremenom društvu) mogu se drastično promeniti i zahtevi koji se pred pojedinca postavljaju. Društvo bi moralo da bude izuzetno statično („okamenjeno” u prostoru i vremenu) da bi moglo već u periodu detinjstva da socijalizuje jedinku za sve potencijalne uloge koje će u budućnosti morati, eventualno, da preuzme. Socijalizacija u detinjstvu može se pokazati kao neuticajna u kasnijim godinama i usled toga što se zahtevi društva u vezi sa ponašanjem pojedinca na različitim stadijumima života mogu menjati sa epohom („klimom vremena”, ili izmenjenim

„pogledom na svet”) i, čak, međusobno sukobljavati.¹⁴⁵ Brim navodi i neke druge, specifičnije, razloge: nesposobnost pojedinca da nauči neophodne veštine; odsustvo nekih ključnih agensa socijalizacije; moguć uticaj grupa koje poseduju devijantne vrednosti u odnosu na društvene standarde; eventualnu neadekvatnost primarnog agensa rane socijalizacije (roditelja) usled nezainteresovanosti ili emocionalne poremećenosti, itd. (1968, str. 556).

Prethodna diskusija pokazuje da, već na planu opšte socijalizacije, postoje neke ograde kada je reč o uticaju ranog socijalizacijskog iskustva. Sva ova ograničenja mogu biti još izraženija kada je reč o tako osobenom vidu socijalizacije kao što je politička. U tom smislu, Dauson i Previt govore o „diskontinuitetu” u procesu političke socijalizacije. Politička socijalizacija se smatra kontinuiranim procesom onda kada rana socijalizacijska iskustva uspešno prenose informacije, norme i stavove koji su odgovarajući za politički život odraslog. U suprotnom, kada stečene orijentacije nisu u skladu sa realnošću političkog života, političko učenje je diskontinuirano (1969, str. 81). Diskontinuitet političkog učenja, prema ovim autorima, može biti proizvod nepodudarnosti između orijentacija koje su stečene u jednom periodu života (u detinjstvu) i očekivanja koja se vezuju za političke uloge koje pojedinac preuzima u drugom periodu (odraslom dobu); ili, nekonzistentnosti političkih lekcija koje pružaju različiti agensi socijalizacije u različitim životnim periodima (na primer, porodica, škola, mediji), itd.

Veliki vremenski jaz između perioda kada se usvajaju prve političke orijentacije i doba kada pojedinac dolazi u poziciju da preuzme eksplicitne političke uloge jeste, pored suštinskih, važan „formalni” uslov diskontinuiteta. U tom vremenskom intervalu, na primer: 1) može se korenito promeniti političko, društveno i ekonomsko ustrojstvo datog sistema u odnosu na koji (i u okviru kojeg) su formirane rane političke orijentacije (pod uticajem ratova, političkih i ekonomskih kriza, tehnoloških promena, itd.); 2) u proces socijalizacije pojedinca mogu se uključiti nepredvidiva i sadržinski nepodudarna politička iskustva i agensi (usled promena geografske i socijalne sredine, bračnog stanja,¹⁴⁶

145 Videti diskusiju o tome u završnom poglavlju ove studije.

146 Poznati su nalazi o izuzetnom uticaju muževljevih političkih opredeljenja na politička opredeljenja njihovih supruga.

roditeljstva, statusa zaposlenosti, prirodnog toka starenja); 3) mogu se, usled različitih razloga, dogoditi neke promene u strukturi i karakteru pojedinca koje povratno utiču na njegov odnos prema političkom društvu i njegovim vrednostima (anomija, alijencija, versko ili političko preobraćenje)¹⁴⁷ (up. Sigel i dr. 1970). Da li su rano formirane političke orijentacije dovoljno utemeljene i snažne da ostanu stabilne uprkos ovako moćnim pritiscima ka promeni? Da li je moguće razlučiti stabilne od promenljivih orijentacija? Šta se o ovome može reći na osnovu raspoloživih empirijskih podataka?

EMPIRIJSKA ARGUMENTACIJA

Pokušavajući da pruži zbirni prikaz istraživanja koja posredno ili neposredno govore o „trajnosti” (*persistence*) ili „ostacima” (*residues*) rane političke socijalizacije, Sirs (1975) se poziva na tri vrste empirijskih podataka: 1) longitudinalne (panel) studije; 2) upoređivanje grupa ljudi koji su, na različite načine, bili izloženi pritiscima ka promeni stavova sa onima koji to nisu bili; i 3) transverzalna istraživanja dece različitih uzrasta.

Najveće mogućnosti provere postavljenih hipoteza, kako smo već napomenuli, imaju longitudinalne studije. One se zasnivaju na ispitivanju (testiranju) stavova i drugih orijentacija na određenom uzorku dece ili adolescenata u njihovim formativnim godinama, i ponavljanju ovih ispitivanja (retestiranju) u pravilnim vremenskim intervalima tokom životnog ciklusa, sve do odraslog doba. Kako je do nalaza longitudinalnih studija teško doći, a u vezi sa problemom o kome ovde govorimo nema sistematičnih istraživanja, empirijsku argumentaciju koja je neophodna za razmatranje postavke o trajnosti ranog političkog učenja moramo tražiti na raznim stranama. Određene uvide u problem omogućavaju nam nalazi jednog broja studija ove vrste koje su

¹⁴⁷ Hrnjica, na primer, govori o mogućnosti ego-dezintegracije usled odsustva sklada između ličnosti i društvene sredine, pri čemu je „najnepovoljniji ishod tog stanja izvestan stepen otuđenja od društva, ispoljen preko sužene participacije u njegovim institucijama”. Hrnjica, S.: „Primarna i sekundarna socijalizacija”, *Psihologija*, 1974, 1–2, str. 9.

sprovedene izvan političke nauke: socijalnopsihološka istraživanja vrednosti i istraživanja o uslovima stabilnosti (relijabilnosti) i menjanja (političkih) stavova.

Tako, Blumov (Bloom) sumarni prikaz istraživanja o stabilnosti različitih ljudskih karakteristika (na koji se pozivaju mnogi autori) govori u prilog teze da ono što je ranije naučeno može delovati kao usmeravajući faktor daljeg razvoja (1965). Većina ovih istraživanja odnosi se na orijentacije koje nisu političke u užem smislu reči, tj. na bazične socijalne vrednosti, a gotovo nijedno ne pruža podatke o stabilnosti *političkih* stavova. Ali, neke zaključke možemo izvući po analogiji: prikazane longitudinalne studije, sprovedene na diplomiranim studentima, u intervalima između četrnaest i dvadeset godina, otkrile su dovoljno veliku stabilnost ispitivanih vrednosti (korelacije su se kretale između 0,22 i 0,60) da bi se mogla potkrepiti teza o „transferu”.

Zaključke na koje se možemo pozvati nalazimo i u Njukombovoj (Newcomb) „Benington studiji” o uticaju grupe na formiranje i menjanje političkih stavova, odnosno na političku participaciju (1943).¹⁴⁸ Njukombovo dugoročno praćenje stavova i ponašanja studentkinja ovog američkog koledža, sprovedeno krajem tridesetih godina prošlog veka, može se uzeti kao prototip panel-studije o socijalizacijskim uticajima u oblasti političkog ponašanja. Njukomb je iskoristio prirodni sticaj okolnosti da se na koledž, poznat po dominaciji liberalnih političkih stanovišta (pod uticajem profesora naprednih shvatanja o raznim društvenim pitanjima), upisuju pretežno devojke poreklom iz politički konzervativnih južnjačkih porodica. Pratio je promene u stavovima studentkinja u toku četvorogodišnjih studija i konstatovao značajno pomeranje ka liberalnijim političkim stanovištima; utoliko veće, ukoliko je boravak u novoj sredini bio duži.¹⁴⁹ Uticaj univerzitetske političke klime bio je posredovan odnosom prema

148 Navedeno prema: Rot, N. (2003), *Osnovi socijalne psihologije*, str. 374. i dalje; Lane, R. (1959), *Political Life (Why people get involved in politics)*, The Free Press, Glencoe, Ill., str. 187. i dalje.

149 Promene stavova pod uticajem nove sredine merene su na osnovu postotka studentkinja koje su bile voljne (u poređenju sa njihovim roditeljima) da glasaju za pojedine kandidate za predsednika SAD-a – predstavnika konzervativnijih ili naprednijih shvatanja.

roditeljima (pripadničkoj grupi) i nastavnicima (kao referentnoj grupi). Benington studija imala je svoj nastavak čiji su nalazi od neposredne važnosti za pitanje o stabilnosti političkih orijentacija koje su rano stečene. Početkom šezdesetih, Njukomb je ponovo intervjuisao originalan (rekonstruisan) uzorak devojaka, sada već zaposlenih i udatih žena, da bi video da li su one promenile svoje liberalne stavove koje su stekle u toku studija i vratile se, eventualno, na svoja prvobitna konzervativna stanovišta. Utvrdio je da je studiranje na Benington koledžu imalo *dugoročni efekat na stavove* ispitanica: korelacija između nivoa konzervativnosti, odnosno liberalnosti u završnim godinama studija i dvadeset godina kasnije, iznosila je 0,47. Pri tom, studentkinje koje su došavši na koledž promenile svoje stavove u pravcu liberalizma pokazivale su, tridesetak godina kasnije, približno isti nivo demokratskih stavova kao one koje su došle i napustile koledž kao liberali (navedeno prema: Sears, 1975).

Za Njukomba, dobijeni nalazi bili su dokaz da neposredna socijalna sredina (grupa) ima značajan uticaj na stavove pojedinca. Liberalni politički stavovi studentkinja mogli su da opstanu u tako dugom vremenskom periodu zato što su one selektivno birale novu socijalnu sredinu (supružnike, prijatelje) koja je podržavala ovakva politička shvatanja, kao i usled prekida političke komunikacije sa roditeljima. Ali, ono što je za nas značajno, jeste što na osnovu ovih nalaza možemo izvući zaključak da su *stavovi stečeni u periodu adolescencije i rane zrelosti bolje predviđali političke orijentacije odraslih pojedinaca nego njihova rana politička stanovišta (stečena u detinjstvu)*. Rekli bismo da se „kritično doba” za stabilizaciju političkih orijentacija, koje nadalje mogu pokazivati relativnu trajnos, prema ovim nalazima, može locirati u period kasne adolescencije.

Postoje i druge panel-studije koje, posredno, mogu biti od koristi u diskusiji o značaju rano stečenih orijentacija. Sirs (1975) navodi jedan broj istraživanja koja su imala za cilj da provere stabilnost dečjih političkih stavova, generalno (unutargeneracijski). Različiti istraživači vršili su testiranja dečjih političkih stavova u više navrata da bi utvrdili pouzdanost primenjenih upitnika (Hess i Torney, 1965; Vaillancourt, 1973; Vaillancourt i Niemi,

1974; Zellman, 1973). Ponovna merenja izvršena u različitim vremenskim intervalima (2–6 meseci) i na deci različitog uzrasta (9–15 godina), dala su relativno visoke koeficijente stabilnosti (u rasponu od 0,32 do 0,83). Bez obzira na metodološke zamerke koje upućuje ovim istraživanjima, dobijene korelacije Sirsu deluju „prilično impresivno” (1975, str. 130). Pa ipak, pažljiva analiza podataka koje Sirs navodi za pojedina istraživanja (uzrast ispitivane dece, vremenski intervali retestiranja, složenost ajtema, visina korelacija) dozvoljava i sasvim suprotna tumačenja. Mada su u apsolutnim iznosima korelacije zaista relativno visoke, one su, kada se međusobno porede: 1) sve manje što je vremenski interval retestiranja veći; 2) manje – što su ispitivane političke orijentacije složenije prirode; i 3) veće – kada su ispitivana deca bila bliža gornjoj uzrasnoj granici (adolescenciji). Ovakve trendove moguće je protumačiti ne u svetlu stabilnosti, već *slabe struktuiranosti* dečjih političkih stavova. Ako nisu u dovoljnoj meri struktuirani, može se očekivati da će biti podložniji resocijalizacijskim uticajima u kasnijem periodu adolescencije. Stoga, *ovi nalazi pre govore protiv, nego u prilog, teze o persistentnosti produkata ranog političkog učenja.*

Postoji svega nekoliko panel-studija u političkoj nauci čiji nalazi mogu biti od koristi za odgovore na pitanja koja su ovde postavljena. Ove studije su se, pre svega, bavile efektima među i unutar generacijske mobilnosti na rane partijske preferencije i glasačko ponašanje, ali su uzgred obuhvatile i druga politička stanovišta, znanja i interesovanja.¹⁵⁰ Najobuhvatniju studiju do sada sproveli su Dženings (Jennings) i Najemi (1981), na nacionalnom uzorku američkih visokoškolaca (uzrasta 16–18 godina) i njihovih roditelja (*Socialization Panel Study*) koje su ispitivali u tri „talasa” – u periodu između 1965, 1973. i 1982. godine. Cilj je bio da se proveri stabilnost ili promena u političkim stanovištima u funkciji odrastanja, kao i uticaj porodice na stanovišta adolescenata. U okviru drugog talasa, međutim, uključen je još jedan (ujednačen) uzorak učenika iz iste škole koji je takođe podvrgnut testiranju. Zatim su upoređivane razlike u odgovorima

150 Nalaze nekih od ovih studija pomenuli smo u poglavlju o ranim partijskim identifikacijama.

između dve grupe adolescenata, s jedne strane, sa razlikama u odgovarajućim stanovištima koje su dobijene poređenjem uzoraka dece i roditelja, s druge strane. „Na taj način bilo je moguće razlučiti efekat *perioda* prouzrokovan promenama u društvu od efekta *životnog ciklusa*.”¹⁵¹ Poređenja su pokazala da su u periodu između prvog i drugog ispitivanja pripadnici mlade generacije (koji su 1965. imali između 16 i 18 godina) pokazivali „znatno veće promene u stanovištima od njihovih roditelja, kako na grupnom tako i individualnom nivou”.¹⁵² Posle toga, promene su tekle znatno umerenijim tempom. Sanford (1968) daje objašnjenje ovakvih razlika: „Odrasli se ne menjaju tako lako kao deca upravo zato što imaju širi repertoar ponašanja. Sve dok nisu suočeni sa suviše velikim izazovima, oni će reagovati onako kako su to činili u prošlosti.”¹⁵³

U sklopu ovih razmatranja moguće je koristiti podatke drugih istraživačkih studija koji govore o opsegu i karakteru promena političkih usmerenja (stavova) u uslovima snažnih resocijalizacijskih ili persuzivnih uticaja (pritisaka ka promeni) koji mogu biti različite vrste. Mekgvajer (McGuire, 1969) daje izvrstan pregled nalaza o prirodi stavova i uslovima njihove promene ali ne i zadovoljavajući, opštevažeći, odgovor na bilo koje od pitanja koja su za nas značajna. Diskutujući o uslovima menjanja stavova, on se ne bavi vremenskim rasponima dužim od nekoliko meseci. Tako nismo u mogućnosti ništa da zaključimo o tome u kom periodu života se stavovi lakše menjaju pod spoljašnjim, persuzivnim, uticajima (u mladosti ili u odraslom dobu), a time ni o dugoročnim efektima prethodnog političkog učenja.

Uporedni podaci o stabilnosti partijske identifikacije pod uticajem vertikalne socijalne pokretljivosti u SAD-u, koje iznosi Sirs (1969), navode na zaključak da su „ostaci” rane političke socijalizacije veoma otporni prema kasnijim uticajima suprotnih

151 Prema: Himmelweit *et al.*, 1988, str. 50; podvlačenja u originalu.

152 Niemi i Hepburn, 1995, str. 4.

153 Sanford, N. (1968), „Education for individual development”, *American Journal of Orthopsychiatry*, str. 38, 858–868; prema: Torney-Purta, J. (2004), „Adolescent’s Political Socialization in Changing contexts: An International Study in the Spirit of Nevitt Sanford”, *Political Psychology*, Vol 25, No. 3, str. 471.

političkih normi i vrednosti. „Dok je prvobitno izgledalo da je partijska identifikacija odraslog pojedinca funkcija kako rane socijalizacije, tako i njegovog društvenog statusa u zreлом dobu, podaci sugerišu da ova poslednja najčešće ne predstavlja tako moćnu varijablu.” Po Sirsu, razlog leži u tome što većina društvenih pozicija odraslog ne obezbeđuje dovoljno homogenu političku klimu koja bi stvorila mogućnost da se istisnu rano stečena uverenja (1969, str. 386). Podaci o efektima horizontalne pokretljivosti (migracija) u regione i sredine koje imaju različite političke norme, takođe ukazuju na male promene u partijskoj identifikaciji ispitanika (što, međutim, nije slučaj i sa rasnim preferencijama). Isto tako, promena bračnog statusa, kao i proces starenja, ne utiču značajnije na rano stvorene političke usmerenosti, bez obzira na uvrežena shvatanja.

Sve u svemu, empirijski podaci pretežno argumentuju protiv-teze o kontinuitetu političke socijalizacije. Ali, ostaje pitanje *koji je period u okviru životnog ciklusa pojedinca period najvećih promena*. Ako se stavovi odraslih teško menjaju, koje je to doba u kojem su oni konačno formirani? Koji je period života „kritičan” za usađivanje definitivnih političkih opredeljenja, onih na osnovu kojih je moguće predviđati političko ponašanje u odrasлом dobu (ako to nije detinjstvo ili rana adolescencija)? Benington studija (Newcomb, 1943) – koja je ukazala na preimućstvo političke socijalizacije u dobu adolescencije i rane zrelosti u odnosu na onu iz detinjstva – i *Socialization panel study* (Jennings i Niemi, 1981) – koja favorizuje period kasne adolescencije – upravo sugerišu jedan takav „kritički period”. Mada ove studije nisu dovoljne (pošto predstavljaju retkost u ovoj oblasti), one pružaju jake empirijske argumente za pomeranje (produžavanje) *ključnog perioda političke socijalizacije – osnovnog formativnog perioda u politici – na doba pune adolescencije i rane zrelosti*. Sirs iznosi sličnu tezu već kada je u pitanju partijska identifikacija za koju se tradicionalno smatralo da vuče korene još iz doba detinjstva. Period između puberteta i tridesete godine, smatra on, odlikuje se maksimalnom podložnošću persuazivnim uticajima – „kada je informacioni tok na nivou odraslog doba, ali pre nego što su godine učinile pojedinca rigidnim” (Sirs, 1969, str. 387). Tek one

(političke) orijentacije koje su u ovom periodu formirane (ili resocijalizovane) odlikuju se neobičajenom trajnošću.

Ovi podaci predstavljaju argument koji danas koriste Najemi i Hepbern u prilog teze da se „period maksimalne promene” na planu političke socijalizacije odigrava u intervalu između četrnaeste i dvadeset pete godine. Ipak, oni upozoravaju i na nekonzistentnost istraživačkih nalaza: drugi istraživači ne potvrđuju uvek da se stavovi značajnije menjaju sa starenjem, ili, pak, dolaze do zaključka da se mnoge orijentacije nikada ni ne stabilizuju. U svakom slučaju, ostaje činjenica da se promene brže odigravaju u periodu adolescencije i rane mladosti, nego u srednjem dobu i starosti (isto, str. 9).

U zaključku možemo reći kako je očigledno da pojednostavljena postavka o *trajnosti* ranih političkih opredeljenja, formiranih u detinjstvu i ranoj adolescenciji, deluje znatno prihvatljivije u jednom umerenijem obliku. Socijalizacija se ne okončava periodom rane adolescencije već se, što je mnogo verovatnije, postepeno produžava do ranog zrelog doba. Podaci pokazuju da odrasli ljudi, zaista, pružaju otpor sistematskim pritiscima ka promeni svojih političkih uverenja, kao i da svaka resocijalizacija, čak i u ranom zreлом dobu, zahteva izuzetnu socijalnu situaciju i moćan socijalni pritisak. Pa ipak, nalazi longitudinalnih studija ukazuju na mogućnost promene, naročito u slučaju nekih specifičnih orijentacija; pri tom, sistematska odstupanja u odnosu na sadržaje rane socijalizacije ograničena su na period adolescencije i godine koje neposredno slede (Sirs, 1975). Time se, međutim, ne isključuje mogućnost resocijalizacijskih ishoda u odraslom dobu mada, kako smo rekli, pod izuzetnim okolnostima. Na societalnom nivou to može biti posledica dugotrajne političke krize, dramatičnih političkih događaja (rat), odnosno promena (revolucija, slom sistema, „klima vremena”) i sl. Na individualnom nivou, sličan efekat može imati ekstremni grupni pritisak ka konformiranju (usled snažne politizacije društva ili širenja isključivih ideologija), podvrgavanje torturi, odnosno idiosinkratička iskustva koja dovode do preobraznja ili promene u hijerarhiji ličnih vrednosti, i sl.

Ukoliko istraživači političke socijalizacije žele bolje da razumeju ulogu ranog učenja u kasnijem političkom životu, smatraju Najemi i Hepbern, moraju ne samo da „objave” kako *sve* što

je naučeno u ranim uzrastima nema tako veliki značaj, već i da razluče važne od trivijalnih i stabilne od promenljivih sadržaja rane političke socijalizacije (str. 9). Zamisao o uticaju ranog učenja zahteva diferencijaciju: „Moguće je da je učenje o rasama pre šeste godine značajno za kasniji život ali da je učenje o partijskoj pripadnosti pre četrnaeste godine suštinski nevažno” (1995, str. 3). *Diferencijalno polazište* u proceni važnosti ranog političkog učenja zagovaraju i drugi autori (Dawson *et al.*, 1970), tako da se danas u literaturi pominje nekoliko više-manje *komplementarnih principa* kojima se ovaj proces objašnjava: 1) princip *primarnosti* i 2) princip *strukturacije* najveću „težinu” pridaju ranim iskustvima (u detinjstvu i ranoj adolescenciji) koja se odnose na formiranje osnovnih socijalnih, politički relevantnih, identifikacija i lojalnosti (rani socijalni identiteti, geopolitičke identifikacije, lojalnost političkom sistemu i državi, identifikacija sa političkim autoritetima, institucijama i simbolima, pojam Neprijatelja), odnosno generalnih orijentacija koje predstavljaju osnovu za formiranje kasnijih političkih stavova (opšte vrednosti i bazična uverenja o društvu i svetu, kognitivni stil); 3) princip *međuposredujućeg perioda* ističe važnost kasne adolescencije i rane zrelosti, kada dolazi do „kristalizacije” ranije usvojenih orijentacija; smatra se pogodnim za objašnjenje sticanja znanja i informacija o političkim strukturama i procesima, odnosno specifičnih političkih stavova (partijska pripadnost, izborna motivacija, politički aktivizam); 4) *princip skorašnjosti*, primenjuje se za tumačenje konkretnih političkih izbora, tj. stavova i mnjenja u odnosu na aktuelna društvena pitanja, političke probleme i političke kandidate. Smatra se da je rano socijalizacijsko iskustvo tim važnije što su političke orijentacije opštije, bazičnije, neodređenije; s druge strane, postoji veća verovatnoća da će usvajanje specifičnih političkih opredeljenja, mnjenja i mišljenja, kao i konkretnih političkih veština, biti pod uticajem skorašnjih iskustava (uporedi: Dawson *et al.*, 1970).

U poslednje vreme, u literaturi o političkoj socijalizaciji sve više se ističe povezanost tzv. bazičnih uverenja (*core beliefs*) i stavova i ponašanja odraslih. Ova ideja nije nova. Još su Olmond i Verba (1963) tvrdili da su politički stavovi pojedinca i spremnost

da se politički angažuje determinisani njegovim generalizovanim orijentacijama u odnosu na sebe i društvo. Autori *Civic culture* istakli su posebnu važnost bar dve takve orijentacije: „interpersonalnog poverenja” i „autoritarnosti”. Nalazi novijih istraživanja pokazuju da takva bazična uverenja ili pogledi na društvo, koja struktuiraju kasnije političke stavove (u domenu spoljašne i unutrašnje politike, uključujući glasačko opredeljenje) mogu biti „patriotizam”, „jednakost šansi”, „ekonomski individualizam”, „antikomunizam” i sl. (Feldman, 1988; Heath, A., G. Evans i J. Martin, 1993).¹⁵⁴ U našoj političkoj kulturi najčešće se naglašava autoritarnost i tradicionalizam (Golubović, Kuzmanović, Vaso- vić, 1995). U toku života pojedinac može menjati svoje prioritete u pogledu ciljeva koje smatra značajnim i to se dešava pod uticajem izmenjenih okolnosti vezanih za njegov individualni život. *Hipoteza životnog ciklusa* predviđa da ljudi u poznijim godinama postaju konzervativniji, autoritarniji, manje tolerantni i fleksibilni u svojim stanovištima. Ali, generalizovani pogledi na društvo mogu biti deo istorijskog kolektivnog nasleđa, kao i iskustava povezanih sa osobenom socijalnom strukturom i mestom koje pojedinac u njoj zauzima.¹⁵⁵ To znači da njihove promene mogu biti, takođe, odgovor pojedinca na izmenjenu društvenu klimu. U kontekstu rasprave o značaju ranog političkog učenja, činjenica da ovakve predispozicije političkog ponašanja – koje se rano usvajaju – dobijaju u teoriji političke socijalizacije sve više na značaju, može biti znak, kako primećuju Najemi i Hepbern (1995), da je upravo „princip strukturacije”, umesto „principa primarnosti”, prihvaćen kao validno polazište budućih istraživačkih pristupa.

154 Za razliku od bazičnih uverenja o kojima smo pisali u posebnom poglavlju kao o „prepolitičkim ideologijama”, koje su idiosinkratskog karaktera, ovde je reč o kolektivnim interpretacijama društvene stvarnosti.

155 Himelvejt i sar. koriste izraz „kognitivna skripta” (*cognitive scripts*): „Široke orijentacije do kojih smo došli odslikavaju skripta koji ukazuju na to da li ljudi vrednuju prvenstveno uspeh ili veće zadovoljstvo nalaze u brizi za društvo, da li su tolerantni na dvosmislenost ili rigidni u svom mišljenju (tj. skloni da ljude posmatraju u terminima pripadničkih i nepripadničkih grupa – što je oznaka visoko autoritarnih). Kada pojedinac jednom razvije određen scenario njegovog društva, on se nadalje koristi za procenu političkih problema i događaja” (1988, str. 58).

OSNOVNI POSREDNICI U PROCESU RANE POLITIČKE SOCIJALIZACIJE

U složenom procesu sticanja orijentacija i predispozicija političkog ponašanja koje, neosporno, pripadaju svetu odraslih, deca i mlađi adolescenti izloženi su uticaju nekoliko za njih važnih socijalnih grupa. Ove grupe moguće je klasifikovati na različite načine. Najveći broj autora jednostavno ih razvrstava na one u kojima se pripadnici neposredno susreću (formalno udruženi u porodici ili školi, ili neformalno okupljeni u grupama prijatelja) i one čiji se pripadnici nikada ne mogu u celini okupiti, ali u svesti ljudi postoje kao socijalne kategorije sa kojima osećaju da imaju nečeg zajedničkog i sa kojima se identifikuju (Lane, 1959; Tajfel, 1981; Rot, 2003, itd.). Drugi autori, imajući u vidu slične podele, prave razliku između primarnih i sekundarnih, struktuiranih i nestruktuiranih grupa, koje ostavaruju svoj uticaj na pojedinca u okviru interpersonalnih ili u sklopu širih, institucionalnih okvira. Analiza političke socijalizacije u detinjstvu i ranoj adolescenciji bila bi nepotpuna bez osvrta na ulogu ovih različitih prenosnika, ili primarnih nosilaca, socijalizacije. Razmatranje njihovog uticaja na oblikovanje političkih orijentacija doprinosi koliko rasvetljavanju samog procesa političkog učenja (tok, sadržaji, mehanizmi), toliko i oceni značaja ranih perioda politizacije za politički život odraslog pojedinca.

Sveobuhvatno razmatranje socijalizacijskih potencijala različitih agensa, načina na koji podstiču politički razvoj pojedinca i rezultata tih uticaja, zahtevalo bi posebnu studiju. Znatan deo ove problematike otvoreno, ili tek u nagoveštajima, predstavljen je u prethodnim poglavljima. Dodatni razlog zbog koga nije lako

biti sistematičan u ovom pogledu jeste činjenica da decenije proučavanja nisu rezultirale u jednoznačnim zaključcima o njihovom uticaju i relativnom doprinosu. Mada su različite naučne discipline (sociologija, pedagogija, psihologija, politikologija) dobro proučile uticaj različitih grupnih pripadnosti na proces socijalizacije uopšte, stvari nisu tako jasne kada je reč o političkoj socijalizaciji. Moguće objašnjenje nekonzistentnih nalaza jeste da je težište stavljeno na *neposredne interpersonalne odnose*, izvan ili unutar institucionalnih okvira, a zanemaren značaj *opšteg socijalnog konteksta* (uticaj istorijskog perioda, ili grupnih procesa na makro ili societalnom nivou) (Gustafsson, 1974; Himmelweit, 1988). U političkoj socijalizaciji, međutim, nisu važni samo odnosi i događaji iz individualnog života, niti se njeni efekti mogu objasniti samo univerzalnim mehanizmima učenja. Reagovanje ljudi na realne životne situacije, za razliku od ponašanja u psihološkoj laboratoriji, kao što znamo, pod uticajem je ne samo neposrednog socijalnog okruženja, već i socioekonomskog i istorijskog ambijenta, i promena u tom ambijentu. Drugačije se kod dece formira predstava o autoritetu i manifestuje njegov uticaj, u privatnoj i javnoj sferi, u društvenoj klimi koju, generalno, karakteriše opadanje poverenja u autoritet. Neće svi (a možda ni većina) adolescenata koji odrastaju u današnjoj Srbiji razviti pozitivnu identifikaciju sa sopstvenom državom, niti će usvojiti isti nivo nacionalnog ponosa i patriotizma kao njihovi roditelji, ma koliko ih ovi tome podučavali. Relativan značaj pojedinih agensa u procesu političke socijalizacije, takođe, menja se zavisno od istorijskog perioda. Za vaspitanje aktivnog, antisistemski usmerenog, građanina u zemljama istočne Evrope tokom devedesetih – za razliku od aktivista iz 1968 – nije bila toliko važna permisivna porodična atmosfera, koliko „institucije spremne da ih podrže, kultura koja promovise nezadovoljstvo i kriticizam, i epohalna istorijska situacija koja generalno promovise pobunu” (Milić i Čičkarić, 1998, str. 105).

Neophodnost kontekstualnog pristupa u izučavanju procesa političke socijalizacije spremni smo snažno da podržimo, što će se videti iz zaključnih razmatranja. Ali, na ovom mestu rukovodimo se pragmatičnim razlozima (kako to u životu često biva),

tj. zahtevom da budemo selektivni i dosledni individualističkom stanovištu sa koga posmatramo proces ranog političkog učenja. Stoga, imajući na umu navedene konstatacije, razmotrićemo u najosnovnijim crtama postavke teoretičara i nalaze istraživača o osnovnim interpersonalnim i institucionalnim izvorima ranog političkog učenja, bazirajući se prvenstveno na neposredne uticaje sredine.

Porodični odnosi

„Primaran među agensima socijalizacije za politiku jeste porodica.” Herbert Hajman na ovaj način započinje svoju raspravu o izvorima političkog učenja i treba reći da ovo njegovo stanovište sve doskora ostaje dominantno u teoriji političke socijalizacije. *Uloga porodice* nedvosmisleno se ističe u prvi plan, mada se tumači različito: kao posredno ili kao neposredno delovanje roditelja na politička opredeljenja potomstva; delovanje putem oblikovanja uloga ili direktno prenošenje političkih stavova; usađivanje gotovih političkih orijentacija ili stvaranje dispozicija ličnosti koje „nose” određene političke posledice, itd. Dugo pre toga smatralo se da je porodica društvena institucija koja je sasvim odvojena od politike i da upravo na ovom planu postoji izrazit jaz između privatne i javne sfere društvenog života. Granice između ovih oblasti prvi put su probijene Rajhovom (1933/73) i Adornovom (1950), a zatim Fromovom (1932) analizom uloge porodičnog vaspitanja u razvoju (fašističke) ideologije. Pod njihovim uticajem, rani teoretičari političke socijalizacije prihvatili su nekritički suprotno stanovište: da porodica ima primat u odnosu na ostale činioce socijalizacije političkog ponašanja. Šire posmatrano, u ovome se ogleda uticaj dveju značajnih škola iz teorije opšte socijalizacije. Jedno je psihoanalitička teorija za koju se vezuju zasluge prvog dubljeg uvida u specifičnu ulogu koju prodica ima u socijalizaciji deteta i u oblikovanju njegove ličnosti; a druga – antropološke i sociološke teorije o nacionalnom karakteru, koje su društveno (i političko) ponašanje pojedinca pokušale da povežu sa praksom dečjeg porodičnog vaspitanja koja je kulturno-specifična. U ovim teorijskim pristupima (posebno psihoanalitičkom) porodica je identifikovana kao gotovo isključivo mesto

socijalizacije detetovih bioloških nagona i kao jedini društveni faktor razvoja pojedinca i presudan izvor socijalnog učenja. Pošto porodica, prema ovom tumačenju, presudno i konačno utiče na usvajanje različitih oblika društvenog i kulturnog ponašanja, izvedena je teza po kojoj ona izrazito (po nekima i presudno) utiče na *političko* ponašanje odraslog pojedinca.

Savremeni istraživački pokušaji da se ustanovi priroda odnosa između porodice i politike kretali su se na dva paralelna nivoa, potpuno u skladu sa dva osnovna pristupa izučavanju procesa političke socijalizacije u celini („sistemskim” i individualno-psihološkim). Na jednoj strani, istraživanja su usmerena na položaj koji porodica ima u strukturi sistema iz čega proizlazi njen odnos prema datom političkom sistemu i njegovim vrednostima (makropristup). Na drugoj strani, analiziraju se sam proces političke socijalizacije u okviru porodice, odnosno u sklopu međusobnih odnosa njenih članova, i uslovi pod kojima se on odvija.¹⁵⁶

Nalazi istraživanja o porodici kao nosiocu političke socijalizacije povezuju njen moćan socijalizatorski uticaj sa sledećim: 1) krucijalnom pozicijom koju ima u životu malog deteta uopšte; i 2) ulogom koju ima u procesu vaspitanja dece; 3) njenim karakteristikama kao predstavnika sistema socijalnih i moralnih vrednosti koje vladaju u društvu u celini, odnosno klasi ili sloju kojoj pripada (Sigel, 1970e).

Posmatrano sa individualno-psihološkog stanovišta, izuzetna uloga porodice u procesima socijalizacije izvodi se iz sledećih nekoliko premisa. Porodica, posebno u ranom detinjstvu, predstavlja za dete „totalnu” sredinu, u dvostrukom smislu: prvo, to je prvobitna sredina u kojoj dete isključivo zadovoljava osnovne potrebe; drugo, ona ima gotovo monopolski pristup detetu u dobu kada ono stiče prve informacije o ljudima i društvu. Izuzetna mogućnost pristupa detetu (koja je u kasnijem životu neponovljiva), omogućava kontinuirano učenje i kontinuirano potkrepljivanje orijentacija koje se prenose. Odnosi između deteta i roditelja kao socijalizatora izrazito su bliski i emotivni, što porodicu

156 Imajući u vidu širinu teme o ulozi porodice u procesu političke socijalizacije, ograničavamo se prvenstveno na uslove prenošenja političkih orijentacija u okviru porodice na „mikro”, interpersonalnom nivou.

favorizuje u odnosu na socijalizaciju odraslih koja se odigrava u situacijama „osećajne neutralnosti”. Dete je gotovo isključivo upućeno na porodicu (u zadovoljavanju potreba, prikupljanju informacija o svetu, izloženosti persuaziji) i to se podudara sa „najplastičnijim” ili „kritičkim dobom” socijalnog učenja. Takođe, u toku rane socijalizacije u porodici se daleko češće i otvorenije koristi moć autoriteta, dok ostali agensi (u odraslom dobu) više apeluju na razum ili interes. Najzad, smatra se da su roditelji u poziciji da, „eksploatišući arsenal dečjih iracionalnih strahova”, pomognu akumuliranju nesvesnog materijala u ličnosti i u stvaranju karakterističnih mehanizama odbrane koji su relativno otporni na promene u toku kasnije socijalizacije.

U kojoj meri i na koji način navedeni uslovi porodične socijalizacije pogoduju usvajanju (i trajnosti) *političkih* orijentacija? Mada nije formalizovan agens političke socijalizacije, porodica u velikoj meri utiče na direktno prenošenje političkih stavova, uverenja i vrednosti. Roditelji više ili manje namerno mogu postepeno indoktrinirati svoju decu usađujući im političke orijentacije koje diktira opšti društveni konsenzus ili društvena grupa kojoj porodica pripada. Porodične vrednosti i način na koji roditelji interpretiraju svet i odnose sa drugima povezani su sa nizom politički važnih stanovišta adolescenata (kao što su shvatanje javnog interesa kao važnog društvenog cilja ili način na koji se interpretira „socijalni ugovor”, itd.). Deca postepeno akumuliraju ne samo znanja o politici već i opštije predispozicije (stavove, vrednosti) i oblike ponašanja koje će koristiti kao arsenal za svoje buduće snalaženje u političkom svetu odraslih.

Iskustveni podaci o ulozi roditelja kao indoktrinatora ograničeni su i fragmentarni; zasnovani su uglavnom na uporednoj analizi političkih orijentacija roditelja i njihovih potomaka (najčešće studentskog uzrasta) ili braće i sestara iz iste porodice. Postojeća istraživanja odnose se samo na pojedine vrste političkih orijentacija i otkrivaju podudarnosti koje su pretežno umerene. Analiza podudarnosti različitih političkih orijentacija roditelja i dece (partijska identifikacija, stavovi o specifičnim političkim problemima, evaluacija sociopolitičkih grupa, politički cinizam, itd.) pokazuje da je „artikulacija političkih uverenja samo umerena

u pogledu specifičnih i konkretnih političkih problema, a da gotovo ne postoji kod daleko opštijih pitanja” (Jennings i Niemi, 1973, str. 343; takođe, Himmelweit, 1988). Izuzetak koji ističu svi autori jeste partijska identifikacija o kojoj je bilo reči. Niz istraživanja (pre svega, na američkoj populaciji) ukazuje na konzistentno visoke pozitivne korelacije u partijskim opredeljenjima roditelja i dece (prema Hajmanu one idu čak do 0,90). Činjenica da su ove preferencije bile „oslobođene sadržaja” predstavljala je osnov da se u teoriji političke socijalizacije zaključi kako je socijalizacija za partijsko opredeljenje daleko direktniji proces nego što je to socijalizacija za određenu ideologiju. Međutim, kako smo ranije pokazali, neprikosnovenost teze o „nasleđivanju” partijske pripadnosti je, takođe, dovedena u pitanje. Ukazuje se na kulturnu uslovljenost dobijenih korelacija (one se odnose na američko društvo), uticaj metodoloških rešenja na nalaze, kao i na to da podudarnost može biti pre rezultat zajedničkog socioekonomskog miljea kome roditelji i deca pripadaju nego sistematskog i direktnog poučavanja od strane roditelja.

Prihvatanje roditeljskih političkih opredeljenja ne mora biti samo proizvod otvorene indoktrinacije, već imitacije ili identifikacije sa roditeljima. Obe vrste učenja po modelu mogu uticati na podudarnost političkih orijentacija unutar porodice, mada je verovatno da se imitacijom posreduje pre *sadržaj*, a identifikacijom *stil* političkog mišljenja i ponašanja. Veći broj istraživanja bavio se političkim posledicama pojedinačnih iskustava ove vrste. Pri tom se, uobičajeno, polazilo od pretpostavke da će direkcija (otac ili majka) i nivo imitacije i identifikacije značajno uticati na razlike u obimu i vrsti političkih opredeljenja i usvojenih političkih vrednosti među decom.¹⁵⁷ Preovlađujuće stanovište u pogledu unutarporodičnog političkog uticaja jeste da u ovom pogledu očevi imaju daleko aktivniju ulogu nego majke. Opredeljivanje za oca, odnosno majku, kao model (bez obzira na to koje u proseku preteže), smatra se značajnim sa stanovišta političkog ponašanja potomaka. Neke studije pokazuju da majka, na primer, više utiče na nivo autoritarnosti dece, a manje na nivo političkog interesovanja i osećanja političke efikasnosti (Langton,

157 O ovome smo detaljnije govorili u poglavlju o usvajanju ranih partijskih preferencija.

1969). Identifikacija sa ocem, na drugoj strani, važna je za razvoj tendencije ka aktivnom političkom angažovanju (Hess i Torney, 1967). U svakom slučaju, među opštim zaključcima važno je istaći onaj koji ukazuje da se u ranoj adolescenciji *u većem obimu imitira ponašanje roditelja nego njihova stanovišta*; međutim, ovo ponašanje će se manifestovati i u odraslom dobu „samo ako ga pojedinac može podupreti odgovarajućim kognitivnim i stavovskim osloncem” (Himmelweit *et al.*, 1988, str. 69).¹⁵⁸

Efektivnost roditelja, bilo kao direktnih prenosilaca političkih orijentacija ili kao modela, blisko je povezana sa karakterom porodičnih emocionalnih odnosa (porodičnom klimom), vaspitnom praksom roditelja i stepenom politizacije. U literaturi se pominje, takođe, faktor „političke atmosfere u porodici” (Milić i Čičkarić, 1998) ili „politička kultura porodice” (Smith, Haan i Block, 1970). Kada je reč o *porodičim odnosima*, odnosno o uticaju prirode afektivne vezanosti, pojedini autori su pokušali da pokažu kako apatija koja je prouzrokovana deprivacijom osnovnih (afektivnih) potreba u porodici može da se poveže sa političkom apatijom – manjkom politizacije i političke angažovanosti pojedinca (Davies, 1970). Ili, prema sličnim tumačenjima, da se kod dece koja su otuđena od roditelja, javlja tendencija da postanu politički otuđena (Maccoby *et al.*, 1954).¹⁵⁹ S druge strane, tvrdi se da preterana roditeljska zaštita dece uslovljava kasnije političko nepoverenje i nezadovoljstvo (Pinner, 1970).

U literaturi o političkoj socijalizaciji dosta je pisano o tzv. sindromu pobune protiv roditeljskih političkih stanovišta u dobu adolescencije. Opšti zaključak je da je ova pojava (ukoliko se ona zaista javlja kao zakonitost, o čemu postoje različiti stavovi) usko povezana sa *vaspitanom praksom* u porodici – tj. ispoljavanjem moći ili kontrole, odnosno afektivnosti. Deca su spremnija da prihvate roditelje kao modele za usvajanje uloga kada odnosi u porodici nisu ekstremno ni permisivni niti autokratski i kada

158 Ovaj zaključak odnosi se na zakonitosti koje se tiču preuzimanja partijske identifikacije, odnosno glasačke orijentacije, ali, kako teorija učenja po modelu sugerše, može se primeniti na svaku situaciju u kojoj roditelji predstavljaju modele za imitaciju.

159 Prema: Lane, 1959.

postoji jaka (ali ne prezašćavajuća) podrška i pozitivni afekat (Jennings i Niemi, 1973, str. 343). Lejn (1959), tako, otkriva da narušeni odnosi između očeva i sinova u američkoj porodici dovode do njihove manje političke informisanosti, veće autoritarnosti, opadanja kritičnosti u odnosu na političko vođstvo i pesimističkih pogleda na budućnost socijalnog poretka. Vaspitni stil utiče i generalno na razvoj političkog aktivizma koji je usmeren na osporavanje poretka i sistema. Istraživanja, inspirisana studentskim pobunama 1968. godine, jedno vreme su isticala permisivni stil vaspitanja kao osnovnu determinantu disidentstva kod adolescenata (zanemarujući njihovo socijalno poreklo) (Keniston, 1971). Novija saznanja, kako ističu Milić i Čičkarić, daju prednost „induktivno-objašnjavajućem stilu” vaspitanja čije elemente čine „faktori intelektualizma, romantizma i humanizma” (1998, str. 103). U našoj sredini otkriveno je da izbegavanje represivnih metoda prilikom vaspitanja podstiče prosocijalne orijentacije i, ujedno, politički aktivizam (Vasović, 1988).

Nivo politizacije porodice odnosi se na istaknutost političkih tema u porodičnoj komunikaciji i politički aktivizam njenih članova; to, u stvari, određuje broj političkih simulusa i poruka koje deci prezentiraju roditelji kao modeli. Ovde je, u stvari, reč o uticaju porodice na zainteresovanost dece za politiku, njihovu političku informisanost i nivo političke participacije. Opravdano se pretpostavlja da će roditelji za koje je politika veoma značajna stvar predstavljati i efikasnije modele političkog ponašanja i biti angažovaniji kao direktni prenosnici političkih stavova i vrednosti. Ukoliko su različite porodice u svemu drugom izjednačene, efikasnost roditelja kao posrednika u političkoj socijalizaciji variraće u zavisnosti od otvorenosti sa kojom se politički stavovi i ponašanje manifestuju u porodičnom krugu. Ukoliko je porodica politički nezainteresovana i pasivna, ona ostavlja više prostora za delovanje drugih, vanporodičnih, činilaca socijalizacije.

Mada je ovakvo zaključivanje logički opravdano, pregled raspoloživih empirijskih podataka ne podržava ga u celosti: pokazalo se da je nivo politizacije porodice relativno značajan faktor partijske identifikacije, odnosno nivoa političkog cinizma, ali ne i nekih drugih oblika političkog ponašanja (Jennings i Niemi,

1973, str. 345). Nivo politizacije porodice može uticati i na kvalitet prenetih političkih orijentacija. Posebno nam se čini značajnim nalaz po kome je pojedinčevo osećanje političke efikasnosti velikim delom određeno stepenom politizovanosti grupe (porodice, vršnjaka) ili socijalnih institucija kojima pripada. Kod dece koja su odrastala u porodici koju karakteriše izrazita politizovanost, pre će se razviti osećanje da se na političke procese može uticati, što znači da će se ona osećati politički efikasnijom.

Nekoliko istraživanja naših sociologa i socijalnih psihologa, u bivšoj Jugoslaviji, ispitalo je korelate političkog aktivizma omladine. Otkriveno je više značajnih faktora ili korelata kao što su razgovori na političke teme, dostupnost medijskih sadržaja, prenošenje porodične političke tradicije kroz porodične legende i priče, učestvovanje roditelja (ili predaka) u značajnim političkim događajima ili ratovima, članstvo roditelja u Komunističkoj partiji, itd. (prema: Milić i Čičkarić, 1998, str. 104).

Porodični uticaj može da se odvija i manje direktno, posredno. Na primer, deca mogu učiti uloge koje nisu političke prirode, a ispoljavaju se u okviru kasnijeg ponašanja vezanog za političke uloge i odnose u javnoj sferi. Takođe, na iskustvima sa porodičnim odnosima mogu se zasnovati određena *očekivanja* od drugih osoba koja se kasnije generalizuju na političke objekte, institucije i procese. Pretpostavlja se da se dete suočava sa otvorenom političkom socijalizacijom već snabdeveno jednim fondom iskustva sa interpersonalnim odnosima i zadovoljavanjem potreba u porodici. Dete u kući stiče prva i relativno trajna iskustva interakcije u jednom hijerarhijski organizovanom društvenom sistemu. Tu se, prema ovom modelu, stiču obrasci odnosa prema autoritetu, načini rešavanja suprotstavljenih interesa i potčinjavanja postavljenim pravilima. Ovi, u osnovi nepolitički, ali politički relevantni, obrasci uloga i orijentacija čine referentni okvir za kasnije snalaženje u političkim i društvenim procesima i političkom sistemu. Politički sistem, prema nekim autorima koji zastupaju ovakav model političke socijalizacije, postaje za dete „prošireni porodični krug” (*family writ large*). Porodica je prototipska struktura političkog društva. Ovo se smatra pogodnim objašnjenjem afektivnog odnosa prema političkom režimu i prema istaknutim

političkim autoritetima, kao i osećanja političke efikasnosti i spremnosti za političko angažovanje članova nekog političkog društva. Dimenzije porodičnog života i odnosa u porodici, koje su u literaturi istaknute kao posebno važne i koje se u istraživanjima postavljaju kao osnovne nezavisne varijable, jesu: 1) stepen odobravane autonomije – tj. opseg u kome se detetu dozvoljava da upravlja svojim sopstvenim životom u periodu pre zrelosti; 2) alokacija autoriteta koji u porodici donosi odluke – tj. da li odluke prvenstveno i jedino donosi otac, majka ili se preimućstvo donošenja odluka deli sa decom; 3) „imidž” porodičnog autoriteta i karakter odnosa sa prototipskom figurom autoriteta – da li se glavni autoritet u porodici opaža kao dobar, blizak ili ne i kakav tip emocionalne veze dete sa njim uspostavlja; 4) priroda pravila prinude – tj. pitanje da li u porodici postoje utvrđena pravila ponašanja, kako se ona učvršćuju i da li se konzistentno primenjuju; 5) poverenje u roditelje – stepen u kome dete opaža svoje roditelje kao konzistentne u postavljanju pravila i primeni nagrade i kazne.

Najzad, ali ne i najmanje važno, pominjemo i opšte poznat, mada sasvim posredan način, na koji rani porodični uticaji posreduju u oblikovanju političkog ponašanja odraslog pojedinca. Utičući na oblikovanje i sazrevanje *ličnosti*, porodica posreduje i razvoj onih njenih dispozicija (potreba, mehanizama odbrane, bazičnih uverenja o svetu i ljudima) za koje se pokazalo da pojedinca predisponiraju za određene oblike političkog ponašanja i ideologije, kao što su „makijavelizam”, „autoritarnost”, „dogmatizam”, itd.). Izlaganju brojnih istraživanja o vezi ličnosti i politike već smo odvojili dovoljno prostora u ovom radu.¹⁶⁰ Još jedan opštiji način porodičnog uticaja koji možemo pomenuti, u skladu sa ranijim izlaganjem o bazičnim uverenjima i vrednostima koje se rano stiču, a čine važne predispozicije političkih izbora u zrelom dobu, jeste posredovanje u prenošenju socijalnih vrednosti. Ovde može biti reči o osobenim porodičnim vrednostima, tj. načinima na koji roditelji interpretiraju svet i odnose sa drugima, ali i o onima koje predstavljaju opšti društveni konsenzus.

160 Opširno smo razmatrali ovu vrstu porodičnog uticaja u poglavlju o ličnosti i „prepolitičkim ideologijama”.

Porodične vrednosti, kako pokazuju istraživanja, povezana su sa interpretacijama društvene stvarnosti (tzv. socijalnim reprezentacijama) i političkim stanovištima adolescenata o mnoštvu specifičnih društvenih pitanja (siromaštvu, nezaposlenosti, beskućnicima). Porodične vrednosti povezane su i sa identifikacijom adolescenata sa javim interesom kao važnim društvenim ciljem; one predstavljaju važne faktore koji doprinose razvoju „civilne etike” (Flangan *et al.*, 1998).

Autoritet škole i „kultura učenja”

Porodica predstavlja prvi neinstitucionalizovan činilac političke socijalizacije. Prva *javna institucija* u koju su deca uključena, a koja igra značajnu ulogu u ovom procesu, jeste *škola*. To su, ujedno, ustanove u okviru kojih deca imaju priliku da prvi put osele šta znači biti član neke druge zajednice, osim porodice.

Uticao škole kao činioca socijalizacije, teorijski, bazira se na sledećim karakteristikama:

- ona je jedan od prvih agensa socijalizacije u pojedinčevom životu, delotvoran u njegovim formativnim godinama;
- škola reprezentuje jedan od prvih neporodičnih autoriteta;
- školski programi, po pravilu, reprezentuju oficijelni sistem vrednosti, odnosno onaj koji je opštevažeći u datom društvu i političkoj kulturi;
- u modernom društvu gotovo svako pohađa školu u nekom periodu svog života i to u dužem vremenskom periodu (osam i više godina);
- učitelji i nastavnici jesu profesionalni socijalizatori;
- škola utiče na izbor, što znači na izloženost drugim činionicima socijalizacije (vršnjaci, više obrazovne ustanove, izbor radnog mesta) (prema: Dekker, 1992).

Među brojnim socijalizacijskim aspektima koje dečje školsko iskustvo može imati, posebno se ističe odnos sa učiteljem kao jednim od prvih nepolitičkih autoriteta (pored policajca).

U odnosima sa učiteljem dete dalje izgrađuje elementarne pojmove koje je steklo u porodici kao što su moć, vladanje, upravljanje i zvanični autoritet. „U očima deteta, učitelj je glasnogovornik celog društva”; on personalizuje izvanporodične strukture moći, postavlja nove standarde u procenjivanju socijalne okoline i postaje verodostojan izvor političkih informacija. Učitelj je taj koji u učionici stvara sistem pravila i vrednosti kojima dete treba da teži, a koja mu pomažu da razume i neke bazične elemente šire političke kulture (Manheim, 1975).

Socijalizacijski uticaj škole najčešće se dovodi u vezu sa sadržajima koje prenosi. Međutim, veoma značajnu komponentu ovog uticaja čini sama socijalna struktura škole, tj. socijalnoekonomsko poreklo i sastav njenih polaznika. Vrsta školovanja, kao i izbor konkretne škole, u velikoj meri zavise ne samo od položaja porodice u društvenoj strukturi već i od mesta stanovanja (locirani u gradskoj ili ruralnoj sredini, u centru ili na periferiji). Obično školske ustanove okupljaju ili grupišu učenike sličnih socijalnoekonomskih karakteristika. U zavisnosti od toga kog su socijalnog sastava i kako su ustrojene, one mogu predstavljati različite modele društva,¹⁶¹ što ima različite posledice, kako za opšti proces obrazovanja (socijalnu pokretljivost) njihovih polaznika tako i za njihovu političku socijalizaciju. Uticaj socijalnog sastava učeničke populacije na političku socijalizaciju u školi, posredovan je njemu inherentnim zajedničkim sistemom vrednosti. Deca iz istih socijalnih sredina „unose” u školu slične vrednosne orijentacije koje su već stekla u porodici i bližoj socijalnoj sredini, tako da na taj način, osobeni socijalni sastav učeničke populacije obezbeđuje njihovu reprodukciju. Socijalno homogene grupe, po pravilu, imaju veći politički uticaj na svoje članove nego heterogene grupe, a naročito kada je reč o generalnim političkim identifikacijama i preferencijama (na primer, o partijskoj identifikaciji) (Lane, 1959; Coleman, 1961; Davies, 1963). Kako je škola istovremeno „zajednički faktor” socijalizacije, ona teži da svim učenicima prenese isti sadržaj i da stvori zajednički društveno-politički sistem vrednosti (Šiber, 1998, str. 134). Stoga,

161 Granisova analiza otkriva u američkom društvu bar tri takva modela: „porodični”, „fabrički” i „korporativni” model škole (Grannis, 1975).

može biti ishodište novih vrednosti i političkih stanovišta koja su drugačija, „revizionistička”, u odnosu na porodične, kao što smo videli u slučaju devojaka iz koledža Kenigston.

Pojedini autori slikovito nazivaju škole „malim polisima”. Ova sintagma sugerise da su škole modeli društva u malom koje svojom strukturom i unutrašnjim odnosima poučavaju polaznike o prirodi (političkog) društva i njegovim mogućnostima, a „buduće političke građane”, veštinama kojima te mogućnosti mogu optimalno da iskoriste. „U samom ustrojstvu odnosa između učenika i nastavnika, u strukturi autoriteta i odlučivanja u školi, u načinima na koji ljudi međusobno komuniciraju, uče, rade i igraju se zajedno, kao i u očekivanjima koje škola stvara kod svojih studenata – u svemu tome, i još ponečemu, škola poučava o društvu” (Granis, 1975, str. 137). Istraživači koji se bave političkom socijalizacijom u školi na različite načine označavaju ovakve uticaje. Pojedini podvlače značaj „socijalne klime” (Langton, 1967), a drugi „kulture učenja” koja se odnosi prevashodno na uticaj neformalne školske sredine na političke orijentacije i stavove. Često se govori o „skrivenom kurikulumu” u školi, kao elementu političke socijalizacije, koji se sastoji „od svih poruka koje učenici stiču izvan formalnog školskog programa” (kroz „kulturu učenja” u učionici i vannastavne aktivnosti).

„Kultura učenja” u školi odnosi se, pre svega, na načine ispoljavanja moći autoriteta¹⁶² i procedure donošenja odluka u školi u celini ili u učionici; ona uključuje mnoge političke i politički relevantne orijentacije (pasivnost/aktivizam, konformizam, poštovanje autoriteta, prihvatanje nejednake distribucije moći, poželjno socijalno ponašanje i sl.). Stavovi prema postignuću, prema promeni, prema fer-pleju, mogućnosti uticaja na sredinu, prema kompeticiji, poslušnosti, kooperaciji, itd. – koji se oblikuju u učionici – isto tako imaju uticaja na politička stanovišta (Dawson i dr., 1977). Danas se ovi aspekti „kulture učenja” smatraju značajnim za socijalizaciju „civilnih” ili demokratskih vrednosti i suprotstavljanje nekadašnjoj autoritativnoj školi. Polazi se

162 Smatra se da škola (kao i porodica) osnažuje kod dece poštovanje ustanovljenih autoriteta koje se „prenosi” na opšti odnos prema autoritetu (ono što se, inače, očekuje od „dobrog građanina”).

od uverenja da su, pre devedesetih, školski sistemi u centralnoj i istočnoj Evropi obeshrabivali raspravu u učionici, te da su i sami učitelji imali malo autonomije; na taj način je škola razvijala autoritarni obrazac odnosa između učenika i nastavnika koji se prenosio i u političku sferu (Flangan, 1998). U novijim radovima o školi kao faktoru političke socijalizacije, ova ustanova se otvoreno tretira kao „priprema za demokratiju”. S tim ciljem se zagovaraju kako promene u sadržaju programa, tako i u stilu poučavanja (Csepeli *et al.*, 1994). Posebno se naglašavaju dva aspekta kulture učenja: pravo na autonomno izražavanje mišljenja i osećanje identifikacije sa školom. Prvo se odnosi na način na koji se ispoljava autoritet u učionici, o čemu je u literaturi dosta pisano. Podaci istraživanja o civilnom obrazovanju sugerisali su da tamo gde učenici mogu slobodno da iskazuju neslaganje i u kojima su izloženi različitim političkim stanovištima, oni stiču jasniju svest o društvenim problemima, spremniji su da kritički misle o društvu, znaju više o međunarodnim događajima, tolerišu suprotna mišljenja, i postaju otporni na populistička pozivanja na patriotizam kao motiva za političko angažovanje (Torney-Purta, 1991; prema: Flanagan, 1998). Pristup vaspitanju za demokratiju u nas (koji se provejava kroz školske i vanškolske, NVO, programe) smatra, štaviše, da zadatak škole nije samo da podučava učenike kako da izađu na kraj sa autoritarnim odnosima, da prevaziđu razlike i nejednakosti, da postanu tolerantniji prema drugima i uspešno rešavaju konflikte, već i da sami sebe, kao ličnosti, izgrađuju.¹⁶³

U klasičnoj teoriji političke socijalizacije, ipak, nije postignuta saglasnost kada je reč o proceni važnosti ovog elementa neformalne školske sredine, kao što nije ni u empirijskim istraživanjima. Mada su još Olmond i Verba (1963) u više zemalja utvrdili pozitivnu korelaciju između mogućnosti da se utiče na donošenje odluka u porodici i školi (po sećanju ispitanika) i osećanja „političke efikasnosti”, drugi istraživači nisu uvek bili u mogućnosti da potvrde ove nalaze. Isti zaključak može se primeniti i na savremene pokušaje „dizajniranja” kulture učenja u školi o čijim

163 Ipak, videti kritički osvrt na implicitne ili eksplicitne koncepcije „vaspitanja za demokratiju” u nas: Vasović, M. (2005).

efektima još ne postoji sistematska i pouzdana evidencija.¹⁶⁴ Ali, što se tiče političke participacije, zaključci nekih istraživanja upravo su suprotni: pozivanje na patriotizam, rituale, aktivnu ulogu učenika u školi, itd., manje je povezano sa demokratskim vrednostima, a više sa nivoom političke participacije (Torney, Oppenheim i Farnen, 1975).

Mnoge vannastavne aktivnosti povezane sa obrazovanjem u školi, ili školskim životom, takođe, imaju udela u političkoj socijalizaciji. Deo ovih aktivnosti (na primer, učestvovanje u takmičenjima, debatnim klubovima ili humanitarnim aktivnostima) značajan je za vaspitanje orijentacija koje mogu biti indirektno povezane sa politikom (orijentacija na uspeh, aktivizam, prosocijalni stavovi, solidarnost). Drugačiji vid aktivnosti (jubileji, proslave državnih ili istorijskih praznika) neposrednije je politički relevantan, posebno za sticanje lojalnosti državi i sistemu, odnosno za podržavanje patriotskih osećanja (npr. izražavanje poštovanja prema državnim simbolima, kao što su zastava, himna, grb; proslave godišnjica; slavljenje nacionalnih praznika i heroja, i sl.). Neka od retkih istraživanja koja su se ovim bavila, otkrila su, takođe, da postoji pozitivna povezanost između učestvovanja u vannastavnim aktivnostima i predispozicija dece za političko angažovanje, kao što je osećanje političke efikasnosti (Lewis, 1965).

Na kraju pominjemo zvanične nastavne programe koji predstavljaju formalno, više-manje eksplicitno, prenošenje političkih znanja i poruka; tu ubrajamo ne samo programe pojedinačnih školskih predmeta, već sve vrste edukativnih materijala (tj. udžbenike i školske političke rituale).¹⁶⁵ Mnogi istraživači potvrdili su važnu ulogu formalnog obrazovanja u procesu političke socijalizacije: što je viši nivo obrazovanja neko postigao, pokazuju

164 Karakteristično za radove o ulozi škole u vaspitanju za demokratiju u nas jeste da se težište rasprave stavlja na analizu postavljenih i preferiranih *ciljeva* vaspitanja i obrazovanja, tj. da im je polazište normativističko. Osim zaključaka da je „demokratizacija društva nemoguća bez ovako postavljenih ciljeva obrazovanja” ne postoje ozbiljni pokušaji da se „testira” da li su oni, i u kojoj meri, validni i ostvareni.

165 Ovde više ne možemo da govorimo o neposrednim uticajima sredine koliko o institucionalizovanoj formi političke socijalizacije.

nalazi, postoji veće interesovanje za politiku, veće osećanje kompetentnosti da se učestvuje u političkim procesima i viši nivo političke participacije. Ali, mi ovde nemamo u vidu prosvetiteljsku ulogu obrazovanja. Reč je o namernoj, ili direktnoj, političkoj socijalizaciji koja se efikasno sprovodi kroz predmete kao što su istorija, ekonomija, geografija, poznavanje društva, politički sistem i, iznad svega, „ideološko obrazovanje” (ili indoktrinacija). U mnogim zemljama predmeti namenjeni ideološkoj indoktrinaciji predstavljaju prošlost, ali u nedemokratskim sistemima oni čine važan deo obrazovanja (tj. deo propagandnog sistema). Generalno posmatrano, formalno političko obrazovanje koje se sprovodi kroz školski sistem usmereno je na obezbeđivanje legitimnosti političkog i socijalnog ustrojstva sistema, na očuvanje političke i ekonomske moći i privilegija, na izbegavanje konfliktne interpretacije političkih, društvenih i ekonomskih odnosa, kao i na odbacivanje mogućih alternativa i metoda promocije političkog otpora i promene. Očekivanja da će, eventualno, formalne lekcije građanskog obrazovanja u novim postkomunističkim društvima stvoriti obaveštenije, motivisanije i efikasnije građane, takođe nije potvrđeno istraživanjima, što ne potvrđuje ni praksa.¹⁶⁶ Štaviše, zapaženo je da deca izražavaju otpor ka posebnim predmetima čiji je cilj politička socijalizacija (slično kao što su i u bivšem socijalističkom sistemu koristili krilaticu „dosadan kao ’marksizam’”). Utvrđeno je, čak, da veći efekat ima „školska klima” i učestvovanje u donošenju odluka u školi (upravljanju) nego formalne lekcije o politici.

„Školska klima” i uticaj vršnjaka

„Školska klima” izdvaja se kao poseban element politizacije u školi. Ona se odnosi na „uticaj atmosfere u učionici, među grupama vršnjaka, koja pogoduje potkrepljenju ili resocijalizaciji političkih stavova ili obrazaca ponašanja” (Langton, 1967, str. 752). Osnovno pitanje koje se postavlja jeste da li i u kom pravcu utiče homogenost, odnosno heterogenost socijalne strukture

¹⁶⁶ Imamo u vidu mali obim političke participacije, posebno glasanja, među populacijom mladih u svim političkim sistemima.

razreda na političku kulturu učenika, opažanje političkih problema i izražavanje stavova (tzv. konsenzus obrazac). Mnoge klasične studije ukazivale su na snažan uticaj vršnjačkih grupa na usvajanje političkih stavova i vrednosti (Coleman, 1961; Newcomb, 1943).¹⁶⁷ Vršnjaci imaju različite uloge u procesu političke socijalizacije na različitim stadijumima životnog ciklusa pojedinca. Ovde ih pominjemo u kontekstu najranijih iskustava sa školom kao institucijom formalnog obrazovanja pošto oni tek tada postaju značajniji činioci političkog učenja. Vršnjačke grupe u školi su posebni mini „socijalni sistemi” u okviru kojih pojedinci često prvi put preispituju roditeljske, ili stiču nove – alternativne – stavove i obrasce ponašanja. One zamenjuju porodicu kao grupu koja postavlja standarde i norme ponašanja uopšte, pa u sklopu toga i političkog ponašanja.

Socijalizacijski uticaj grupa vršnjaka, prema Majnhamu, može biti značajan u političkom smislu, barem na tri načina: 1) one povećavaju svest adolescenta o postojanju alternativnih vrednosti, kako u odnosu na roditeljske tako i one koje promovise škola (tj. sistem); takođe mu pružaju socijalnu podršku kada odluči da se suprotstavi ovim standardima; 2) vršnjačke grupe i same stvaraju sopstvene sisteme vrednosti i konkurentne modele stvarnosti; 3) one direktno pružaju političke informacije i „signale” u vidu partijskih identifikacija, ideoloških opredeljenosti ili drugih konkretnih političkih preferencija (1975, str. 57–58). Langton (1967) u svom istraživanju, na primer, pokazuje kako školska klima (uticaj vršnjaka) može doprineti „modernizaciji” političkih stanovišta dece iz nižih klasa, većoj zainteresovanosti za politiku, prihvatanju demokratskih vrednosti i podržavanju građanskih prava, odnosno spremnosti za političku participaciju. Kanali učenja kojim se ovi efekti ostvaruju jesu, u svakom slučaju, međusobna komunikacija, tj. usmeno ili pismeno prenošenje znanja i ubeđivanje. Ali, mehanizmi bez kojih ovakva socijalizacija ne bi bila tako uspešna jesu *identifikacija* pojedinca i *poređenje* sa grupom vršnjaka – koja za njega predstavlja *referentnu* grupu.

167 U savremenim studijama termin „vršnjačke grupe” ne odnosi se, kao nekada, samo na primarne („licem-u-lice”) grupe dece iste dobi, već na uzrasne ili školske kohorte (generacijske grupe). Ovde je reč o prvoj vrsti.

„Politička mnjenja i aktivnosti”, piše Lejn, „gotovo uvek su pod uticajem referentnih grupa, bilo da je pojedinac njihov član ili nije. U stvari, neko je jednom rekao da to što neko nema sopstveno mišljenje o javnim stvarima može da znači: (a) da pojedinac nema referentnu grupu koja je zauzela stav o tom pitanju, ili (b) da pojedinac ne može ’psihološki da se pomeri ka odgovarajućoj referentnoj grupi’, odnosno (c) da nije siguran u pogledu toga koja referentna grupna identifikacija može da se primeni na dati problem” (Lane, 1959, str. 189).

Mehanizmi medijskog uticaja

Mada je težište našeg izlaganja na interpersonalnim uticajima na politički razvoj, dužni smo da kažemo nešto i o ulozi medija. Na to nas upućuje ne toliko striktno držanje podele na interpersonalne i institucionalne izvore političkog učenja koliko neophodnost da se osvrnemo na neke specifičnosti mehanizama političkog učenja posredstvom medija, *ukoliko one postoje*.

Istraživači političke socijalizacije uglavnom su zanemarivali masovne medije kao činioce političkog učenja, a posebno kada je reč o detinjstvu i ranoj adolescenciji. Ako imamo u vidu obrazloženja koja daju Dauson i Previt (1969), postoji za to nekoliko razloga. Pre svega, polazi se od toga da su mediji samo prenosnici, a ne i „proizvođači” stavova, vrednosti i informacija. To znači da oni doprinose jačanju već postojećih, opšteprihvaćenih vrednosti, pošto se ljudi uglavnom (selektivno) priklanjaju onim medijima (i porukama) koji podražavaju, a ne osporavaju, njihova politička stanovišta. Socijalizacijski efekti medija posredovani su uticajem „vođa mnjenja” koji interpretiraju emitovane poruke, tako da je važnije ispitivati njihove percepcije i stavove. Najzad, pojedinac koji prima medijske poruke već je „utemeljen” u određen socioekonomski milje koji može da ima značajniji uticaj na njegove političke orijentacije (vrednosti i stavove) nego jednokratni sadržaji medijskih poruka.

Mišljenje većine istraživača je da mediji promovišu dominirajuće vrednosti u društvu te da, na taj način, samo reprodukuju datu političku kulturu. U američkom društvu to su vrednosti

srednje klase – tj. orijentacija ka privatnom vlasništvu i sigurnosti. „Deca odrastaju sa gledištima srednje klase koja odslikavaju život kakav vide na televiziji ili u filmovima, o kakvom čitaju u školskim tekstovima i, eventualno, onakvom kakvom ga prikazuju drugi agensi socijalizacije” (Manheim, 1975, str. 67). Tako se stvara začaran krug u kome mediji samo doprinose reprodukciji političkog sistema. Ipak, kada je reč o relativnom uticaju masovnih medija na održanje stabilnosti političkog sistema, Majnham zaključuje da stvari nisu tako jednostavne, odnosno mediji tako svemoći. Takvo nešto je moguće samo ako deca, kao budući građani, od svih ostalih činilaca političke socijalizacije primaju istovetne poruke. „Ali tamo gde su medijske predstave u oštroj suprotnosti sa drugim signalima koje pojedinac dobija, znatno se povećava verovatnoća da će se razviti političke orijentacije koje vode rušenju datog sistema” (isto, str. 67–68).

Kada je reč o mehanizmima političkog učenja, postoji bitna razlika u kvalitetu interakcije između deteta i medija kao agensa socijalizacije, u poređenju sa roditeljima, nastavnicima i vršnjacima. U ovom slučaju, u procesu političkog učenja ne postoji direktna, interpersonalna komunikacija, odnos „licem-u-lice”, kao ni mogućnost neposrednog reagovanja ili uspostavljanja emotivnog odnosa između „učenika” i onoga ko poučava. Stoga, mada su mediji potencijalno snažni socijalizatori, njihova efektivnost kao prenosilaca političkih poruka, odnosno modela političkog ponašanja, može biti značajno ograničena.

Uloga izloženosti medijskim porukama u razvoju političkih orijentacija dece i adolescenata analizirana je u literaturi sa različitih stanovišta. U političkoj nauci naglasak je stavljen na razvoj interesovanja za politiku, obaveštenost i razumevanje aktuelnih političkih događaja, stvaranje predstave o političkim autoritetima (u funkciji vezivanja budućih građana za sistem) i uticaj na ranu partijsku identifikaciju (u vreme izbornih kampanja).

Može se reći da mediji najdirektnije utiču na razvoj interesovanja deteta za ono što se dešava izvan porodičnog kruga i neposredne sredine, u svetu uopšte. Oni, takođe, utiču na „osvit političkog sveta”: izdvajanje politike kao zasebne i svojevrsne oblasti spoljašnjeg sveta, u kojem dejstvuju neki, u odnosu na porodicu,

spoljašnji autoriteti i strukture moći („oni”). Interesovanje za politiku može se tretirati kao vid odnosa prema politici koji je preduslov aktivnog političkog angažovanja.¹⁶⁸ Ono se smatra kognitivnom varijablom, tj. dimenzijom koja ide od potpune nesvesnosti o postojanju sveta politike (svojtvene malom detetu), preko apatičnosti (ravnodušnosti prema političkim događajima), do različitih nivoa „komunikacionog angažovanja” (nivoa zainteresovanosti, praćenja politike). Ovaj proces odvija se kroz međuigru maturacionih procesa i procesa socijalnog učenja. Sposobnost osmišljavanja udaljenog (političkog) sveta, s jedne strane, funkcija je razvoja sposobnosti apstraktnog mišljenja i autonomnog moralnog procenjivanja političkih događaja; sa druge, postepenog proširivanja mreže socijalnih odnosa u koje dete stupa; a sa treće, sve veće izloženosti političkim stimulusima, čemu mediji daju poseban doprinos. Izloženost političkim stimulusima zavisi sada ne samo od nivoa politizovanosti porodice, već i društva, tj. od specifičnosti političke kulture i promena u političkoj klimi i društva u celini.

Mada se interesovanje za politiku kod dece i mlađih adolescenata retko javlja na manifestnom nivou, praćenje emisija „za odrasle” na malom ekranu, ili čitanje „prvih strana” u novinama, u istraživanjima se smatra značajnim pokazateljem prvih političkih interesovanja. Dramatičnost sadržaja osnovni je ključ za uvođenje dece u aktuelni svet političkih događaja. U našem istraživanju dečjih političkih interesovanja iz 1986. godine, osim programa koji su se mogli očekivati – filmova (ratnih), TV drama i serija – na visokom, trećem, mestu našle su se informativno-političke emisije i prigodne emisije organizovane povodom državnih praznika (Vasović, 1986). Ovaj nalaz može se, delom, objasniti činjenicom da se političke emisije emituju u „udarnim terminima” kada je prosečna porodica, bar u našim uslovima, uvek na okupu. Ali, deca su tada navodila obrazloženja koja upućuju na

168 Interesovanje za politiku i praćenje političkih događaja pojedini pisci tretiraju kao jedan vid političke participacije. Stone (1974) ga svrstava među indirektno oblike političke participacije. Kod Verba i Nie (1972) interes za politiku i razgovori o političkim temama nalaze se negde na pragu političke participacije. Manheim (1975) ih svrstava među tzv. vikarijske (zameničke) političke aktivnosti.

to da su upravo vesti ono što privlači njihovu pažnju. Detaljnija analiza pokazala je da decu ne privlače bilo koje vesti, a najmanje one koje se odnose na političke institucije i procese u užem smislu. Sadržaji koji privlače pažnju su isključivo *dramatični događaji*, od kojih *neki* mogu biti u osnovi političke prirode. Pojava istaknutih političkih ličnosti (predsednik, premijer, kralj, glavni opozicionar) takođe privlači pažnju iz više razloga: kao „dobrohotni” lideri, ali i kao osobe koje se učestalo pojavljuju u medijima, za koje se vezuju važni događaji, slikoviti državni simboli i ceremonije, povišena pažnja spikera i roditelja, i sl. Političke izborne kampanje, kako smo ranije naveli, predstavljaju medijske sadržaje koje deca isto tako prate sa interesovanjem i oni učestvuju u „kristalizaciji” ranih partijskih identifikacija. Ipak, događaji iz informativno-političkih emisija za koje se najčešće vezuje pažnja deteta jesu elementarne nepogode i pojave, saobraćajne i druge nesreće i izveštaji sa ratišta. Erupcija vulkana u Kolumbiji privukla je pažnju dece koja su odrastala sredinom osamdesetih; cunami u Jugoistočnoj Aziji dece sa početka dvehiljaditih.

Nalazi istraživanja su pokazali da postoje izvesne razlike između dečaka i devojčica u izboru vesti koje im privlače pažnju: devojčice koje pokazuju zanimanje za informativno-političke emisije prvenstveno su usmerene na teme o žrtvama i stradanju stanovništva, odnosno saobraćajnim i drugim nesrećama – znači na dramatične *mirnodopske* događaje. U središtu pažnje dečaka gotovo isključivo su *ratna* dešavanja, ili ona koja se odnose na terorizam („Gledao sam u Dnevniku o nekim banditima koji su pretili da će sve da ubiju pred nekom crkvom jer su osudili jednog njihovog druga” – dečak, devet godina). Znatno deo pažnje odvlače i odnosi među supersilama, mada u specifičnim domenima – naoružavanja („Zainteresovao me je novi Ženevski razgovor o ratu zvezda”).

Ipak, svet politike u medijima ostaje udaljena i marginalna oblast u sklopu svekolikog iskustva dece u predškolskom i ranom školskom uzrastu. Ona su još uvek, prvenstveno, usmerena na odrasle iz neposrednog okruženja i na vršnjake. U onom malom segmentu interesovanja koje pobuđuje, „političko” se često i ne prepoznaje kao takvo, tj. odvojeno od opšteg socijalnog („Volim

da gledam o ratovima, ali ne volim o politici”). A najšešća motivacija se vezuje za ono što je dramatično, ekskluzivno, upadljivo. To predstavlja tek mali pomak u odnosu na „interesovanje” koje kod sasvim malog deteta budi nagli pokret ili zvuk, pažnju starijeg deteta koja je usmerena na igračke koje se pokreću, ili zanimanje mlađeg adolescenta za priče koje sadrže akciju i rađaju uzbudjenje. Ova interesovanja, znači, još uvek nemaju onakvu racionalnu osnovu koja bi ih izdvojila kao manifestne političke orijentacije.

U radovima o uticaju masovnih medija na (politički) razvoj deteta, koji su psihološki usmereni, prvenstveno srećemo kognitivno-razvojni pristup i pristup teorije učenja po modelu. Kada je o politici reč, veoma često se naglašavaju uticaji medijskih uzora (modela) na agresivnost dece i povlači paralela sa političkim nasiljem. Zaključci koji se izvode zasnovani su na poznatim Bandurininim eksperimentima (1961) koji su pokazali kako dečje imitiranje modela koji se agresivno ponaša zavisi od posledica koje model snosi za takvo ponašanje. Oni su posebno dobili na aktuelnosti kada je uočeno da, u savremenom svetu, deca predstavljaju protagoniste mnogih oblika političkog nasilja, bilo u međuetničkim konfliktima, ili u okviru terorističkog delovanja ekstremističkih političkih i verskih grupacija.

Mnoge studije političkih orijentacija starijih adolescenata potvrdile su da redovno praćenje medija povećava političko interesovanje i obaveštenost mladih. To je posebno slučaj ako se, kako se to u modernom sistemu obrazovanja čini, medijske prezentacije povezuju sa formalnim školskim predavanjima. U mnoštvu inostranih, kao i jednom od retkih istraživanja u nas (Gredelj, 2004), otkrivena je pozitivna povezanost između zainteresovanosti za politiku i praćenja informativnih medijskih sadržaja. Još uvek nije savim jasno da li u ovom pogledu veći uticaj ima čitanje novina ili gledanje televizije: istina, televizija nudi ogroman broj informacija, ali na površnom nivou, koji je nedovoljan za formiranje kritičkog političkog mišljenja.¹⁶⁹ Autori koji su proučavali

169 Amadeo, Jo-Ann, Torney-Purta, J. i Henry Barber, C. (2004), *Attention to Media and Trust in Media Sources: Analysis of Data from the IEA Civic Education Study*, The Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement. www.civicyouth.com

uticaj zabavnih medijskih sadržaja i na druge predispozicije političkog ponašanja osim agresivnosti, pronašli su da adolescenti koji gledaju mnogo kriminalističkih filmova mogu steći „iskrivljenu predstavu o sistemu krivičnog prava i uverenje da je svet nasilno i 'zastrašujuće' mesto”; odnosno, da američki adolescenti koji preterano gledaju televiziju pokazuju više autoritarnih političkih orijentacija (prema: Amadeo *et al.*, 2004). U svakom slučaju, zaključci o uticaju medija na obim političkog znanja, prirodu političkih orijentacija i nivo participacije, kako mladih tako i odraslih članova političkog društva, nisu jednoznačni.

REČ NA KRAJU
PERSPEKTIVE ISTRAŽIVANJA RANE POLITIČKE
SOCIJALIZACIJE U SVETLU GLOBALNIH
POLITIČKIH PROMENA

Jednu od bitnih slabosti klasičnih istraživanja političke socijalizacije otkrili smo u funkcionalističkom i „konzervativnom” teorijskom polazištu. Većina političkih naučnika – čiji su radovi preovlađujući u ovoj oblasti – formulisala je svoje teorijske postulate i istraživačke ciljeve u terminima održanja i trajanja političkog sistema. Zato su bili prirodno usmereni na ispitivanje predispozicija koje obezbeđuju podršku i lojalnost građana različitim elementima političkog sistema (vlasti, režimu ili političkoj zajednici u celini). Paradoksalno je da u dobu u kome najupadljivije vidove političke prakse predstavljaju akti pobune, otpora, demonstracija ili prevrata, istraživači usmeravaju pažnju, mahom, na pojave idealizacije političkih autoriteta, lojalnosti državi i identifikaciji sa sistemom. Opšta istraživačka zabluda – da proces rane političke socijalizacije, prvenstveno, obezbeđuje kontinuitet političkog sistema i kulture – proistekla je iz preovlađujućeg metodološkog pristupa; njegove osnovne karakteristike su *neistoričnost* i istraživanja koja se sprovode u okviru relativno *homogenog političkog i kulturnog miljea*. U klasičnim istraživanjima preterana pažnja poklanjala se individualnim životnim „istorijama”; retki su bili pokušaji da se izvori, mehanizmi i konkretni sadržaji političkog učenja povežu sa političkom istorijom konkretnog društva i objasne kako u perspektivi njegovog istorijskog razvoja tako i globalnih promena. Posmatranja su, takođe, bila ograničena na pripadnike jednog manjeg broja stabilnih političkih sistema, razvijene demokratske kulture (uglavnom iz SAD-a i naprednih industrijskih zemalja Evrope) i samo na određene, dobro integrisane, segmente društva. Ovakav pristup sužavao je ne samo broj istraživačkih

pitanja, već i mogućnost generalizacije izvedenih zaključaka o okolnostima pod kojima ljudi usvajaju političke orijentacije. Razumevanje procesa političke socijalizacije bilo je ograničeno posebno nedostatkom obuhvatnijih longitudinalnih i komparativnih (međukulturnih) istraživanja. Zbog toga je bilo teško odgovoriti na značajno pitanje: da li bazični obrasci i metode političkog učenja, ustanovljeni u datoj političkoj kulturi, prevazilaze njene okvire, ili su kulturno specifični. Mi smo, u ovom radu, pokazali da mnogo toga što se odigrava u procesu rane političke socijalizacije može da se objasni već dobro poznatim pojmovima i modelima pozajmljenim iz psihologije (posebno iz teorije učenja i kognitivno-razvojne teorije). Ipak, istraživači koji pretenduju da objasne ono što je univerzalno u razvojnom toku i ishodu socijalizacije, ne poriču postojanje različitih njenih modaliteta za koje su odgovorni faktori kulture i istorijskog perioda. Nešto slično moguće je, opravdano, pretpostaviti kada je reč o političkoj socijalizaciji. U ovom slučaju, ne radi se samo o tome da u različitim kulturama i političkim sistemima agensi socijalizacije prenose svojim građanima različite poruke o vlasti, politici i svemu drugom što čini „efikasnog građanina”, već da tipični stadijumi i konkretni mehanizmi političkog učenja imaju, takođe, istorijski karakter; oni se mogu suštinski razlikovati od jedne do druge epohe, kulture i društva, odražavajući strukturu društvenih i političkih institucija, političku praksu, ili tek „duh vremena” (Kon i Olšanski, 1970; Sapiro, 2004). Istraživači političke socijalizacije su veoma kasno (neposredno pre nego što su istraživanja gotovo zamrla) postali svesni neophodnosti da se ovaj proces posmatra kako u funkciji konzerviranja postojećeg političkog poretka, tako i njegove (radikalne) promene; uočili su nužnost proučavanja socijalizacijskih tokova koji uslovljavaju diskontinuitet, a ne samo kontinuitet političke kulture. Upravo zbog ovog kašnjenja, dramatične promene koje su se na globalnom planu dogodile posle pada Berlinskog zida iznenadile su istraživače političke socijalizacije bar koliko političare i laike, tj. „obične” građane.

Nagle političke promene pokazale su da je neophodno preispitati ne samo dotadašnje nalaze istraživanja i teorijska uopštavanja o prirodi i dinamici procesa političke socijalizacije, već

i polazne pretpostavke. Naime, upravo je *pretpostavka o stabilnosti* sistema (implicitno ili eksplicitno uzeta za polazište) navela istraživače da tragaju za specifičnim političkim predispozicijama koje se formiraju u detinjstvu a određuju političko ponašanje u zrelom dobu. Njihov cilj je bio da utvrde kako od deteta postaje „dobar građanin” koji će na odgovarajući način biti uključen u politički sistem i podržavati ga. Preokupacija stabilnošću i opstankom sistema podrazumevala je usredsređenost isključivo na uslove konformiranja, tj. prilagođavanja pojedinca vladajućim normama, odnosno uspostavljanja društvenog konsenzusa. Ovakvo polazište ograničilo je opseg istraživačkih varijabli (na dispozicije ponašanja koje su u funkciji podrške sistemu) i perspektivu posmatranja (isključivo na procese socijalizacije koji su jednosmerni, kontinuirani i progresivni). Dramatični događaji koji su se odigrali na svetskoj političkoj sceni gotovo su nametnuli *pretpostavku o promenljivosti sistema* kao istraživačko polazište. Ta promena otvorila je nova teorijska pitanja i ukazala na ponovnu aktuelnost, čak neophodnost, daljih istraživanja (rane) političke socijalizacije. Mnoga, nekada potisnuta, područja analize političkog učenja sada su dobila prvorazredni značaj.

Otvoreno je, pre svega, pitanje kako se odvija politička socijalizacija u *promenljivim* političkim okolnostima i u okviru *nestabilnih* političkih sistema; koji su njeni osnovni faktori, sadržaji i efekti. Naglo urušavanje bivših komunističkih sistema i ideologija ukazalo je na neophodnost preispitivanja procesa prenošenja političkih normi, različitih političkih orijentacija i prakse sa starih na nove generacije. Valja reći da je obnovljeno interesovanje za političku socijalizaciju, u ovom kontekstu, motivisano više *pragmatskim* nego teorijskim razlozima. Ono je diktirano potrebom da se rešavaju praktični problemi sa kojima se suočavaju tranzicijska društva u mukotrpnom procesu uspostavljanja demokratije. Polazi se od toga da saznanja iz ove oblasti mogu da doprinesu efikasnijem formiranju i menjanju stavova i vrednosti pripadnika postkomunističkih društava s ciljem prevazilaženja starih i uspostavljanja novih ideoloških lojalnosti. Istraživanja na makroplanu usmeravaju se, stoga, na proučavanje nasleđa autoritarne ideologije, tj. na uslove pod kojima je moguća (re)socijalizacija

onih elemenata kolektivne svesti (vrednosti) koji bi mogli predstavljati prepreku na putu ka demokratskoj transformaciji društva. Na mikroplanu, reč je o proučavanju mogućnosti, uslova i dinamike individualnog ideološkog preobraćenja, odnosno interiorizacije demokratskih vrednosti. Okosnicu ovih istraživanja predstavljaju pitanja: Kako od generacija koje dolaze napraviti dobrog – tolerantnog i demokratski usmerenog – građanina? Kako potisnuti egalitarnu svest i usaditi im nove, liberalne, vrednosti? Kako ih motivisati da aktivno učestvuju u političkim procesima? Najveći deo današnje literature o političkoj socijalizaciji nastao je, upravo, u okviru programa razvoja civilnog društva i obrazovanja mladih za demokratiju; ovi programi odnosili su se, pre svega, na sticanje kompetencija neophodnih za funkcionisanje demokratskog građanstva. Ovakav pristup je u skladu sa stavom da je *smena generacija* jedan od osnovnih preduslova sprovođenja političkih reformi i opšte demokratizacije društva u postkomunističkom periodu.

Za današnje istraživače političke socijalizacije, takođe, daleko veću važnost imaju problemi razvoja grupnih identifikacija i socijalnih identiteta nego što je to nekada bio slučaj (Sapiro, 2004). Sa raspadom složenih federalnih država i nastankom niza novih etničkih država na prostorima jugoistočne Evrope i Balkana, usvajanje nacionalnih, regionalnih i nadnacionalnih identiteta nameće se kao centralna istraživačka tema. Trend globalizacije, s jedne, i evropskog ujedinjenja, s druge strane, doveli su, naime, do uspostavljanja sasvim novih formi geopolitičkih identiteta; onih koje pojedinac može da bira, a ne samo da „nasleđuje”. Utemeljenje savremene političke zajednice više ne može da se posmatra kao pravolinijski proces već kao rezultat političke socijalizacije koja se odvija u vidu „koncentričnih krugova” koji vode od lokalnih ka opštijim, od bliskih ka udaljenijim (globalnijim) i od državnih ka nadnacionalnim identitetima (Bîrzéa, 2000).¹⁷⁰ Svet je sve više naseljen ljudima koji prihvataju multiple identifikacije i mogu biti politički reprezentovani na više nivoa, kao što

170 Bîrzéa, C. (2000), Education for democratic citizenship: a lifelong perspective. Council of Europe Study DGIV/EDU/CIT200021, prema: Sapiro, V., 2004, isto, str. 7.

je to slučaj sa državljanima Evrope. Zadatak današnjih istraživača političke socijalizacije jeste da prouče uticaj ovih višestrukih političkih identifikacija na nacionalne i nadnacionalne političke entitete, strukture i nivoe vlasti, što podrazumeva drugačije polazne pretpostavke i osobenu metodologiju.

Iskustva surovih međuetničkih sukoba između nekada „bratskih” naroda koji su izbili na kraju dvadesetog veka, u kojima su nestajale nekadašnje i rađale se nove nacije, nužno pokreću pitanja o uslovima nastanka društvenih rascepa zasnovanih na etničkim, religijskim, ili jezičkim različitostima u okviru istog društva. U tom kontekstu, pažnja istraživača se usmerava na razvoj grupnih identifikacija, koje dovode do različitih, *kompetitivnih*, interpretacija društvene stvarnosti i mogu biti uzrok nekih budućih sukoba unutar društva. Na koji se način, na primer, i pod kojim uslovima (posebno u postkomunističkim društvima), razvijaju manjinski identiteti? Koji socijalizacijski uslovi dovode do slabljenja ili jačanja lojalnosti manjina sopstvenoj državi, što utiče na stabilnost političkog sistema? Koji faktori i mehanizmi socijalizacije podstiču usvajanje novih formi patriotizma, a koji regresiju na stare, primodijalne, obrasce identiteta (kako na socijetalnom, tako i na individualnom nivou)? Kako se pospešuje međuindividualna i međugrupna tolerancija, a kako sukobi? Danas su ovo pitanja od prvorazrednog istraživačkog značaja.

Opšti trend globalizacije, novi vidovi državnih integracija i lokalni sukobi, nametnuli su još neke probleme o kojima istraživanja političke socijalizacije imaju šta da kažu. Među njima je problem masovnih migracija ljudi, unutar i između pojedinih država. Migracije mogu biti u vidu masovnih preseljenja stanovništva, ekonomske emigracije ili izbeglištva. Kao nekada, u postkolonijalno doba, ove socijalne pojave podstakle su proučavanja onih socijalizacijskih uslova koji pogoduju ili ometaju uklapanje emigranata u nove kulturne, političke i civilizacijske obrasce. Značaj ovakvih socijalizacijskih istraživanja postaje očigledan ako se ima u vidu sve veći broj političkih aktivnosti, antisistemske prirode, čiji su protagonisti pripadnici druge ili čak treće generacije doseljenika različitog porekla (posebno na tlu današnje Evrope).

Svemu prethodno navedenom možemo dodati posebne probleme koji se odnose na posledice koje kolektivna istorijska sećanja mogu imati po budućnost ovih društava u celini (Sapiro, 2004). Ovde je, pre svega, reč o uslovima političke resocijalizacije pripadnika onih društava koja su preživela diktatorske ili autoritarne režime, ili, pak, iskustva međuetničkog i građanskog rata. Kakav uticaj na političko ponašanje mogu imati njihova prošla traumatska politička iskustva? Kakvu ulogu u prevladavanju ovih iskustava mogu imati procesi suočavanja sa prošlošću i različite aktivnosti pomirenja koje danas sprovode predstavnici civilnog društva? Proučavanje *istorijskih sećanja* u oblasti političke socijalizacije ima i širi značaj. V. Sapiro napominje da „... pojam kolektivnog sećanja nije u dovoljnoj meri uključen u istraživanja političke socijalizacije... Učenje o tome zašto je utemeljenje nacije bilo dobra stvar, ko je prouzrokovao rat ili patnju, koje legende najbolje predstavljaju ono što mi jesmo, koje pesme i rituali moraju našu krv naterati da brže zastruji, sve su to važni elementi političke socijalizacije, posebno stoga što pomažu da se odgovarajuća emotivna supstanca utka u političko razumevanje i reagovanje. To je upravo razlog zbog koga mnoge nacije i pokreti koriste kao ritualno ponavljani slogan neku verziju fraze 'Nikada ne smemo zaboraviti!' ili 'Seti se...!'" (2004, str. 10).

Sa promenom političkog konteksta nisu se promenili samo sadržaji političke kulture koje društvene ustanove prenose pripadnicima društva, već i sama priroda političkog učenja, odnosno repertoar ključnih agensa. U tom smislu, Sapiro upozorava da je naše poznavanje političke socijalizacije ograničeno ne samo u smislu znanja o njenim rezultatima, već i o samom procesu. Nije reč samo o tome u okviru kog političkog konteksta će šta biti naučeno, već je isto toliko važno da saznamo kada (u kom uzrastu), kako (posredstvom kojih mehanizama učenja) i pod čijim uticajem (posredstvom kojih agensa), se ovaj proces odvija u današnje doba, posebno u okviru novonastalih, postkomunističkih država i sistema (str. 5–6). To, između ostalog, zahteva prikupljanje novih činjenica i izgradnju modela političke socijalizacije koji bi se odnosio na celokupan životni ciklus, a ne samo na detinjstvo. U sklopu toga mora se uzeti u obzir mogućnost da politička socijalizacija može

imati regresivan, a ne samo progresivan tok. Personalizacija politike, primordijalni obrasci identiteta, autoritarno shvatanje vlasti, i sl., nisu karakteristični samo za rane stadijume političkog razvoja već, pod posebnim društvenim i političkim okolnostima, mogu biti manifestacije regresivnih promena, kako na nivou pojedinca tako i u okviru političke kulture u celini.

Osnovni problem sa klasičnim studijama rane političke socijalizacije i jeste u tome što nije lako utvrditi *dugoročan značaj njihovih nalaza*. Oni koji brane tezu o primarnosti rano stečenih sadržaja (stavova) suočeni su sa jednom nepremostivom teškoćom: kako objasniti da *trajni* afekti, ili reakcije, mogu da se ispoljavaju prema objektima (stimulusima) koji su vremenom značajno *izmenjeni*? Najemi (2000) misli da bi dalja istraživanja rane političke socijalizacije morala biti posvećena tome da se preciznije razluče stabilne od promenljivih predispozicija političkog ponašanja koje pojedinac stiče u detinjstvu. Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje kako preciznije odrediti period u okviru individualnog životnog ciklusa u kome se, u toku procesa politizacije, događaju najveće promene. Tačnije, da li se može zaključiti da „kritičan” period političkog razvoja pojedinca ostaje isti pod izmenjenim političkim okolnostima?

Ovaj problem ima svoj pandan na opštijem, globalnom, planu. Sada nije više reč samo o tome da li su rane političke orijentacije dovoljno stabilne ili se menjaju u toku života pojedinca. Postavlja se pitanje da li neke od ovih ranih orijentacija – kao što su patriotizam, odnos prema političkom autoritetu, klasna samo-identifikacija, ili partijska identifikacija – imaju za današnje generacije *isti politički smisao i/ili značaj* koje su imale za nekadašnje. Na primer, podela političkog prostora na „levicu” i „desnicu” (u čijem je znaku stasavala evropska demokratija) postala je, u izmenjenim društvenim i političkim okolnostima, sasvim zamagljena. Da li će, stoga, generacije koje danas čekaju „u predvorju politike” pridati ovim pojmovima nekadašnji ideološki smisao? I da li će im ove dimenzije biti nužne i dovoljne kao politički orijentiri? Ukoliko to nije slučaj, nove generacije mogle bi da se suoče sa sasvim drugačijim problemima i da krenu različitim putevima partijske i ideološke identifikacije.

Postavljena pitanja i teme koje su pokrenute ukazuju da je, u kontekstu društvenih promena, neophodan i nov pristup istraživanjima političke socijalizacije. Ovakav pristup podrazumevao bi, pre svega, čvršće povezivanje „mikro” i „makro” nivoa analize, kao i posmatranje procesa političke socijalizacije kao doživotnog razvojnog procesa. Pored toga, istraživanja procesa (rane) političke socijalizacije mogla bi da prihvate kao polazište nekoliko opštih principa koji se danas smatraju opštevažećim u psihologiji ljudskog razvoja. Njihove osnove izložili su Belts (Baltes) i njegovi saradnici iz berlinskog Instituta¹⁷¹ Max Plank i u formi nekoliko teorijskih pretpostavki o životnom razvoju pojedinca. Ovi autori usvajaju trofaktorski model razvojnih uticaja sa kojima se jedinka u svom životu suočava. To su 1) *faktori uzrasne progresije*, 2) *faktori istorijske progresije* i 3) *idiosinkratički uticaji*. Prvi se odnose na biološke i sredinske determinante razvoja, usko povezane sa hronološkim uzrastom, čiji je sled vremenski determinisan tako da na sličan način posreduju promene kod svih ljudi; biološko sazrevanje i određena socijalizacijska dešavanja povezana sa uzrastom primer su ovakvih uticaja. Faktori istorijske progresije uključuju biološke i sredinske determinante povezane sa istorijskim protokom vremena, sa evolucijom u širem biokulturnom kontekstu; oni mogu uključivati dugoročne promene kao što je kretanje ka modernosti, ili pak periodične efekte kao što je uticaj rata. Najzad, tzv. nenormativni ili idiosinkratički uticaji obuhvataju osobene biološke i sredinske determinante čiji obrasci i raspored nisu isti za sve pojedince, odnosno koji ne slede opšte i predvidljive pravce (1978, str. 621).

Razvojne pretpostavke Belts (Baltes) i saradnika podrazumevaju, pre svega, da je razvoj *doživotan proces*, što znači da se nijednom životnom periodu ne može dati prvenstvo kada se tumači njegova priroda. Nadalje, oni smatraju da se na svakom stepenu razvoja mogu zapaziti kako *kontinuirani (kumulativni)*, tako i *diskontinuirani* (inovativni) procesi. Razvojni tok *nije pravolinijski* već se kreće u više pravaca, čak i u okviru iste oblasti ponašanja. Štaviše, u okviru

171 Balets, P. B. (1987), „Theoretical Propositions of Life-Span Developmental Psychology: On the Dynamics between Growth and Decline”, *Developmental Psychology*, vol. 23, 5. str. 611–626. Max Plank Institute for Human Development and Education, Berlin

istog razvojnog perioda neki sistemi ponašanja mogu pokazivati funkcionalni napredak, a drugi opadanje (tzv. princip višesmernosti). Takođe, ovi autori naglašavaju tzv. *princip plastičnosti*; to znači mogućnost da razvoj ne bude uvek jednoobrazan već pod uticajem nekih idiosinkratičkih karakteristika koje uslovljavaju da svaki pojedinac, u okviru opštih zakonitosti, može imati i različite mogućnosti za individualan razvoj. Pored toga, ovi principi ukazuju na *istorijsku utemeljenost i kontekstualnost ontogenetskog razvoja*. To znači da ontogenetski razvoj koji je povezan sa uzrasnim promenama može biti suštinski različit u zavisnosti od istorijskih i kulturnih okolnosti. Drugim rečima, *nivoi i pravci razvojnih promena podjednako su pod uticajem uzrasnih (efekat životnog ciklusa) i istorijskih (efekat perioda) faktora (podvl. moja)*. Posebno su značajni istorijski faktori koji se vezuju za formativne periode u životu različitih generacija („generacijski efekat”) kao što je, na primeru promene političke kulture u okviru razvijenih industrijskih društava, pokazao Inglehart (1990). Najzad, principi predviđaju da istorijska utemeljenost ljudskog razvoja ide ruku pod ruku i sa drugim vrstama kontekstualnih uticaja (kulturnih, političkih, ekonomskih).

Ovi principi mogu se, sasvim opravdano, primeniti na tumačenje političkog razvoja pojedinca. Iako se teorijska perspektiva koja je sadržana u ovim principima odnosi na mikronivo analize, H. Himelvejst (1990) smatra da se oni mogu primeniti kako na ontogenetski razvoj tako i na razvoj društvenih institucija i društva u celini. To znači da se mogu odnositi na sve procese prilagođavanja pripadnika nekog društva promenama na socijetalnom nivou – tehnološkim, ekonomskim i, posebno, *političkim* promenama.¹⁷² Ove principe vidimo kao smernice za dalja istraživanja procesa političke socijalizacije u savremenim uslovima.

* * *

Mada su se klasična istraživanja procesa rane političke socijalizacije (koja su prenaplašavala značaj detinjstva) u relativno kratkom vremenskom periodu našla u ćorsokaku, niko do sada nije

172 Himmelweit, H. (1990), „Societal Psychology: Implications and Scope”, u: *Societal Psychology*, Himmelweit, H. i G. Gaskell (eds.), Newbury Park: Sage Publ, str. 36.

sa dovoljno ubedljivosti osporio činjenicu da je sama tema, teorijski i praktično, od velikog značaja. Najintenzivnije angažovanje dece u politici može se, nažalost, povezati upravo sa periodima najvećih društvenih kriza i političkog nasilja. Ako se osvrnemo na političku istoriju sveta, videćemo da su deca učestvovala u dramatičnim političkim događajima. U srednjovekovnom lovu na veštice nevine dečje oči otkrivale su u običnim ljudima demone. Deca su išla u krstaške pohode da konačno oslobode Hristov grob od varvara. Mladi adolescenti bili su krajnja, udarna, pesnica nacističkih hordi. Ideološki pravoverni potomci nekadašnjih komunista potkazivali su u doba staljinizma svoje „nepodobne” roditelje. Akteri kineske „kulturne revolucije” bili su na pragu rane mladosti. Decu nalazimo među učesnicima „intifade”, a njihove malo starije drugove među „Alahovim mučenicima”. Deca su služila kao „živi štit” ekstremistima u nedavnim etničkim i građanskim ratovima na području bivše Jugoslavije. Prema nekim najnovijim podacima, čak 250.000 mladih ispod 18 godina u ovom trenutku služi svoj rok u raznim pobunjeničkim armijama samo na tlu azijskih i afričkih zemalja.

Ako ništa drugo, ove činjenice predstavljaju ubedljiv argument u prilog tome da istraživanja rane političke socijalizacije još uvek imaju svoju aktuelnost i svoje najdublje opravdanje.